

1920թ. հունիս - 1920թ. նոյեմբեր

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԿԱՐՍ - ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱԴՊՈԼ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ

Հայկական բանակի սպայի հուշերում

Աշխատասիրությունը՝ Վլադիմիր Զարուբյունյանի

9(47.925)
7-42
h2.

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԿԱՐՍ - ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ
(1920 թ. հունիս - 1920 թ. նոյեմբեր)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՊԱՅԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ
ԱՇԽԱՏԱՄԵՐՈՒԹՅԱՄԲ՝
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

6125
БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА
КАРС - АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ
НАПРАВЛЕНИИ
(ИЮНЬ - НОЯБРЬ 1920 г.)

В ВОСПОМИНАНИЯХ ОФИЦЕРА
АРМЯНСКОЙ АРМИИ

СОСТАВИЛ ВЛАДИМИР АРУТЮНЯН
FIGHTING ON THE DIRECTION
KARS - ALEXANDROPOL
(JUNE - NOVEMBER 1920)

IN THE MEMORIES OF
ARMENIAN ARMY OFFICER

MADE BY VLADIMIR HARUTYUNYAN

ԵՐԵՎԱՆ 2019

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Հ 422

Հարությունյան Վլադիմիր

Հ 422 Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ (1920թ. հունիս-1920թ. նոյեմբեր): Հայկական բանակի սպայի հուշերում/
Վ. Հարությունյան.- Եր.: Հեղ. հրատ., 2019.- 240 էջ:

Գրքում բերված են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակի սպայի հուշերը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է բոլոր հայ – թուրքական պատերազմի Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ բոլոր մարտական գործողությունների ժամանակագրությունն ու ընթացքը՝ 1920թ. հունիսից մինչև 1920 թ. նոյեմբեր:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-0-3016-6

©Հարությունյան Վլադիմիր, 2019

ՆՎԻԴՎՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲՈԼՈՐ ԱՅՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻՆ,
ՎՔԵՐ ՄԻՆՉԵՎ ՎԵՐՋ ԿԱՏԱՐԵՑԻՆ ԻՐԵՆՑ
ՊԱՐՏՔՆ ԱՅԴ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏԱՍՐ

Ներածական այս բաժնում մենք ցանկանում ենք ընթերցողին աստիճանաբար ներգրավել և, նույնիսկ, ներքաշել այն դեպքերի և իրադարձությունների մեջ, որոնց մասին խոսվում է նրա ուշադրությանը ներկայացվող արխիվային այս նյութում: Հորդորում ենք ընթերցողին չշտապել և միանգամից չանցնել բուն նյութի ուսումնասիրմանը, այլ համբերատար և ուշադիր ընթերցել ամբողջ նախաբանը: Դա, նախ, առավել դյուրին կդարձնի շարադրված նյութի իմաստային-խորքային ընկալումը և, միաժամանակ, կհեշտացնի հենց նյութի ընթերցումը, քանզի նման տիպի շարադրանքներում անխուսափելի են մի շարք գուտ տեխնիկական բնույթի հարցեր, որոնց վերաբերյալ անհրաժեշտ պարզաբանումները մենք բերում ենք տվյալ բաժնում:

Եվ այսպես.

1. Ինչի մասին է ներկայացվող արխիվային նյութը

Ներկայացվող արխիվային նյութը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (հետայսու, եթե հատուկ շեշտելու անհրաժեշտություն չկա՝ պարզապես Հայաստանի Հանրապետություն, ՀՀ) բանակի սպայի հիշողությամբ

յամբ վերականգնված գրառումներն են¹, որտեղ հուշերի հեղինակը ներկայացնում է այն բոլոր մարտական գործողություններն ու նրանց ընթացքը, որոնք տեղի են ունեցել 1920 թ. հունիսի կեսերից մինչև 1920թ. նոյեմբերի կեսերը հայ-թուրքական պատերազմի Կարս-Ալեքսանդրապոլ ռազմավարական ուղղությամբ²:

Շարադրանքը սկսվում է հայկական զինուժի կողմից Օլթիի շրջանը գրավելով³ և ավարտվում հայ-թուրքական զինադադարի կնքումով, որով արձանագրվեց այդ պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության կրած ծանր պարտությունը, ինչի արդյունքում էլ դադարեց նաև անկախ հայկական պետության գոյությունը:

¹ Արխիվային նյութի (<<Համագգային>> հայ կրթական և մշակութային միության կենտրոնական արխիվ, Սիմոն Վրացյանի ֆոնդ, գործ 373) թվայնացված տարբերակը մեզ տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը:

² Հենց այս ռազմավարական ուղղությամբ զարգացած ռազմական գործողությունների արդյունքով կանխորոշվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ճակատագիրը:

³ Օլթի – քաղաք, գյուղաքաղաք Կարսի մարզում: Տե՛ս Թ.Խ. Հակոբյան, Ստ.Տ.Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բաբսեդյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (հետայսու՝ ՀՀԾՏԲ), հատոր (հ.) 5, Երևան, 2001, էջ 462: Նկարագրվող դեպքերի ժամանակ Օլթի քաղաքը և շրջանը գտնվում էին քեմալական ուժերի փաստացի վերահսկողության տակ: Օլթիի ռազմական օպերացիան իրականացնելու արդյունքում հայկական զորքն առաջացավ և կանգ առավ Օլթի քաղաքից և նախապատերազմյան ռուս-թուրքական սահմանից շատ կարճ հեռավորության վրա: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Երևան, 2015, էջ 367:

Ձեռագիրը խիստ հազեցված է տարբեր բնակավայրերի, այլևայլ տեղանունների հիշատակումներով և անհրաժեշտություն կա այդ առումով բերել որոշ պարզաբանումներ ու բացատրություններ: Քանի որ դեպքերի ընթացքի ամենակարևոր հատվածը կապված է Կարսի տարածքի հետ, նախ տանք որոշ պարզաբանումներ այդ տարածաշրջանի վերաբերյալ: Մեզանում ընդունված է գրեթե համարժեքորեն գործածել Կարսի մարզ և Կարսի նահանգ եզրույթները: Մինչդեռ, ճշգրիտ ձևով Կարսի մարզ ասելով պետք է հասկանալ այն տարածքները, որոնք անցել են Ռուսական կայսրությանը 1878 թվականին՝ ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմից հետո ու նրան են պատկանել մինչև 1917թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը և կովկասյան բանակի քայքայումը: Այդ տարածքը Կարսի մարզ անվանումով օգտագործվել է նաև հետագայում՝ խորհրդա-թուրքական հարաբերություններին առնչվող փաստաթղթերում, ինչպես նաև Անդրկովկասին ու Հայաստանին վերաբերող մի շարք այլ փաստաթղթերում և տարբեր բանակցություններում:

Երբ ասում ենք, թե 1919թ. սկզբներին Կարսի մարզը, անգլիացիների որոշմամբ, միացվեց Հայաստանի Հանրապետությանը, անհրաժեշտ է ճշգրտել, որ այդօրվա Հայաստանին միացվեց ամենին էլ ոչ այն ամբողջ տարածքը, որն ընդգրկված էր Ռուսական կայսրության կազմում որպես Կարսի մարզ: Այդ տարածքից Արդահանի⁴ շրջանի (օկրուգի) հյուսիսային մասը հանձն-

⁴ Արդահան – քաղաք, նույնանուն գավառի, շրջանի կենտրոն ՀՀ Վանանդի նահանգում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986, էջ 409-411:

վեց Վրաստանին, իսկ մարզի արևմտյան մասը՝ Օլթիի շրջանն (օկրուգը) ամբողջությամբ, որպես Բաթումի մարզին սահմանակից տարածք, անգլիացիները հայտարարեցին իրենց կողմից վերահսկվող վարչական միավոր: Այնպես որ, ռուսաստանյան նախկին Կարսի մարզի տարածքից այդ օրերին Հայաստանի Հանրապետությանը, ըստ էության, բաժին հասան միայն Կարսի և Կադրզմանի (Կադզվանի) շրջանները (օկրուգները)⁵: Հայաստանի Հանրապետության այդ օրերի վարչատարածքային բաժանման քարտեզում նոր միացված այդ տարածքն ուներ նահանգի կարգավիճակ և կոչվում էր ՀՀ Կարսի նահանգ⁶: 1920 թ. մայիսի 25-ի ՀՀ Կառավարության թիվ 272 նիստում որոշում է կայացվել երկրում անցնել նահանգային սկզբունքով վարչատարածքային բաժանմանը, ըստ որի, այդօրվա Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանվում էր 4 նահանգի (Արարատյան, Սյունյաց, Շիրակի և Վանանդի)⁷: Կարսի նահանգը

նկարագրվող ժամանակաշրջանում հայկական բնակչությունն այդ շրջանում բացակայում էր:

⁵ Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.1, Երևան, 2005, էջ 232; Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 156; Վ. Հարությունյան, 1918թ. հայ-վրացական պատերազմը: Նյութեր և փաստաթղթեր, Երևան, 2014, էջ 118-120:

⁶ Կարսի մարզը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմում (ապրիլ 1919թ.-հոկտեմբեր 1920թ.): Նյութեր և փաստաթղթեր, աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, 2016, 436 էջ (հետայսու՝ Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում): Տե՛ս գրքում բերված համապատասխան պաշտոնաթղթերը:

⁷ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրությունները (1918-1920 թթ.), Երևան, 2014թ., էջ 468:

սկսեց կոչվել Վանանդի նահանգ: Քանի որ ձեռագրում նկարագրվող բոլոր դեպքերը ժամանակագրորեն համապատասխանում են 1920 թ. հունիսի 17-ից հետո ընկած ժամանակահատվածին, ապա մենք, հարգելով մեր Առաջին Հանրապետության օրենքները, տեքստում հանդիպող տեղանուններին վերաբերող բոլոր ծանոթագրությունները, այն է՝ այս կամ այն բնակավայրի կամ տեղանքի տարածքային պատկանելությունը, ներկայացնում ենք երկրում այդ ժամանակ արդեն գործող նահանգային բաժանմանը համապատասխան:

Ինչ վերաբերում է ձեռագրում բավականին հանգուցային տեղ գրավող Օլթիի շրջանին, ապա, նախ նշենք, որ այդ ժամանակ այն բնակեցված էր, ըստ էության, զուտ մահմեդականներով: Այդտեղից միանգամայն պարզ է, որ, թեև թուրքերը Մուդրոսի զինադադարի 11-րդ կետի պահանջներին համապատասխան, ձևականորեն հետ էին քաշվել մինչև 1914թ. ուս-թուրքական սահմանը⁸, այսինքն Օլթիի շրջանից դեպի արևմուտք, սակայն, օգտագործելով բնակչության էթնիկ կազմը, նրանք <<գնացել էին՝ մնալով>>: Ինչը դրսևորվում էր, նախևառաջ, այդ շրջաններում թուրքական բանակի զինվորականների, երիտթուրքական ու քեմալական, ադրբեջանական հատուկ հրահանգիչների և այլ տեսակի զործակալների առատ ներկայությունով, ինչպես նաև տեղի մահմեդականությանը անհրաժեշտ քանակի զենքն ու զինամթերքը մշտապես ու ժամանակին հասցնելով ու տրամադրելով: Այնպես որ, այդ օրերին և,

⁸ Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.1, Երևան, 2005, էջ 217-226; Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 68:

հատկապես, Կարսի տարածաշրջանից անգլիացիների հեռանալուց հետո, Օլթիի շրջանը գտնվում էր թեև ոչ պաշտոնական, բայց փաստացի՝ թուրքական-քեմալական կողմի իրական վերահսկողության տակ:

Հուշերում ներկայացվող դեպքերի սկզբին՝ 1920 թ. հունիսի կեսերին, իրավիճակը տարածաշրջանում այնպիսին էր, երբ քաղաքականության շարունակությունը սկսվում է իրականացվել արդեն միանգամայն այլ՝ պատերազմական միջոցներով: Ընդ որում՝ սահմանի երկու կողմերի վարած քաղաքականությունն էլ բերում էր հենց դրան:

Հայաստանի պարագայում, թեև հաղթող տերությունները Սան-Ռեմոյում վերջապես հաջողությամբ ձերբագտվել էին Հայաստանից և պատրաստվում էին ստորագրել իրագործման առումով իր հետևում որևիցե պարտադրող գործողություն չենթադրող ու չունեցող Սևրի պայմանագիրը⁹, միևնույն է, Հայաստանի Հանրապետության այդօրվա քաղաքական ղեկավարությունը, չգտնելով որևիցե այլ ճանապարհ և փաստորեն չունենալով որևիցե այլ ելք, այդ պահին տեր էր կանգնել այդ ամենին և, բնականաբար, փորձելու էր թուրքական կողմին պարտադրել կատարելու Սևրի պայմանագրի հայկական կողմին վերաբերող պահանջները: Նման տրամաբանական ծիրի մեջ Օլթիի շրջանի վրա վերահսկողություն հաստատելն այդ դեպքում կլինեք դեպի Արևմտյան Հայաստան շարժվելու առաջին քայլը: Երկրի ներքին ի-

⁹ Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Երևան, 2015, էջ 150, 362-364:

¹⁰ Նույն աշխ., էջ 87-138:

րադրության առումով էլ չմոռանանք, որ փոխվել էր կառավարությունը, և այդ նոր՝ Բյուրո-կառավարությունը բավականին վճռականորեն ճնշել էր հայ բոլշևիկների մայիսյան հակապետական խռովությունը: Ու թեև այդ խռովության կործանարար բնույթն ու նրա ավերիչ արձագանքը հայությունը կտեսնի շատ կարճ ժամանակ անց, սակայն 1920 թ. հունիսի արտաքին և ներքին քաղաքական իրողությունների ֆոնի վրա ոչ մեծ ծավալի հաջող իրականացրած նվաճողական ակցիան բավականին կրարձրացներ նոր իշխանության հեղինակությունը երկրի ներսում: Առավելևս, որ արդեն խորհրդայնացված Ադրբեջանը օրեց օր լուրջ խնդիրներ էր հարուցում Հայաստանի համար վառելիքի մատակարարման հարցում, իսկ Օլթին հայտնի էր իր ածխահանքերով: Հաշվի առնենք նաև, որ Օլթիի շրջանի գրավումը միանգամայն տեղավորվում էր երկրի այդօրվա կառավարությունում մեծ ազդեցություն ունեցող ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի¹¹՝ մահմեդականներին ուժային եղանակով հնազանդեցնելու և վնասազերծելու որդեգրած հայեցակարգի շրջանակներում: Եվ, ի վերջո, ինչպես ասում են՝ «<զուտ մարդկայնորեն>>, հետպատերազմյան երկու տարիների ընթացքն ու ստեղծված մթնոլորտն այնպիսին էին, որ մեծ հաշվով, հայկական հավակնությունները Օլթիի նկատմամբ «<աշխարհի կողմից>>, կարծես թե

¹¹ Խոսքն այստեղ Համագասպ (Համո, Մհեր) Օհանջանյանի (1873թ., Ախալքալաք – 1947թ., Կահիրե) գլխավորած Բյուրո-կառավարության (5 մայիսի 1920 թ. – 23 նոյեմբերի 1920թ.) մասին է, որի կազմում Ռուբեն Տեր-Մինասյանը (1882թ., Ախալքալաք – 1951թ., Փարիզ) Ռազմական և Ներքին գործերի նախարար էր:

բավականին հասկանալի պետք է լինեին և ըմբռնելի: Բացառությամբ, իհարկե, քեմալական և բոլշևիկյան կողմերի:

Մահմանից այն կողմ նույնպես պատրաստվում էին պատերազմի: Ճիշտ է, բոլշևիկյան ոսկին և անհրաժեշտ զենքն ու հանդերձանքը դեռևս տեղ չէին հասել, և Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարության տակ գտնվող գորախումբը դեռևս պատրաստ չէր հաղթական ելքի սպասումով ներխուժմանը, բայց քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքն իր ակտիվում արդեն գրանցել էր հաջողությամբ պսակված համատեղ իրականացրած կարևոր մի նախագիծ՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացումը: Հայաստանի պարագայում քեմալականների դոկտրինն այն էր, որ թուրքական պետականության վերականգնումն ու կայացումը հնարավոր կլինի միայն հայկական պետությունը և հայկական բանակը ոչնչացնելու դեպքում¹²:

Այսպիսին է եղել իրավիճակը, երբ հայկական կողմը որոշել է սկսել Օլթիի օպերացիան: Օպերացիայի հաջող ընթացքն ու դրան հետևած հաջորդ ամիսների, մեր համար խիստ անհաջող մարտական գործողությունները, որոնք, ի վերջո, հանգեցրին Հայաստանի Հանրապետության կործանմանը, ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացված են ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն արխիվային փաստաթղթում:

Տեքստում հիշատակվող տեղանունների «<խսկություն>> ու գտնվելու վայրը ճշգրտելու համար մենք դիմել ենք տեղանունների բառարանի հայտնի 5-հատորյակի (Թ.Խ. Հակոբյան, Ստ.Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ.

¹² Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 112, 126:

Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1-5, Երևան, 1986, 1988, 1991, 1998, 2001թթ.) օգնությանը: Հնարավորության դեպքում մենք նշել ենք նաև այդ տեղանունների՝ այսօրվա Թուրքական Հանրապետությունում պաշտոնապես ընդունված անվանումները: Հուշերի տեքստին մենք կցել ենք նաև հայալեզու երկու քարտեզ: Առաջինում (*Հավելված 1*) պատկերված են կողմերի գործերի դասավորությունը Օլթիի օպերացիան սկսելու նախօրեին, իսկ երկրորդը (*Հավելված 2*)՝ Կարսի մարզի չափազանց մանրամասն քարտեզն է¹³: Գրքի էջաշարում տեղադրելու պարագայում, տառաչափերի չափազանց մանր լինելու պատճառով, այս երկու քարտեզները գրքում ներկայացված են առդիր ծրարով:

Բացի այս երկու քարտեզներից, ինչպես ասում են՝ <<ծրագրից դուրս>>, ընթերցողին խորհուրդ կտայինք ծանոթանալ ևս երկու այլ՝ շատ ընտիր քարտեզների. <<Кавказъ (карта). Составлена и литографирована въ военно-топографическомъ отдѣлѣ Кавказскаго военного округа 1903 года, Тифлисъ (масштабъ 20 верстъ въ дюймѣ)>> և <<Կարսի մարզ: <<ԳԵՈՔԱՐՏ>> ՊՈԱԿ, Երևան, 2015 թ., (մասշտաբ 1: 320 000)>>:

Ռուսերեն բնագրի աննշան հատվածներ, որոնք, կամ անընթեռնելի են եղել, կամ էլ իրենցից ներկայացրել են բովանդակային առումով տեքստից դուրս՝ զուտ տեխնիկական բնույթի նշումներ, հայերեն չեն թարգմանվել:

¹³ Երկու քարտեզների թվայնացված տարբերակներն էլ մեզ է տրամադրել Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակները պահվում են <<Համագային>>-ի կենտրոնական արխիվում:

Բաց թողած այդ հատվածները հայերեն տեքստում, համապատասխանաբար, նշված են բազմակետով: Գրքում բերված է նաև փաստաթղթի ռուսերեն բնագիրը (*Հավելված 3*): Թարգմանությունն իրականացրել է տողերիս հեղինակը: Ռուսերեն տեքստը մուտքագրվել է, պահպանելով այն ուղղագրությունը, որն առկա է ձեռագիր բնագրում:

Ընթերցելով ներկայացվող գրառումները և զուգահեռաբար ուսումնասիրելով նշված քարտեզները, ընթերցողը կարող է հետևել և միանգամայն սպառիչ պատկերացում կազմել 1920թ. հունիսի կեսերից մինչև նոյեմբերի կեսերը տևած Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ ծավալված մարտական գործողությունների մասին: Քանի որ հայկական բանակի կրած այդ ծանր պարտության ճանապարհի տրամաբանական ավարտը հանդիսացավ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքումը, մենք գրքում ներկայացնում ենք ևս մեկ հավելված (*Հավելված 4*): Այդ փաստաթուղթը, որը վերցված է այսօրվա Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության կայքից, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ֆրանսերենով բնագրի թվայնացված տարբերակն է¹⁴, որտեղ պարզ երևում են տպագիր տեքստի վրա ձեռագրով արված լրացումներն ու ճշտումները¹⁵, ինչպես նաև բոլոր ստորագրողների

¹⁴ http://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/Kurucu_Anlasmlar/gu-mru-anlasmasi-fransizca.pdf.

¹⁵ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի տեքստի թարգմանությունը տե՛ս Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 536-537; Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն) Փաստաթղթ-

(Հայաստանի Հանրապետության անունից՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, Աբրահամ Գյուլխանդանյան, Ստեփան Դորդանյան, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի անունից՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշա, Համիդ բեյ, Սուլեյման Նեջադի բեյ) ինքնագրերը:

Հայկական գործի հետ՝ Օլթիից մինչև Ալեքսանդրապոլ նահանջի այդ ծանր ճանապարհն անցնելու համար կցանկանանք ընթերցողին կամք, համբերություն և ոգու տոկունություն...

Անդրադառնանք այժմ հաջորդ կարևոր հարցին:

2. Ով է հուշերի հեղինակը

Նախ նշենք, որ նյութի ամբողջ շարադրանքից զգացվում է, որ գրառումների հեղինակը ազգությամբ հայ չէ: Բայց, ինչպես ասում են, Հայաստանի համար ցավող անձնավորություն է:

Թեև հեղինակի անունը հուշերում ոչ մի տեղ չի նշվում, բայց իր անձի բացահայտմանը մեզ մեծապես օգնեց հենց ինքը՝ հուշերի հեղինակը: Հուշագրության մի հատվածում, որտեղ խոսքը հայկական զինուժի առանձին հեծյալ դիվիզիոնի (կամ գնդի) մասին է, հեղինակը գրում է հետևյալը. <<Ես, որպես այդ գործամասի նախկին հրամանատար, չեմ ցանկանում առանձնապես ծավալվել...>>: ՀՀ վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյա-

թերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000թ., էջ 391-394; Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016թ., էջ 467:

նի <<Հայաստանի Հանրապետություն>> աշխատությունում՝ 1917թ. վերջերին հայկական զորամասեր կազմակերպելու ծավալված գործընթացի կապակցությամբ կարդում ենք <<...Արամն ու Դրոն անհրաժեշտ գտան ստեղծել առողջ զինվորական մի կորիզ, որի վրա հենված կարողանային երկրի մաքրագործման ու խաղաղության գործը դնել իրական հիմքերի վրա... Գնդապետ Զալինյանին հանձնարարվեց՝ ընդունելով 2-րդ սահմանապահ գնդի Քանաքեռում թողած գույքը, ձիերն ու ռուս սպաների մի մասին՝ կազմակերպել մի ձիավոր գունդ: Այդ ռուս սպաների մեջ էր և գնդ. Կորոլկովը¹⁶, որը նշանակվեց պարտիզանական գնդի ձիավոր դիվիզիոնի հրամանատար>>¹⁷, իսկ Հայկական կորպուսի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանի (Ֆոմա Նազարբեկով)¹⁸ և Երևանյան զորախմբի հրամանատար Մովսես

¹⁶ Այդ ժամանակ Կորոլկովն ուներ դեռևս փոխգնդապետի զինվորական աստիճան:

¹⁷ Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 128:

¹⁸ Նազարբեկյան Թովմաս Հովհաննեսի (Նազարբեկով Ֆոմա Իվանովիչ) (1855թ., Թիֆլիս – 1931թ., Թիֆլիս), ցարական բանակի գեներալ-մայոր, հայկական բանակի գեներալ-լեյտենանտ, ՀՀ զինված ուժերի հրամանատար, սպարապետ, անկուսակցական: Հայաստանի խորհրդայնացումից շատ քիչ ժամանակ անց հայկական բանակի մոտ 1500 սպաների հետ ձերբակալվել է և քշվել Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար: Տե՛ս Ա.Ա. Григоров, А.И. Григоров, Заключенные Рязанского губернского концлагеря РСФСР 1919-1923 гг., Москва, 2013, 483с. (հետալսում՝ Ա.Ա. Григоров, А.И. Григоров, Заключенные...), էջ 389: Ազատվելուց հետո բնակվել է Թիֆլիսում: Մոսկվայի զինվորական Օկրուգի դատախազության որոշմամբ՝ հետմահու արդարացվել է:

Միլիկյանի (*Մոխսեյ Միլիկով*)¹⁹ այդ ժամանակաշրջանի հաղորդումներից տեղեկանում ենք, որ 1918թ. փետրվար-մարտ ամիսներին նշված գորախմբի կազմում առկա է եղել առանձին պարտիզանական հեծյալ գունդ, որի հրամանատարն էր փոխգնդապետ Ալեքսանդր Կորոլկովը²⁰:

Այս ազգանունը հայ ընթերցողների բավականին լայն շրջանակներին հաստատ քաջածանոթ է Սարգարապատից ու Բաշ-Ապարանից, իսկ ավելի նեղ շրջանակին՝ նաև հայ-վրացական պատերազմի քրոնիկոնից: Հայկական անկախ պետությանը մատուցած իր անուրանալի ծառայությունների համար հայկական բանակի ռուսազգի բարձրաստիճան այդ սպան, անկասկած, արժանի է, որպեսզի հայ ընթերցողը նրա մասին հնարավորինս շատ տեղեկություն իմանա և կարողանա կազմել այդ անձի վերաբերյալ ամբողջական, հիմնավոր ու

¹⁹ Միլիկյան Մովսես Բաբայի (Միլիկով Մոխսեյ Բաբայեվիչ) (1862թ., գ.Վարդաշեն, Նուխիի շրջան – 1937թ., Երևան), ազգությամբ՝ ուդի է, ցարական բանակի գեներալ-մայոր, հայկական բանակի գեներալ-լեյտենանտ, անկուսակցական, ՀՀ զինված ուժերում վարել է մի շարք բարձր հրամանատարական պաշտոններ, նկարագրվող ժամանակահատվածում եղել է Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղության ռազմաճակատի հրամանատարը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, տարբեր պատճառաբանություններով չորս անգամ ձերբակալվել է և, ի վերջո, բոլշևիկյան արդարադատության համակարգում հայտնի Եռյակի որոշմամբ 1937-ին գնդակահարվել է: Հետմահու արդարացվել է 1987թ.:

²⁰ Ա.Հ. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս և ինքնապաշտպանական կոիվները, Երևան, 1984, էջ 136, 183:

օբյեկտիվ կարծիք²¹: Քանզի, ինչպես կտեսնենք, Ալեքսանդր Կորոլկովը այն օտարազգի սպաներից մեկն էր, ով գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել հայկական զինուժի կազմավորման ու ձևավորման հարցերում, ով իր ճակատագիրը անվերապահորեն կապել էր հայկական բանակի և հայկական պետության հետ ու մինչև վերջ մարտնչել է հանուն այդ պետության գոյության և հանուն հայ ազգի ազատության: Եվ Հայաստանն էլ լքել է Առաջին Հանրապետության նվիրյալների հետ՝ նույն շարասյունով:

Ասվածի հետ մեկտեղ, միանգամայն հասկանալի է նաև, որ ցանկացած հուշագրության արժեքը բազմապատիկ աճում է, եթե նրա հեղինակի անվան հայտնի լինելու հետ մեկտեղ, ընթերցողը տեղեկանում է նաև հեղինակի ինչպիսին լինելուն՝ որպես անձ, որպես գործիչ, ի վերջո՝ որպես մարդ: Ուստի, ներկայացնենք ընթերցողին այն տեղեկությունները, որոնք մենք կարողացանք ստանալ Ալեքսանդր Կորոլկովի վերաբերյալ մեզ համար մատչելի և հասանելի տարբեր աղբյուրներից:

Ալեքսանդր Անտոնի Կորոլկովը, տոհմիկ Կուբանի կազակ, ծնվել է 1869 թ. փետրվարի 23-ին: Ծագումով Կուբանի կազակական զորքի բարձրաստիճան սպայակազմից է: Մենք փորձեցինք պարզել նաև նրա ծննդավայրը, սակայն Կրասնոդարի երկրամասային արխիվից մեզ պատասխանեցին, որ իրենց ֆոնդերում համապատասխան փաստաթղթերը բացակայում են և այդ հարցի

²¹ Ձուգաղիպություն էր, թե՞ նախախնամություն, բայց այս տողերը գրելու օրերին լրացավ գնդապետ Ալեքսանդր Կորոլկովի 150-ամյակը:

վերաբերյալ դրական պատասխանները իրենց հնարավորություններից դուրս է:

Կորոլկովն ավարտել է ռեալական ուսումնարանը, որից հետո՝ Ստավրոպոլի կազակական յունկերական ռազմական ուսումնարանը (երկրորդ տարակարգով): Զինվորական ծառայությունը սկսել է Կուբանի կազակական զորքում²²: Հետագայում ծառայել է կայսերական սահմանապահ զորքերում՝ սկզբից Ելիզավետպոլի (*Գանձակի*) 28-րդ սահմանապահ բրիգադում, իսկ 1910-ից՝ Էրիվանի 27-րդ սահմանապահ բրիգադում²³: Ծառայության ընթացքում նախ անցել է կազակական զինվորականի հետևյալ սպայական աստիճանները. 1890թ. խորունժիյ (*պողպորուչիկ*), 1894թ. – հարյուրապետ (*պորուչիկ*): Ծառայության տեղափոխվելով սահմանապահ զորքեր, 1902թ. ստացել է այդ զորատեսակում սահմանված շտաբ-ռոտմիստրի (*շտաբ-կապիտան, ավագ լեյտենանտ*), իսկ 1906թ.՝ ռոտմիստրի (*կապիտան*) զինվորական աստիճանները²⁴: Էրիվանյան այդ զորամիավորման կազմում՝ ռոտմիստրի աստիճանով,

²² 1-й Таманский полк Кубанского казачьего войска, Кубанская справочная книжка на 1894г., Екатеринодар, 1894; Послужной список обер-офицеров 3-го Кубанского пластуного батальона за 1902 г. <https://gigabaza.ru/doc/120381.html>.

²³ Кавказский календарь на 1912 г., Тифлиς, 1911, Раздел: учреждения министерства финансов, с.337-338; Кавказский календарь на 1915 г., Тифлиς, 1914, Раздел: учреждения министерства финансов, с.387-388.

²⁴ Личный состав чиновъ отдельнаго корпуса пограничной стражи по старшинству. Составлен по 6 декабря 1913г. включительно, С.-Петербургъ, 1914, с.202; Кавказский календарь на 1914 г., Тифлиς, 1913, Раздел: учреждения министерства финансов, с.379-380.

Կորոլկովը ծառայել է մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը²⁵: 1915 թ. սկզբներին Բայազետի շրջանում Կովկասյան բանակի կազմում ձևավորվեց Արարատյան ջոկատ անվամբ մի զորախումբ (հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Նիկոլան), որը նախատեսված էր Թուրքիայի խորքերում ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար, իսկ ավելի ճշգրիտ՝ Վանի գրավման համար: Դրոյի 2-րդ, Համազասպի (*Համազասպ Սրվանձտյան*) 3-րդ և Քեռու (*Արշակ Գավաֆյան*) 4-րդ հայկական կամավորական ջոկատների հետ միասին Արարատյան ջոկատի կազմում ընդգրկված էր նաև ռոտմիստր Ալեքսանդր Կորոլկովի սահմանապահ հեծյալ հարյուրյակը²⁶: Կարելի է ասել, որ փաստացի այդ պահից սկսած, Կուբանի կազակ Ալեքսանդր Կորոլկովը իր հետագա կյանքն ու ճակատագիրը կապեց հայության հետ և հենց նրա հետ միասին լինելու մեջ տեսավ իր ամբողջ գալիք լավն ու վատը: Նա հատկապես մտերմացավ Դրոյի հետ, կովեց նրա հետ կողք կողքի, նրա հետ միասին մտավ Վան: Երբ Վանը վերցնելուց հետո ռուսական բանակը ոչ միայն չշարժվեց դեպի թուրքերի ու քրդերի կողմից ասպատակվող Սասուն, այլ նույնիսկ սկսեց իրականացնել <<անհասկանալի>> հետշարժեր, Դրոն, մեծ ջանքեր գործադրելով, կարողացավ հասնել նրան, որ իրեն թույլ տրվի իր զորաջոկատով շարժվել դեպի Ալադաղ և սանձել Սասունի հայությանը կոտո-

²⁵ Кавказский календарь на 1916 г., Тифлиς, 1915, Раздел: учреждения министерства финансов, с.405-406.

²⁶ Ф.И.Елисеев, Казаки на кавказском фронте (1914 – 1917), Москва, 2001, с.85.

րող թուրք-քրդական ջոկատներին ու գոնե ապահովել փախստականների պաշտպանությունը և անվտանգ արտագաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան:

Ալադաղի արշավանքը, իրավամբ, կարելի է համարել հայ կամավորական զորախմբերի իրականացրած ամենահաջողված ու արդյունավետ գործողություններց մեկը: Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ, հայերի հետ միասին՝ ու հանուն հայերի փրկության մղվող այդ կռիվներին մասնակցում էր նաև Դրոյի ջոկատին կամավոր միացած փոխգնդապետ Կորոլկովի հեծյալ զորամասը, որը, որպես վերջապահ ուժ ապահովեց նաև Վասպուրականի բնակչության համեմատաբար անվտանգ գաղթը. <<Փախստականներին պաշտպանում էին Դրոյի խումբը եւ նրան կամաւոր միացած սահմանապահների հեծելաւաշտը՝ հեծելաւաշտի հրամանատար Կորոլկովի հրամանատարութեամբ²⁷>>:

Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումից և Կովկասից, մասնավորապես, նաև Հայաստանից ռուսական բանակի հեռանալուց հետո, Կորոլկովը մնում է Հայաստանում՝ <<նրա սիրտը լեռներում էր>> և ակտիվորեն մասնակցում է նոր ստեղծվող հայկական զինուժի հեծ-

յալ զորամասերի կազմավորմանը²⁸: Իր հրամանատարության տակ գտնվող հեծյալ գնդով մասնակցում է 1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերին²⁹: Մազաչափ անգամ կասկածի տակ չդնելով Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում մեր ամեն մի սպայի և զինվորի, հիրավի, հերոսական ներդրումը, համենայնդեպս անհրաժեշտ է շեշտել, որ մեր համար այդ ճակատամարտի հաղթական ընթացքն ու ավարտը մեծապես կանխորոշվել է նաև փոխգնդապետ Կորոլկովի ղեկավարած հեծելազորի անձնագոհ և զրագետ գործողություններով: Բերենք այդ կապակցությամբ ասված հենց անձամբ Ապարանի ռազմաճակատի հրամանատար Դրոյի խոսքերը. <<Էստեղ էր, որ Կորոլկովն իր պատմական դերն³⁰ արեց: Ասի՝ կավալերիան մեռցնելու եմ ուղարկում... Ամբողջը ատակի շպրտեցի: Բայց կավալերիայի պատմության մեջ քիչ ա պատահել... 700 հոգի կավալերիայից 160-ը թափեցին: Բայց ճղեց... ճղեց, պատռեց ու անցավ դրանց թիկունքը³¹...>>:

Հայ – վրացական պատերազմի ընթացքում փոխգնդապետ Ալեքսանդր Կորոլկովն իր հեծյալ զորաջոկատով մասնակցել է բոլոր գործողություններին, իսկ պա-

²⁷ Հ. Գևորգյան, Դրո, Երևան, 2014. (հետայսու՝ Հ. Գևորգյան, Դրո) էջ 177-203; Ռ. Սահակեան, Զօրավար Թովմաս Նազարբեկեանի անտիպ յուշերը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական (կովկասեան) ռազմաճակատի մարտական գործողությունների մասին (1914 յուլիս-1916 ապրիլ), Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ԼԶ, Պեյրուք, 2016, էջ 236; Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ (ֆ.) 45, ցուցակ (ց.) է, գործ (գ.) 5, թերթ (թ.) 27-ի շրջերես (շրջ.):

²⁸ ՀԱԱ, ֆ.45, ց.1, գ.15, թ.7-ի շրջ.; ՀԱԱ, ֆ.45, ց.1, գ.15, թ.11:

²⁹ 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերը մասնակիցների հուշերում: Աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Արիստակեսյանի, Ս. Հ. Պողոսյանի և Ս. Բ. Մելիքյանի, Երևան, 2014, էջ 141-142, 152; ՀԱԱ, ֆ.204, ց.1, գ.43, թ.8 և շրջ., 9-10:

³⁰ Որոշ աղբյուրներում <<դեր>>-ի փոխարեն օգտագործված է <<ճար>> բառը:

³¹ Հ. Գևորգյան, Դրո, էջ 343:

տերազմի ավարտին մոտ եղել է հայկական գործի Շուլավերի գորաջոկատի հրամանատարը³²:

Հայաստանի Հանրապետության Ռազմական նախարարի 1919թ. ապրիլի 16 - ի հրամանով 2-րդ հայկական հեծյալ գնդի հրամանատար Ալեքսանդր Կորոլկովին շնորհվել է գնդապետի կոչում, իսկ 1919-ի հուլիսին գնդապետ Կորոլկովն իր հեծելագործ մասնակցել է Շիրազու - Ղամարլուի թաթարական խռովության ճնշմանը³³: Նույն թվականի օգոստոսից առնվազն մինչև 1920թ. սեպտեմբերը Ա.Կորոլկովը վարել է Ղարաքիլիսայի սահմանապահ բրիգադի հրամանատարի պաշտոնը³⁴:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բոլշևիկյան խորշակն ասես խնայեց Կուբանի կազակ Ալեքսանդր Կորոլկովին, և նա չկիսեց Հայաստանի Հանրապետության բանակի իր հարյուրավոր ծառայակիցների ճակատագիրը: Բարեբախտաբար, նա ոչ կացնահարվեց, ոչ գնդակահարվեց և ոչ էլ թշվեց Բաքու, կամ էլ Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբարները: Բայց Կորոլկովը նաև չհեռացավ Հայաստանից, այլ մնաց իր պաշտպանած ու իրեն հարազատ դարձած այդ հողի վրա: 1921 թ. փետրվարին Հայաստանի Հանրապետության հավատարիմ ռուսազգի այդ զինվորականը, մի շարք պետա-

³² ՀԱԱ, ֆ.204, ց.1, գ.68 մաս 1, թ.108; Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 237-341:

³³ ՀԱԱ, ֆ.204, ց.1, գ.132, թ.383, ֆ.199, ց.1, գ.89, թ. 26, ֆ.200, ց.1, գ.212, թ.118:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ.204, ց.1, գ.113 մաս1, թ.67, ֆ.201, ց.1, գ.98, թ. 81, ֆ. 275, ց.5, գ.154, թ.224:

կանամետ հայորդիների հետ միասին, կազմակերպեց հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը և դարձավ դրա զինվորական ղեկավարներից մեկը³⁵: Ընթերցենք մի հատված այդ ապստամբության առաջնորդներից մեկի՝ Կարո Սասունու հուշերից. <<Փետրվարի 18-ի յեղաշրջման օրերուն Ելենովկան³⁶ գրաւած էր, սակայն ժողովրդական ուժերը թողած էին Ելենովկան ու կեդրոնացած էին Ախտայի շրջանը, ուր ճակատի հրամանատար նշանակուած էր Արամ Դաւոյեանը: Այնտեղ ուղարկված էր գնդապետ Կարալկովը, որպէս շտաբի պետ... Ամեն հույս դրված էր գնդապետ Կարալկովի վրայ, որ արդեն նշանակոր դարձած էր Հանրապետութեան կազմութեան օրեն՝ իր հավատարիմ եւ խիզախ կոխներով³⁷...>: 1921թ. ապրիլի 2-ին բոլշևիկյան զորքերի կողմից Երևանը գրավելուց հետո Կորոլկովը, մյուս ապստամբների հետ, նահանջում է դեպի Զանգեզուր: Այստեղ նա ղեկավարում է Բազարչայի³⁸ շրջանի պաշտպանությունը: Զանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին միացնելուց հետո Ալեքսանդր Կորոլկովը անցել է Պարսկաստան³⁹: Հայկական բանակի գնդապետ Կորոլկովի կյանքի հետագա տարիների վերաբերյալ որևիցե տեղեկություններ գտնել մեզ դեռևս չհաջողվեց:

³⁵ Կ.Սասունի, Փետրուարեան ապստամբութիւնը (1921), Պեյրուք, 1970, էջ 182-202:

³⁶ Այժմյան Սևան քաղաքն է:

³⁷ Կ.Սասունի, նույն աշխ., էջ 185:

³⁸ Այդ գյուղի պատմական տարածքն այժմ Սպանդարյանի ջրամբարի ջրերի տակ է: Ավելի բարձր վայրում կառուցված նոր գյուղը այսօր կոչվում է Գոռհայկ: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 542:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ.114, ց.թ, գ.172, թ.193:

Բայց նույնիսկ այսչափ սեղմ ու ոչ լրիվ կենսագրականը մեզ հուշում է, որ Բացի մեծագույն հարգանքից և ակնածանքից, մեկ այլ կարծիք չի կարող կազմվել մի անձնավորության մասին, որը հասուն տարիքում՝ 50-ին մոտ և ավելի, քաջ գիտակցելով, թե միանգամայն օտար ազգին առնչվող ինչպիսի ծանր դեպքերի ու իրադարձությունների հորձանուտի մեջ է ինքն իրեն մղում, միանգամայն գիտակցաբար, ընդունեք առանց ավելորդ պաթոսի, - իր հետագա կյանքը նվիրում է այդ միանգամայն օտար ազգի ազատագրական պայքարի գործին: Իսկ սա ոչ այլ ինչ է, քան անձի կողմից մարդկային ամենաբարձր բարոյականության դրսևորումներից մեկը: Քանի-քանի ազգությամբ հայ մարդկանցից բարձր ու առաքինի է գտնվել հայկական պետության և հայ ազգի հանդեպ հայկական բանակի ռուսազգի այդ գնդապետը: Հենց գնդապետ Ալեքսանդր Կորոլկովի և նման բարձր մարդկային առաքինություններով օժտված անձանց օրինակով է, որ կարող ես ու նաև պարտավոր ես, երախտապարտ լինել, խոնարհվել ու հարգանքի տուրք մատուցել նման անձեր ծնող ազգին ու հողին:

Եվ ըստ դրան էլ, մի քանի առաջարկություններ *այսօրվա* Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին՝ *այնօրվա* Հայաստանի Հանրապետության նվիրյալ զինվորներից մեկի հիշատակը մարդկայնորեն հարգելու և հավերժացնելու համար.

- Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի տարածքի բնակավայրերից մեկում, իսկ լավագույնս կլինի՝ հենց Ապարան քաղաքում, անպայման ունենալ գնդապետ Ալեքսանդր Կորոլկովի անվան փողոց:

- Բաշ-Ապարանի ճակատամարտին նվիրված հուշահամալիրի տարածքում, - շատ ճիշտ կլինի՝ Դրոյի շիրմաբուրգից ոչ հեռու, տեղադրել նաև Ալեքսանդր Կորոլկովի հիշատակը հավերժացնող մի հուշակերտվածք:

Բացի սրանից, այլ անձնական կարծիք այստեղ արտահայտելու անհրաժեշտություն տողերիս հեղինակը չի տեսնում:

Եզրափակելով նախաբանը, իմ պարտքն եմ համարում շնորհակալություն հայտնել Մայքլ Բաբայանին, առանց ում գործուն աջակցության այս գիրքը պարզապես չէր նախաձեռնվի և լույս չէր տեսնի, Հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության հաստատության ղեկավար Սամվել Կարապետյանին՝ Կարսի նահանգի տեղանունների ցանկը դրանց այժմյան անվանումներով լրացնելու համար, ինչն, անկասկած, առավել արժեքավոր դարձրեց տվյալ աշխատությունը, դոցենտ Լևոն Խաչատրյանին՝ օգտակար քննարկումների և խորհուրդների համար, ինչպես նաև՝ ԵՊՀ ռուսական բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, դոցենտ Պավել Բալայանին և ֆիզ-մաթ. գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արթուր Հովհաննիսյանին՝ իրենց հնարավորությունների շրջանակներում գրքի կայացման գործընթացին աջակցելու համար:

*Վլադիմիր Հարությունյան
Ապրիլ, 2019թ., Երևան*

Օլթիի օպերացիայի ընթացքը և հակառակորդի պատասխան գործողությունները

Կազմված է հիշողությամբ

Համաձայն Կարսի գորաջոկատի պետ, գեներալ Հովսեփյանին (*Հովսեփյանց, Օսեպով, Օսեպյանց*)⁴⁰ ուղղված հրամանի, որ տրվել էր Ալեքսանդրապոլի գորախմբի հրամանատար, գեներալ Փիրումյանի (*Փիրումով*)⁴¹ կողմից, խնդիր էր դրված գենքի ուժով գրավել Օլթիի շրջանը:

⁴⁰ Հովսեփյան Հարություն Գրիգորի (Օսեպյանց, Օսեպով Արտեմիյ Գրիգորիչ) (1872թ., գ. Դաղետ Խաչեն, Թիֆլիսի նահանգ – 1921թ., Ալավերդի, Խորհրդային Հայաստան) – ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, անկուսակցական: Նկարագրվող ժամանակահատվածում եղել է Կարսի գորաջոկատի (2-րդ հետևակային բրիգադի) հրամանատարը: Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո, որպես բոլշևիկյան կարմիր գորաջոկատի հրամանատար, մասնակցել է Լոռվա, ապա՝ Վրաստանի խորհրդայնացմանը, ինչից հետո՝ Հայաստանում հակաբոլշևիկյան ապստամբության ճնշմանը: Շատ կարճ ժամանակ՝ մինչ մահանալը, զբաղեցրել է Լոռու զինվորական կոմիսարի պաշտոնը:

⁴¹ Փիրումյան Դանիել-բեկ Աբիսողոմի (Պիրումով Դանիել-բեկ Ավեսալովովիչ) (1861թ., գ. Նախիջևանիկ, Արցախ – 1922թ., Երևան) – ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, գեներալ-լեյտենանտ, անկուսակցական, Սարդարապատի ճակատամարտում հայկական զորքի հրամանատարներից մեկը: Նկարագրվող ժամանակահատվածում եղել է Կարս-Ալեքսանդրապոլյան գորախմբի պետը և միաժամանակ՝ Կարսի բերդի պարետը:

Ըստ հետախուզական-գործակալական տեղեկությունների, որոնք, ինչպես պարզվեց, միանգամայն ճշգրիտ էին, Օլթիի շրջանի սահմանը թուրքական կողմից պաշտպանում էին Նարիմանի⁴² և Թորթումի⁴³ մեծ կազմով (ամեն մեկում մոտ 1000 զինվոր) տեղական երկու գումարտակները, որոնք ունեին նաև երկու լեռնային հրանոթ և գնդացիներ: Հակառակորդի գլխավոր ուժերը կենտրոնացված էին Փենյակ⁴⁴ - Մերդենեկ⁴⁵ խճուղու երկայնքով: Կերաշլի-գյուլ⁴⁶ լճի շրջանում հակառակորդն ուներ մոտ 400 ձիավոր քրդեր⁴⁷:

⁴² Նարիման (Նաոիման, Նարման) – գյուղ, նույնանուն գավառակ, վայր Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 3, Երևան, 1991, էջ. 964, 970: Քննարկվող ժամանակահատվածում գտնվում էր քեմալական ուժերի վերահսկողության ներքո:

⁴³ Թորթում (Թորտում, Տորտում) – գյուղ, վայր, նույնանուն գավառակ Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 2, Երևան, 1988, էջ. 476: Քննարկվող ժամանակահատվածում գտնվում էր քեմալական ուժերի վերահսկողության ներքո:

⁴⁴ Փենյակ (Պենյակ) – բնակավայր և նույնանուն հանքային ջուր ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 4, Երևան, 1998, էջ. 326, հ.5, Երևան, 2001, էջ 250; Հավելված 1: Այժմ պաշտոնապես կոչվում է Փենեկ: Գյուղերին են գտնվում զվարթնոցատիպ Բանակ տաճարի ավերակները:

⁴⁵ Մերդենեկ (Մերդենիկ) – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Արդահանի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 3, Երևան, 1991, էջ. 801,802; Հավելված 1: Այժմ՝ Գյուլե:

⁴⁶ Կերաշլի-գյուլ (Քերաշլի-գյուլ) – լճակ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 3, Երևան, 1991, էջ.102, հ.5. Երևան, 2001, էջ. 359-360; Հավելված 1:

⁴⁷ Ըստ թուրքական աղբյուրների, 1920 թ. մայիսին թուրքական սպաների գլխավորած Օլթիի գորաջոկատի միայն կանոնավոր մասն ուներ տասնչորս վաշտից բաղկացած չորս հետևակային

Մեր հարձակման վերջնական նպատակն էր Փենյակ գյուղի շրջանում գտնվող ածխահանքերի գրավումը:

Ի կատարումն նշված հրամանի, 1920 թ. հունիսի 17-ին գեներալ Հովսեփյանն էլ իր հերթին հրաման արձակեց, ըստ որի Կարսի զորաջոկատը անցնում էր հարձակման: Համաձայն այդ հրամանի հարձակումն իրականացվում էր երեք շարասյուներով. աջ շարասյունը՝ գնդապետ Մազմանյանի (*Մազմանով*) գլխավորությամբ, միջին շարասյունը՝ գնդապետ Շահբուդաղյանի (*Շազուբատով*) և ձախ շարասյունը՝ փոխգնդապետ Նեստերովսկու գլխավորությամբ⁴⁸:

Մերդենեկի թիկունքային շրջանի պետ նշանակվեց գնդապետ Սարմաքեշյանը (*Սարմակեշև*, *Սիրմակեշև*)⁴⁹:

գումարտակ, մի քանի հեծելավաշտ (եսկադրոն), յոթ գնդացիր, երկու թնդանոթ և չորս լեռնային հրանոթ ունեցող մեկ հրետանային մարտկոց: Թվով առնվազն 1200-ից ոչ պակաս տեղացի զորակոչիկներ և թուրքական բանակի 500 զինվորներ պահում էին Փենյակի ածխահանքերից մինչև Ադունդի լեռնանցքն ընկած հատվածը: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Երևան, 2015, էջ 363:

⁴⁸ Այլ աղբյուրներում տեղեկացվում է նաև, որ Օլթիի գործողության ընդհանուր ղեկավարն էր գեներալ-մայոր Հարություն Հովսեփյանը, իսկ հարձակվող զորքի անմիջական հրամատարությունն իրականացնում էր 4-րդ հետևակային գնդի հրամանատար, գնդապետ Ալեքսանդր Միրիմանյանը (*Միրիմանով*): Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 443; Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Երևան, 2015, էջ 365:

⁴⁹ Գնդապետ Իսահակ Սիրմակեշևի անունը նշված է Ռյազան արքունիկի հայկական բանակի սպաների ցուցակներից մեկում՝ 5-

Նրա ենթակայության տակ էին գտնվում. Կարս-Մերդենեկ հաղորդակցությունը հսկող պարետային պահակախմբերը՝ Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակից, 5-րդ հետևակային գնդի Արդահանում տեղակայված 1-ին վաշտը, մեկական վաշտ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակներից ու մխոցային հրանոթների Մերդենեկի մարտկոցը: Նշված բոլոր ուժերը տեղակայված էին Մերդենեկում և կազմում էին Կարսի զորաջոկատի աջ և միջին շարասյուների պահեստազորը:

Այդ շարասյուներում մեր ուժերը բաշխված էին հետևյալ կերպ.

1) Աջ շարասյուն - 1 ½ հետևակային գունդ, երկրորդ բրիգադի շտաբի պարետային վաշտը, 6-րդ առանձին պարտիզանական հարյուրյակը, 4 լեռնային հրանոթ, երկու մխոցային հրանոթ և հույն կամավորները:

2) Միջին շարասյուն - 5-րդ հետևակային գնդի 1 ¼ գումարտակ, 2-րդ առանձին պարտիզանական հար-

դ համարի տակ: Տե՛ս Дело No 207 Особого Отдела при Реввоенсовете 11-ой Армии, стр.67, гл.

hayazg.info/Списки_репрессированных_армянских_офицеров:

Այդ նույն ցուցակում՝ 41-րդ համարի տակ տեսնում ենք նաև փոխգնդապետ Դմիտրի Նեստերովսկու անունը: Վերջինիս անվանը հանդիպում ենք նաև հետմահու արդարացվածների ցուցակում: Տե՛ս Список лиц, реабилитированных военной прокуратурой Московского военного округа по архивным материалам Государственного Архива Рязанской области в отношении офицеров армянской армии; архивный фонд Р-2817, дело 207, стр 59-69 (հետախույ՝ Список лиц, ...)

յուրյակը, երկու թեթև հրանոթ, Օլթիի միլիցիան և հույն կամավորները:

3) Չախ շարասյուն - 4-րդ հետևակային գնդի մեկ գումարտակ, որ համալրված էր հեծյալ հետախույզների խմբով և երկու լեռնային հրանոթ, որոնք հարձակման անցնելու կապակցությամբ առանձնացվել էին Սարիղամիշի⁵⁰ ջոկատից:

Օպերացիան սկսվելուց առաջ գումարտակներում զինվորների միջին թվաքանակը հետևյալն էր. 1-ին և 4-րդ հետևակային գնդերի գումարտակներում - մոտ 300 մարդ, 5-րդ հետևակային գնդի գումարտակներում - մոտ 200 մարդ, պարտիզանական հարյուրյակներում - 100 - 150 մարդ:

Համաձայն վերոնշյալ հրամանի, հարձակվող շարասյուները հունիսի 18-ին գրոհի անցնելու համար զբաղեցրին իրենց ելակետային դիրքերը:

Աջ շարասյունը - Դորթ Քիլիսա⁵¹ գյուղում, միջին շարասյունը - Մերդենեկում և ձախ շարասյունը - Բաշքեյ⁵² գյուղում:

Հունիսի 19-ին աջ շարասյունը կոմով վերցրեց Փանջուրի⁵³ լեռնանցքը և Զամփ⁵⁴ լեռը, իսկ ձախ շարասյունը

⁵⁰ Սարիղամիշ (Սարեղամիշ, Սարիկլամիշ) - քաղաք և նույնանուն երկաթուղային կայարան ՀՀ Վանանդի նահանգում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998, էջ 531; Հավելված 2:

⁵¹ Դորթ Քիլիսա (Դորդքիլիսա) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Արդահանի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988, էջ 141; Հավելված 1: Այժմ՝ Ուդուրթաշը:

⁵² Բաշքեյ (Բաշկեյ, Բաշքոյ) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կադզվանի (Կադզմանի) շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, էջ 604; Հավելված 1:

գրավեց Կերաշլու-գյուլ-թափա լեռը⁵⁵: Ընդ որում, Բաշքեյից դեպի Կերաշլու-գյուլ շարժվելու ընթացքում ձախ շարասյունը շրջապատել էին թուրքական կանոնավոր զորքի (հավանաբար 3-րդ հետևակային գնդի) ստորաբաժանումները և 2-3 հարյուրանոց քուրդ հեծյալների խումբը:

Հենց ձախ շարասյան եռանդուն գործողությունների շնորհիվ և Սարիղամիշի ջոկատի ուղեկալների միջամտությամբ այդտեղ հաջողվեց քրդերին ցրել և, ի վերջո, հետ մղել:

Հունիսի 20-ին աջ շարասյունը վճռականորեն շարժվելով առաջ և կտրելով Ադունդիր⁵⁶ - Օլթի խճուղին, ժամը 18-ի կողմերը գրավեց Փենյակը, իսկ ձախ շարասյունը գրավեց Քոսոթ⁵⁷ գյուղը:

Լուսաբացին միջին շարասյունը հարձակում ձեռնարկեց հակառակորդի Ադունդիրյան ամրացված դիրքերի ուղղությամբ, որոնք տեղակայված էին անտառածածկ բարձունքներում: Համառ մարտից հետո հակա-

⁵³ Փանջուր (Փանջուրեթ) - լեռ և լեռնանցք ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.5, Երևան, 2001, էջ 234; Հավելված 1:

⁵⁴ Զամփ - լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988, էջ 263; Հավելված 1:

⁵⁵ Կերաշլի-գյուլ-թափա (Քերաշլիգյուլ թափա) - լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991, էջ 102, հ.ջ, Երևան, 2001, էջ 360; Հավելված 1: Այժմ՝ Դեղիրմենլըդերե:

⁵⁶ Ադունդիր (Ադունդըր, Աբունդիր, Ադունտեր) - գյուղակ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986, էջ 201; Հավելված 1:

⁵⁷ Քոսոթ (Կոսոթ, Կոսուր) - ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991, էջ 221, հ.5, Երևան, 2001, էջ 436; Հավելված 1: Այժմ՝ Աքշար:

ռակորդն ընկճված էր, ընդ որում, քոչերը մենք գրավեցինք հեծելագորային գրոհով:

Հակառակորդը նահանջեց դեպի Միսեք⁵⁸ գյուղի մոտակա բարձունքները, որտեղ, չնայած մեր աջ և ձախ շարասյուների շրջանցող տեղաշարժերին, դեռևս շարունակում էր ցուցաբերել որոշակի դիմադրություն:

Հունիսի 20-ին բոլոր շարասյուները հանդիպեցին և միավորվեցին Փեկյակի շրջանում: Ընդ որում, մեզ հաջողվեց գրավել հետևյալ ռազմավարը. համբարակային պահեստներ՝ մոտ 140 հազար եռագիծ փամփուշտներ, որոնց կարիքը մեզանում առանձնակի մեծ էր, լեռնային 3-դյույմանոց արկեր և մի մեծ գումակ՝ հարյուրից ավելի արաբաներով, որոնց մեջ առկա էին նաև 2 լեռնային հրանոթ և 5 հատ Մաքսիմ մակնիշի գնդացիր:

Հունիսի 20-ին գորքերի հրամանատարի շտաբից ստացվեց հրաման, որտեղ հրահանգվում էր զբաղեցնել անխահանքերը, ամրանալ տեղում և առաջ չշարժվել:

Հունիսի 21-ին աջ և միջին շարասյուները կազմում էին արդեն Օլթիի ջոկատը՝ գնդապետ Մազմանյանի հրամանատարությամբ: Ջոկատը դիրքեր զբաղեցրեց

⁵⁸ Միսեք - Հավանաբար պետք է հասկանալ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանի Մազանս (Մազանե) գյուղը: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991, էջ 628: Հուշերում նկարագրվող մարտական գործողությունների թատերաբեմի տարածքում՝ Օլթիի շրջանում, ռուսական 1903 թ. զինվորական քարտեզի վրա նշվում է նաև Մազակե (Мазаке) անվամբ բնակավայր: Հավանական է նաև՝ Մշեղ, տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991, էջ 847: Գտնվում է Կոտորի և Աղունտերի միջև: Այժմ՝ Այդդղու:

Փանջուրյան լեռնանցքից՝ Ղափլի⁵⁹ գետակի արևելյան ափով, մինչև Վասկուտ⁶⁰ լեռը ներառյալ:

Ձախ շարասյունը վերստին ներառվեց Սարիղամիշի ջոկատի կազմի մեջ և դիրքեր զբաղեցրեց Քերօղլի - Բաշի⁶¹ լեռան վրայով՝ սկսած Իզդալի⁶² ագարակից: Դրան համապատասխան Սարիղամիշի ջոկատի մյուս զորամասերը Չիմիդաղի⁶³ գրավումով հասան դիրքերի հավասարեցմանը: Դրանով էլ ավարտվեց Օլթիի օպերացիան⁶⁴:

Մեր կորուստներն այդ օպերացիայում հետևյալն էին. 5 սպանված և մոտ 30 (որոշ հեղինակների մոտ նշվում է

⁵⁹ Ղափլի- գետակ ՀՀ Վանանդի նահանգում, Օլթիի շրջանում: Տեղանունը մեզ հասանելի այլ աղբյուրներում չի հայտնաբերվել:

⁶⁰ Վասկուտ (Բասկուտ) - լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998, էջ 766; Հավելված 1:

⁶¹ Քերօղլի-Բաշի (Քյոռօղլիբաշի) - լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.5, Երևան, 2001, էջ 405; Հավելված 1:

⁶² Իզդալի - փոքրիկ գյուղակ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988, էջ 506; Հավելված 1: Գործնականում չի անվանափոխվել, այժմ՝ Ըղդալը:

⁶³ Չիմիդաղ (Ջիմիդաղ) - ըստ հուշերի հեղինակի՝ լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգում, Օլթիի և Սարիղամիշի շրջանների սահմանահատվածում: Տեղանունը այլ աղբյուրներում չի հայտնաբերվել, սակայն աշխատություններից մեկում հանդիպում ենք Չամբար Դաղ գրելաձևով մի տեղանվան, որն իր դիրքով համընկնում է հուշերում նկարագրվող տեղանքում գտնվող լեռան հետ, տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Երևան, 2015, էջ 368:

⁶⁴ Օլթիի շրջանի գրավման հետ առնչվող հայկական զինուժի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ տե՛ս նաև Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 443-444; Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Երևան, 2015, էջ 365-368:

Ճշգրիտ 22 թիվը- Վ.Հ.) վիրավոր: Ընդորում, առավել մեծ կորուստներ կրեց ձախ շաքապունը:

Հակառակորդից մենք գերի վերցրինք մի քանի զինվոր: Մյուս զինվորները ցրվեցին ու տեղի խաղաղ բնակիչների անվան տակ թաքնվեցին գյուղերում և անտառներում:

Աջ և միջին շաքապուների հետ հարձակմանը մասնակցող հույն կամավորները հետապնդում էին միմիայն թալանի նպատակներ, ինչի հետևանքով էլ նրանց ներկայությունը գործնականում որևիցե մարտական նշանակություն չունեցավ և հունիսի 21-ի դրությամբ նրանք պարզապես ցրվեցին:

Օգոստոս ամսին, հաշվի առնելով Սարիղամիշի և Օլթիի ջոկատների դեմ թուրքերի նշմարվող ակտիվացումն ու ուժերի կենտրոնացումը, մենք գրավեցինք Զամփ լեռը և մեր զորքերի դասավորությունն այնպիսին էր, ինչպես ցույց է տրված սխեմայում⁶⁵:

Զինվորների՝ մալարիայով հիվանդանալու պատճառով Օլթիի ջոկատն օրեցօր հալվում էր, և օգոստոս ամսին գումարտակների մարտական համակազմը պակասեց ավելի քան երկու անգամ:

Սեպտեմբերի սկզբին 5-րդ գնդի դիրքերում գտնվող 1 $\frac{3}{4}$ գումարտակը փոխարինվեց 1-ին գնդի Կաղըզմանից⁶⁶ վերցված 1 $\frac{1}{2}$ գումարտակով, ինչից հետո ամբողջ 1-ին գունդը կենտրոնացվեց Օլթիի ջոկատում:

⁶⁵ Ձեռագրում սխեման բացակայում է, սակայն մենք այն փոխարինել ենք նույնաբովանդակ Հավելված 1-ով: տե՛ս նաև Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Երևան, 2015, էջ 366, քարտեզ 6:

⁶⁶ Կաղզման (Կաղեզման, Կաղիզման, Կաղզվան) – քաղաք ՀՀ Վանանդի նահանգում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2,

Պահեստագործի բացակայության և զինվորների փոքրաթվության պատճառով մենք ստիպված թողեցինք ուրոշ դիրքեր:

Մյուս կողմից, օգոստոսի սկզբներին հակառակորդը սկսեց ակտիվություն ցուցաբերել Օլթիի ռազմաճակատում, իսկ օգոստոսի 20-21-ին նույնիսկ կարողացավ գրավել տեղի դիրքերի մարտավարական բանալի հանդիսացող Վասկուտ լեռը, սակայն այդ օրերին մեզ հաջողվում էր վերականգնել իրավիճակը⁶⁷:

Վերջապես, սեպտեմբերի 13-ի լույս 14-ի գիշերը, կենտրոնացնելով հետևակային մեկ բրիգադ (9-րդ դիվիզիայի 2 գունդ, հրետանու օժանդակությամբ) և Խալիդ-բեյի ղեկավարությամբ նախապատրաստելով Օլթիի շրջանի մեր կողմից գրաված հատվածի քրդերի ապստամբությունը, թուրքերը նախաձեռնեցին վճռական հարձակում Սարիղամիշի ջոկատի աջ թևի ուղղությամբ՝ դեպի Վասկուտ լեռը, որը, ինչպես նշվեց, մարտավարական առումով տեղի դիրքերի համար կարևոր բանալի էր: Թշնամուն հաջողվեց Վասկուտ լեռան լայն տափարակից դեպի ներքև քշել մեր նոսր շարքերը և շատ արագ կտրել Փենյակի մոտով անցնող խճուղին: Այստեղ տեղի ունեցավ սվինամարտ, որը, հակառակորդի գերազանցող ուժերի պատճառով նրա համար հաջող էլք ունեցավ:

.....

Երևան, 1988, էջ 908-909; Հավելված 2:

⁶⁷ Ընդհարումներ են եղել նաև սեպտեմբերի 9-10-ին: Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 492-493:

Առավոտյան ժամը 6-ի կողմերը Օլթիի ջոկատի պետը հրամայեց նահանջել դեպի Փանջուրյան լեռնանցքը: 1-ն հետևակային գնդի 2-րդ և 11-րդ վաշտերը խճուղով նահանջեցին դեպի Աղունդիրի ⁶⁸ լեռնանցք:

Օլթիի ջոկատի մյուս զորամասերը, հակառակորդի ուժեղ զրոհի պայմաններում, չկարողանալով կենտրոնանալ, սկսեցին լեռնային արահետներով շարժվել դեպի Փանջուրի լեռնանցք: Ճանապարհին ամեն մի թփի ու քարի հետևից նրանց դիմավորում էին ապստամբած քրդերի կրակոցները:

Այստեղ մենք թողեցինք երկու լեռնային և երկու թեթև հրանոթ (կրակող հարմարանքները կարողացանք փրկել) և մոտ 4 գնդացիր, որոնց մի մասը նետովեց Աղունդիրկա ⁶⁹ գետը:

5-րդ գնդի՝ Արդահանից ժամանած վաշտը սեպտեմբերի 15-ի լուսաբացին գրավեց Աղունդիրի լեռնանցքը, ինչի շնորհիվ Մերդենեկի ռազմաճակատին հաջողվեց որոշակի կայունացում հաղորդել:

Ֆիզիկապես և բարոյապես հյուծված Օլթիի ջոկատը սեպտեմբերի 16-ին զբաղեցրեց Մերդենեկ – Արդահան խճուղուց դեպի արևմուտք գտնվող Մերդենեկի նախկին դիրքերը: Փանջուրի լեռնանցքը մենք թողեցինք և այն գրավեց հակառակորդի կանոնավոր հետևակը, իսկ Աղունդիրի լեռնանցքը մնաց մեր ձեռքում:

Սեպտեմբերի 16-ին 5-րդ գնդի 6-րդ վաշտը դուրս եկավ դեպի Արդահան, որտեղից նրան այլևս վիճակված չէր վերադառնալ զենքը ձեռքին: Հետագայում նա պարտադրված ներկավեց Վրաստան, այնտեղից վերադարձավ անգեն և հոկտեմբերի 11-ին Ադբաբա ⁷⁰ լեռան մոտ միացավ իր գնդին:

Փենյակից նահանջելիս մենք ունեցանք հետևյալ կորուստները. 50 զինվոր, 4 սպա [...], 6 հրանոթ, որից 2-ը՝ մխոցային և 4 հատ Մաքսիմ մակնիշի գնդացիր ⁷¹:

Թե՛ թուրքերի ենթադրվող հարձակման, թե՛ Օլթիի շրջանի մեր կողմից զբաղեցրած հատվածի քրդերի պատրաստվող ապստամբության մասին Կարսի հրամանատարությունը քաջատեղյակ էր:

1920 թ. օգոստոսի վերջերին, զեներալ Հովսեփյանի պնդմամբ, Ալեքսանդրապոլի զորախմբի պետի մոտ կայացավ մի խորհրդակցություն, որին ներկա էր նաև Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանը (*Կորգանով, Կարգանով*) ⁷²:

⁷⁰ Ադբաբա - լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 160: Հավելված 2:

⁷¹ Ըստ այլ տվյալների, այդ օրերին հայկական կողմը տվել է 200-ից ավելի սպանված և վիրավոր: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 218:

⁷² Ղորղանյան Ստեփան Ալեքսանդրի (*Կորգանով, Կարգանով* Ստեփան Ալեքսանդրովիչ) (1865թ., Թիֆլիս – 1925թ. Թիֆլիս) – Կարսի մարզի՝ նախորդիվ նշված տարածքները Հայաստանի Հանրապետությանը միացնելուց հետո մինչև ՀՀ կործանումը զբաղեցրել է Կարսի քաղաքացիական նահանգապետի պաշտոնը: Անկուսակցական, հայտնի է իր ընդգծված պետականամետ հայացքներով ու գործունեությամբ: Կյանքի և գործունեության մասին մանրամասները տե՛ս

⁶⁸ Աղունդիր - լեռնանցք ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան 1986թ., էջ 201: Հավելված 1:

⁶⁹ Աղունդիրկա - գետ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում, նույն տեղում:

Գեներալ Հովսեփյանն առաջարկում էր Օլթիի շրջանի՝ մեր կողմից զբաղեցրած հատվածի մահմեդական բնակչության ամբողջ մարտունակ հատվածը արտաբնակեցնել թիկունքում, սակայն այդ առաջարկը չընդունվեց: Իսկ Էրիվան հղած այն խնդրանքը, ըստ որի Կարսի զորաջոկատն անհրաժեշտ է ուժեղացնել զոնե երկու կանոնավոր գումարտակներով, Էրիվանից մերժվեց կտրականապես:

Հաշվի առնելով թուրքերի սպառնալից դիրքավորումը Սարիղամիշի ջոկատի աջ թևի հանդեպ, վերջինս ուժեղացվեց 6-րդ պարտիզանական հեծյալ հարյուրյակով: Իզդալի ազարակից մինչև Ադունդիր ընկած հատվածն էլ հսկում էին հեծյալ պարեկախմբերը:

Չնայած Կարսի ջոկատի կրիտիկական վիճակին ու հակառակորդի միանգամայն նկատելի դարձած ակտիվությանը և նրա ուժերի պարզորոշ նկատվող կուտակումներին, Կարսի ջոկատին համալրում այդպես էլ չհատկացվեց, եթե, իհարկե, չհաշվենք փոխգնդապետ Զատիկյանի հրամանատարությամբ Կարս ժամանած Ալեքսանդրապոլի ինքնապաշտպանության անգն զումարտակը:

Փենյակից չափազանց ծանր պայմաններում իրականացրած նահանջը բարոյապես շատ ճնշող ազդեցությո-

յուն էր թողել 1-ին գնդի վրա, ուստիև այդ գունդը այլևս մարտունակ չէր և հանգստի խիստ կարիք ուներ:

Այնպես որ, անիմաստ էր հույսեր տածել այդ գնդի միջոցով վերականգնելու դրությունը:

Մյուս կողմից, ձեռքի տակ չունենալով ազատ զորամասեր, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի զորաջոկատների պետերի հետ խորհրդակցելուց հետո, համենայնդեպս, որոշվեց ակտիվության մի վերջին փորձ ձեռնարկել, այն է՝ 4-րդ գնդի ուժերով հակառակորդին հարված հասցնել Բարդուսի⁷³ ուղղությամբ: Հարձակման հաջողության դեպքում՝ նախ կվերականգնվեր զորքի նախկին ոգևորությունը և, ամենակարևորը՝ կրիտիկական վիճակ կստեղծվեր հակառակորդի Օլթիի զորախմբի համար:

Նշված պահին Օլթիի ու Սարիղամիշի ռազմաճակատներում հակառակորդն ուներ հետևյալ ուժերը. 9-րդ և 12-րդ դիվիզիաները, հեծյալ գունդ, Նարիմանի ու Թարթումի մեծ կազմով գումարտակները: Այս ամենը կազմում էր 20 գումարտակ՝ իր հրետանիով և դրան գումարած՝ 3 հեծելավաշտ: Այդ ուժի դեմ մենք ունեինք 8 կանոնավոր գումարտակ, պահակավաշտերից կազմված համահավաք մեկ գումարտակ, բավականին նութացած երկու պարտիզանական հարյուրյակ և, եթե չհաշվենք միտցային հրանոթները, 10 թնդանոթ:

Սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը Սարիղամիշի ջոկատը հակառակորդին հետ քշեց Բարդուսի բարձունքներից, բայց ժամանակին տեղ հասած հակառա-

⁷³ Բարդուս – Գյուլ ՀՀ Վանանդի նահանգի Օլթիի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 622; Հավելված 1: Այժմ՝ Զյուրյուտ:

կորդի բավականին հզոր պահեստային ուժերը⁷⁴ հետ մղեցին մեր հարձակումը: Մեր ճակատային գիծը ճեղքելու պատճառով Սարիղամիշի ջոկատի զորամասերը միմյանցից անջատվել էին, բայց և այնպես, համառորեն պաշտպանվելով ջոկատը կանոնավոր կերպով նահանջեց դեպի Բեգլի-Ահմեդ⁷⁵, որտեղ կենտրոնացել էր, փաստորեն, Կարսի ամբողջ ջոկատը⁷⁶:

Այդ հարձակումով՝ 1920 թ. աշնան 45 – օրյա ռազմական գործողություններից հետո թուրքերը շահեցին Կարսը և Ալեքսանդրապոլը:

⁷⁴ Խոսքը հրետանիով ուժեղացված թուրքական 17-րդ հետևակային գնդի մասին է: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 223:

⁷⁵ Բեգլի-Ահմեդ - գյուղ, նաև փոստային և երկաթուղային կայարան ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1988թ., էջ 639: Հավելված 2: Գործնականում գրեթե չի անվանափոխվել: Այժմ՝ Բենլը Ահմետ:

⁷⁶ Հայկական հրամանատարությունը որոշում կայացրեց սեպտեմբերի 28-ի գիշերը դատարկել Սարիղամիշը: Սեպտեմբերի 29-ի առավոտյան քաղաք մտան ադրբեջանական հեծելազորային հետախուզական խումբը և թուրքական 12-րդ դիվիզիայի 35-րդ և 36-րդ գնդերը: Հայերն այնքան հապճեպ էին հեռացել, որ հակառակորդին էին թողել հսկայական քանակի սնունդ ու զինամթերք: Սարիղամիշը գրավելու վերաբերյալ իր տված հրամանի կապակցությամբ Մուստաֆա Քեմալը հայտարարել է, որ գործողությունը արժանացել է Խորհրդային Ռուսաստանի հավանությանը. <<Ներկա հրամանի արձակումը գլխավոր շտաբի ու կառավարության և բարեկամական ու դաշնակից երկրների միջև նախորդ երկու ամսում տեղի ունեցած խորհրդակցությունների արգասիքն է>>: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 224-227; Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 496:

Օլթիի օպերացիայի հետևանքները

Հուլիսի⁷⁷ 13-ին թուրքերը, մոտ մեկ հետևակային բրիգադի հասնող զինուժով գրավեցին Վասկուտ լեռը, որը գտնվում է Փենյակից դեպի հարավ: Միաժամանակ, բորբոքելով քրդերի ապստամբությունը Օլթիի ջոկատի (1-ին հետևակային գունդ, 1/2 մարտկոց, 2 [...] և 2 պահակային գումարտակներ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի կայազորներից, 40 հեծյալ միլիցիոներներ, [2-րդ] բրիգադի պարետային վաշտը) թիկունքում, հակառակորդին հաջողվեց ճեղքել ռազմաճակատի մեր առաջնագիծը: Դրա արդյունքում թուրքերը կարողացան կտրել մեր զորքերի նահանջի հիմնական ճանապարհը՝ խճուղին և պարտադրել մեր կազմալուծված զորամասերին նահանջել Փանջուրի լեռնանցքով:

Նահանջի ժամանակ մեր կորուստները կազմեցին 70 սպանված և վիրավոր:

Հուլիսի⁷⁸ ամսի 15-ի դրությամբ Օլթիի ջոկատը կարողացավ կենտրոնանալ Մերդենեկի հին դիրքերում, որոնք գտնվում էին Արդահան տանող խճուղուց դեպի արևմուտք:

⁷⁷ Ակնհայտ վրիպում է: Նշված գործողությունները ծավալվել են 1920 թ. սեպտեմբերի 13-ին: Դա հետևում է հենց հեղինակի նախորդ շարադրանքից, ինչպես նաև այլ հետազոտություններում բերված տվյալներից: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2015, էջ 218-220:

⁷⁸ Ակնհայտ վրիպում է: Նշված գործողությունները ծավալվել են 1920 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Դա հետևում է հենց հեղինակի նախորդ շարադրանքից: Տե՛ս նաև Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, նույն տեղում:

Մեր արևմտյան սահմանի (Արդահան-Մերդենեկ և Կարաուրգան⁷⁹ - Կարակուրտ⁸⁰) պաշտպանությունը հանձնարարված էր Կարսի ջոկատին, որն իր հերթին բաժանված էր Օլթիի, Սարիդամիշի և Կադզմանի ջոկատների: Ինչպիսին էր զինվորների թվաքանակը այդ զորամասերում:

Մազմանյան՝ 1-ին գունդ, Միրիմանյան՝ 4-րդ գունդ, 1 մարտկոց (ջոկատի կազմում) և հրետանի: Մալարիայով հիվանդանալու պատճառով Օլթիի ջոկատի 1-ին հետևակային գնդի կազմում (հրամանատար՝ գնդապետ Հարությունյան⁸¹ (*Արուսյունով*)) մնացել էր ընդամենը 600 սվին: Գնդապետ Միրիմանյանի հրամանատարության տակ գտնվող 4-րդ հետևակային գնդում առկա էր 1100 սվին, և երկու գումարտակից կազմված

⁷⁹ Կարաուրգան (Կարաուրդան, Ղարաուրդան) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կադզմանի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., 31,32; Հավելված 1: Չի անվանափոխվել:

⁸⁰ Կարակուրտ(Կարակուրդ, Ղարադուրդ, Քարակուրտ) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կադզմանի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 11: Չի անվանափոխվել:

⁸¹ Գնդապետ Հարությունյանը հայտնի է որպես հայկական ազգային պետության կառուցման և մարտունակ ու կարգապահ ազգային բանակի ստեղծման կողմնակից և նվիրյալ: Որոշ ժամանակ եղել է 1-ին գնդի հրամանատար, իր անհամաձայնությունն է հայտնել գեներալներ Փիրումյանի և Հովսեփյանի բանակը կառավարելու որդեգրած անարդյունավետ գործելաոճի հետ, իր տեսակետները ներկայացնելով ընդհուպ մինչև Ռազմական նախարարին: Կարսում Մայիսյան հակապետական խռովության ժամանակ կարողացել է կազմակերպել ու միավորել պետությանը հավատարիմ զինվորականությանը և ստիպել խռովարարներին գենքերը վայր դնել: Տե՛ս Վ.Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, էջ 91, 129:

գնդապետ Շահբուդաղյանի հրամանատարության տակ գտնվող 5-րդ հետևակային գունդն ուներ 450 սվին: Կարսի պահակային գումարտակի չորս պահակային վաշտերը, որ իրականացնում էին կայազորային ծառայություն և պակաս մարտունակ էին, իրենց կազմում ունեին 250 սվին: 50 զինվոր առկա էր Ալեքսանդրապոլի շտաբի երկու վաշտերում: Հրետանի՝ [...]: Հեծելազոր. Փիլոսի պարտիզանական հարյուրյակը՝ 60-120 հեծյալ, Մուրադ-Խանի 6-րդ հարյուրյակը՝ 120-300 հեծյալ և հետևակ:

Ընդամենը⁸². հետևակ՝ [2550-2600 սվին], հրետանի- [մոտ 2 մարտկոց], հեծելազոր՝ [300-350 հեծյալ]:

Կարսի ջոկատի հենակետը և ջոկատի պետի գորակայանը Կարս քաղաքն էր:

Ելնելով ստորև բերվող նկատառումներից, ժամանակի հիշատակվող պահի համար Կարսը չէր կարող ամրոց համարվել:

Համաձայն 1911 թ. հրատարակված Ռուսական զինվորական հանրագիտարանային բառարանի, այդ պահին Կարսն արդեն համարվել է 3-րդ դասի ամրոց⁸³:

⁸² Բնագրում զինվորականների և հրետանու վերջնական թվաքանակները բերված չեն և մենք այստեղ բերում ենք գումարային տվյալներ, որոնց հաշվարկի համար հիմք ենք ընդունել զորատեսակների համար բնագրի տեքստում ներկայացված առանձին թվերը:

⁸³ Համաձայն ամրոցների ընդունված դասակարգման, տարբերակվել են չորս դասի ամրոցներ: 1913 թ. Ռուսաստանում հրատարակված Ռազմական Հանրագիտարանում Կարսը հիշատակվում է որպես 3-րդ դասի ամրոց: տե՛ս В.Ф. Новицкий, Военная Энциклопедия в 18-и томах, т.12, СПб, 1913г., с. 412:

Եվրոպական պատերազմի ժամանակ, հին հրետանու փոխարեն, Կարսից Էրզրում տեղափոխվեցին Կարսի համար նախատեսված նոր հրետանային զինատեսակները, որոնք էլ ռուսներն օգտագործեցին Էրզրումի պաշտպանության համար:

1918-ին Կարսը գրավելուց հետո առավել արժեքավոր հրետանային սպառազինությունը թուրքերը տեղափոխեցին Թուրքիայի խորքերը:

Երբ 1919թ. անգլիացիները գրավեցին Կարսը, նոր տեսակի մնացած հրանոթները և 2 միլիոն 3-գծանի փամփուշտները նրանք տարան դենիկիյան բանակի համար: Ի դեպ, հրանոթների մի մասը Դենիկիյի բանակի փոխարեն հայտնվեց Ադրբեջանական Հանրապետությունում⁸⁴:

Կարսի ամրոցի բազմաթիվ ամրությունների ու ֆորտերի (բերդամասերի) պաշտպանության համար, ըստ

⁸⁴ ՀՀ թե՛ քաղաքական և թե՛ զինվորական ղեկավարությունը եռանդուն կերպով առարկել են բրիտանական զինուժի կողմից Կարսի զինապահեստների պարունակության նման բաշխման կապակցությամբ: Սակայն բրիտանական կողմը իր քայլերը հիմնավորել է նրանով, որ, նախ Կարսի պահեստները լեփլեցուն են զինատեսակներով, իսկ երկրորդը՝ գենքն ու զինամթերքը ուղարկվում է դենիկիյան բանակ, որն այդ գենքն օգտագործելու է նաև անկախ Հայաստանի թշնամի հանդիսացող բոլշևիկների դեմ: Չխորանալով մանրամասների մեջ, նշենք միայն, որ խոստացված 5 միլիոն 3-գծանի փամփուշտներից անգլիացիները, ի վերջո, Կարսում թողեցին ընդամենը 2 միլիոնը, հայտարարելով, թե Հայաստանի պաշտպանության համար այդ քանակը միանգամայն կբավականացնի: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.1, Երևան, 2005, էջ 244-245; Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում էջ 315, 317-318:

հաշվարկների, անհրաժեշտ է բանակային կորպուսի չափով՝ առնվազն 40 000 – անոց կայագոր: Եվ քանի որ բերդն էլ զինված էր բացառապես դաշտային միացային հրանոթներով, որոնք թողնվել էին այդտեղ որպես արժեք չունեցող, 28 հատ մեծ տրամաչափի ծանր հրանոթներով և 3 հին տեսակի հեռահար հրանոթներով, որոնք խփում էին 8 ½ վերստ, և պաշարման դեպքում էլ չունեին որևիցե պարենային պաշարներ, ապա պարզ է դառնում, որ ամրոցը կարող էր դիմադրել միայն այն դեպքում, եթե թներից նա պաշտպանված լինեի դաշտային գորամիավորներով:

Պաշտպանության համար նախատեսված հետևակային կայագոր ամրոցը չունեի:

Գնդապետ Բաբաջանովի ջանքերով 1919 թ. վերջում ձևավորվող Կարսի ամրոցային հրետանին չէր կարող դիտարկվել որպես լուրջ մարտական միավոր, քանզի առկա էր հրետանավոր մասնագետ սպաների խիստ պակաս:

Կարսի ջոկատի հրամանատար, գեներալ Հովսեփյանը օպերատիվ տեսանկյունից ենթարկվում էր գեներալ Փիրումյանին, որը միաժամանակ և՛ Ալեքսանդրապոլի գորախմբի պետն էր, և՛ Կարս ամրոցի պարետը, ում գորակայանը գտնվում էր Կարսում:

Այսպիսով, հակառակ դաշտային զորքերի կառավարման մասին կանոնակարգի, Կարսի ջոկատի դաշտային զորամասերը ենթարկվում էին ամրոցի պարետին: Այս հանգամանքի բացասական դրսևորումն ի հայտ եկավ մարտական գործողությունների ծավալման հենց ամենասկզբից:

Ձորախմբի պետի պաշտոնի գոյությունը, փաստորեն, ոչնչով արդարացված չէր: Իրոք, գեներալ Փիրումյանը իրավունք չունեի իր հայեցողությամբ օգտագործել Ալեքսանդրապոլում տեղակայված հետևակ և հեծյալ գորամասերը: Մյուս կողմից, Փիրումյանը չէր կարող միաժամանակ հանդես գալ որպես Կարսի շրջանի զինվորական և վարչական միասնական կառավարիչ, քանզի քաղաքացիական նահանգապետ Ղորղանյանը օրենքով նրան ենթակա չէր:

1919թ. տարեվերջից սկսած և ամբողջ 1920 թ. անցանքների և թուրքերի հետ փաստորեն չդադարող մարտական գործողությունների մեջ, ինչպես, օրինակ, Մագմանյանի Մերդենեկի ջոկատի մեկուսացումը 1919 թ. վերջերին, Սարիղամիշի, և նույնիսկ, ամբողջ Կարսի ջոկատը մեկուսացնելու փորձերը, թուրք-քրդական ջոկատների մշտական գրոհները Սարիղամիշի և Կադզմանի ջոկատների ուղղությամբ, ընդորոմ, հակառակորդին հաջողվեց մի պահ գրավել նույնիսկ Կադզմանի շրջակայքը: Չնայած այդ ռազմական գործողությունների առկայությանը, Կարսի զինվորական հրամանատարությունը չկարողացավ հասնել նրան, որպեսզի կառավարությունը Կարսի նահանգում հայտարարի ռազմական դրություն, ինչը հնարավորություն կտար միավորել նահանգի զինվորական և քաղաքացիական կառավարման մարմինները: Ինչն, իր հերթին, նպաստելու էր Կարսի նահանգի անվտանգության աստիճանի բարձրացմանը:

Մշտական ռազմական գործողությունները պահանջում էին շատ մեծ թվով փամփուշտների սպառում: Սա-

կայն անգլիացիները ամբողջ Հայաստանի հաշվարկով Կարսում թողել էին ընդամենը 2 միլիոն եռագիծ փամփուշտ: Հայաստանի զինուժի գերակշռող մասն օգտագործում էր հենց այդ փամփուշտները: Կարսի զորախմբին հատկացված էր այնքան չնչին մասնաբաժին, որ, չնայած այդ փամփուշտների չափազանց խնայողական օգտագործմանը, բանակի հրետանային վարչությունը կարողանում էր բավարարել Կարսի ջոկատի իրական պահանջների հազիվ 10%-ը:

Դիրքերի ձգվածության և ուժերի աննշան լինելու հետևանքով, Կարսի ջոկատը, չհաշված 2-3 պահեստային վաշտերը, զուրկ էր ընդհանուր պահեստազորային գորամասերից:

Փենյակը գրավելուց հետո Կարսի ջոկատի պետը քանիցս խնդրեց ուժեղացնել ջոկատը գոնե 2 կանոնավոր մարտունակ զուամրտակներով, սակայն խնդրանքը Էրիվանից կտրականապես մերժվեց:

Օլթիի ջոկատի ուղղությամբ, հարձակմանը զուգահեռ, հակառակորդի հարձակումն ընթանում էր նաև Սարիղամիշի ջոկատի աջ թևի ուղղությամբ (Իզդալի ագարակը):

4-րդ գունդը հետ մղեց այդ գրոհը, սակայն Փանջուրով դեպի Մերդենեկ Օլթիի ջոկատի նահանջելուց հետո, 4-րդ գնդի աջ թևը և թիկունքը Օլթիի խճուղու կողմից մնում էին բաց և անպաշտպան:

4-րդ գնդի դիրքերն ավելի առաջ էին ընդհանուր ճակատային գծից, սակայն այդ հանգամանքը հնարավոր չէղավ օգտագործել Փենյակի շրջանում իրավիճակի վերականգման համար, քանզի մի կողմից բացակայում էր

ընդհանուր պահեստագործը, մյուս կողմից՝ ծանր նահանջի պատճառով 1-ին գունդը հայտնվել էր չափազանց ընկճված բարոյական կացության մեջ և այդ պահին չէր կարող օգտագործվել վճռական գործողությունների համար:

Նման կացությունը շատ արագ ցուցադրեց թուրքերին մեր անգործությունը:

Հերթական համառ պահանջների շնորհիվ, վերջապես, հաջողվեց ստանալ որոշակի համալրում. Կարս ժամանեց Տեր-Պողոսյանի 180-հոգանոց հեծելավաշտը, որն ուղարկվեց Սարիղամիշի ջոկատի աջ թևի պաշտպանությանը:

Սակայն նման աննշան օժանդակությունը չէր կարող շտկել Կարսի ջոկատի դրությունը:

Մինչդեռ, հետախուզական տվյալների միջոցով պարզվեց, որ Օլթի-Սարիղամիշ ռազմաճակատում հայտնվել է 4 գնդից բաղկացած մի նոր թուրքական դիվիզիա: Այդպիսով, Կարսի ջոկատի շատ թույլ կազմով 3 գնդի դիմաց թուրքերը կենտրոնացրել էին 9-րդ և 12-րդ դիվիզիաները, սուվարիներից կազմված երկու տեղական հեծյալ գունդ, և մեծ կազմով երկու գումարտակ՝ Թորթումի և Նարիմանի գումարտակները: Բացի դրանից, թուրքերի կողմից էին կովում Օլթիի և Կադզմանի, իսկ հետագայում՝ նաև Արդահանի և Մերդենեկի շրջանների քրդական ավագակախմբերը: Թուրքական 11-րդ դիվիզիան գործում էր Սուրմալուի⁸⁵ ուղղությամբ:

⁸⁵ Սուրմալու – գավառ ՀՀ Արարատյան նահանգում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 725: Սուրմալուի ուղղությամբ, որտեղ թուրքական զորքի դեմ կռվում էր Դրոյի գլխավորած զորաջոկատը,

Թուրքական կանոնավոր զնդերից ամեն մեկը կազմված էր 12 վաշտից, ամեն վաշտում՝ մոտ 100 զինվոր: Թուրքական զորքը լավ կազմակերպված էր, զինված էր մեծ թվով զնդացիրներով, ուներ համապատասխան քանակությամբ հրետանի:

Այդպիսով, թուրքական Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան իր հրամանատարության տակ ուներ մոտ 11 հազար զինվոր:

Փենյակի ուղղությամբ հարձակումն ու մեր կողմից զրաված Օլթիի շրջանի զավթումը հստակորեն խոսում էին թուրքերի զավթողական նկատառումների մասին:

Չնայած այդ բոլոր սպառնալից տեղեկություններին, Ռազմական նախարարությունը հերթական անգամ մերժեց Կարսի ջոկատին համալրում ուղարկելու խնդրանքը: Միակը, որ արձագանքեց այդ խնդրանքին, Ալեքսանդրապոլի պարետ գնդապետ Զատիկյանն էր: Զինվորական նախարարի թույլտվությամբ նա Ալեքսանդրապոլի ինքնապաշտպանության զորամասերից իր նախաձեռնությամբ Կարսի ջոկատ բերեց 1000 մարդ՝ թեև նվազ մարտունակ: Պարզվեց նաև, որ դրանց 90%-ը ռազմաճակատ է ուղարկվել առանց

դեպքերն ընթացան միանգամայն այլ հունով: Հոկտեմբերի 20-26-ը տևած կատաղի մարտերի արդյունքում հայկական զինուժը անցավ հակահարձակման և լիովին վերականգնեց հայկական վերահսկողությունը Սուրմալուի գավառում: Վերջնական արդյունքում, միևնույն է, Սուրմալուն նույնպես հայտնվեց թուրքերի ձեռքում: Տե՛ս Ս.Վրացյան. նշվ.աշխ., էջ 507-508; Բ. Հայրությունյան, Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերի համադրման քննության շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2011, No.3, էջ 51-61:

գենքի, և մեծ դժվարությամբ Ալեքսանդրապոլից դրանց համար հետագայում հաջողվեց ստանալ Ռոսի մակնիշի հրացաններ: Ի դեպ, այդ զինատեսակին Հայաստանում այնքան էլ ծանոթ չէին: Թեև այդ գումարտակը չէր կարող դիտվել որպես լուրջ մարտական միավոր, բայց նայնպես, այդ հին կամավորների հայտնվելը դրական ազդեցություն ունեցավ Կարսի գործերի միջավայրում:

Կարսի ջոկատի և Ալեքսանդրապոլի գորախմբի հրամանատարները բավականին ջանքեր գործադրեցին, որպեսզի Կարսի ջոկատն ուժեղացնեն թուրքահպատակ հայերից կազմված ոչ կանոնավոր զորամասերի (խմբերի) ձևավորման միջոցով, սակայն այդ նախաձեռնությունը որևիցե դրական արդյունք չտվեց: Պատճառն այն էր, որ այդ խմբերը՝ հիմնականում իրենց պատկանող հյուծված և ծառայության ոչ պիտանի ձիերով, կամ հրաժարվում էին մասնակցել ռազմաճակատի այն հատվածների մարտական գործողություններին, որոնք նշված չեն եղել ջոկատի հրամանատարի կողմից և չէին ցանկանում ճանաչել իրենց գլխին որևիցե այլ հրամանատար, բացառությամբ անձամբ գեներալ Հովսեփյանի, կամ էլ պարզապես կրիտիկական պահին թողնում էին դիքերը և անհետանում անորոշ ժամանակով:

Այդ փոքր խմբերի ընդհանուր հրամանատար Արշակ Պողոսյանը և այլք ղեկավարվում էին ոչ թե հայրենիքի հանդեպ պարտքի զգացողությամբ, այլ իրենց գործողություններում հիմնվում էին մեր այդօրվա կառավարմանը բնորոշ անպատասխանատվության հենքի վրա,

ինչով և նպաստում էին ռազմաճակատի և թիկունքի կազմալուծմանը:

Այդ խմբերում ընդգրկվածների քանակը տատանվում էր ամենաանհավանական ձևով: Այն աճում էր կանխավճար ստանալու օրերին և շատ արագ նվազում մարտական դիրքերին մոտենալիս:

Այդպիսին էր վիճակը Կարսի ջոկատի ճակատում և թիկունքում, երբ Կարսի հրամանատարությունը, համարելով դրությունը չափազանց սպառնալից, ձգտում էր վերականգնել դրությունը Փենյակում, որպեսզի չհանձնի Սարիղամիշի ջոկատի աջ թևի դիրքերը:

Իր տրամադրության տակ ունենալով բացառապես Սարիղամիշի աջ թևի զորամասերը (մինչև 8 վաշտ հետևակ, 2 հեծելավաշտ Ալեքսանդրապոլի գնդի հետ և 4-րդ գունդը իրեն հատկացված լեռնային հրետանիով), գեներալ Հովսեփյանը, ստանալով գորախմբի պետի թույլտվությունը, որոշեց գրոհել թուրքերի ձեռքում գտնվող Բարդուսի բարձունքները: Նրա նպատակն էր գրավել Բարդուսը, կտրել թուրքերի հաղորդակցումը Փենյակի հետ, այդպիսով հնարավորություն տալ Մերդենեկի ջոկատին առաջ շարժվել դեպի արևմուտք և կրկին գրավել Փենյակը:

Սեպտեմբերի սկզբներին (8-ի^ն, թե՞ 9-ին, տեղեկանքը Սկենդարովի մոտ է), գեներալ Հովսեփյանն անձամբ էր ղեկավարում Սարիղամիշի ճակատի աջ թևի այդ գործողությունը և նրա իրականացրած գորադասավորման համաձայն, մեր զորքերը գիշերային գրոհ ձեռնարկեցին Բարդուսի բարձունքների ուղղությամբ և մինչ լույսը բացվելը գրավեցին դրանք: Սակայն Բար-

դուսից օգնության եկած թուրքական պահեստագործի մի քանի գումարտակները հետ մղեցին մեր զորամասերը, որոնք իրենց հետ կարողացան վերցնել մի քանի վիրավոր զերինների: Մեր կողմից վիրավորվել էին 4-րդ գնդի 2 սպա, սպանվել և վիրավորվել էր 30 մարդ:

Այդ գործողության ժամանակ Ալեքսանդրապոլի ինքնապաշտպանական ջոկատը և պահակային գումարտակների 2 վաշտերը, որպես նվազ մարտունակ միավորներ, տեղակայվել էին թիկունքային դիրքերում և լեռնանցքներում: Գրոհից հետո մեր զորքերը զբաղեցրին իրենց նախկին դիրքերը: Այդ անհաջող գրոհով, փաստորեն, սպառվեցին դրությունը վերականգնելու բոլոր հնարավորությունները:

Էրիվանից շոշափելի օգնության չտրամադրումը զգում և հասկանում էին թե՛ սպաները, թե՛ զինվորները, և այդ փաստը, գումարվելով մեր մարտական անհաջողություններին, խիստ վհատեցրել էր զորքի ոգին: Զորքի մոտ տիրում էր այն զգացողությունը, թե ինքը, փաստորեն, տրամադրված է ինքն իրեն ու իր սեփական ճակատագրին:

Ստեղծված սպառնալից իրավիճակը չհապաղեց իրեն զգացնել տալ: Սեպտեմբերի 13-ի լույս 14-ի գիշերը, օգտվելով գիշերվա շղարշից ու մառախուղից, թուրքերը թույլ ցուցադրական գործողություն ձեռնարկեցին Սարիղամիշի ջոկատի ձախ թևի ուղղությամբ: Միաժամանակ, աջ թևի ուղղությամբ կենտրոնացնելով մոտ 2 բրիգադի հասնող զինուժ, կարողացան ճեղքել Սարիղամիշի ջոկատի ռազմաճակատը աջ հատվածում, գրավելով 4-րդ մարտկոցի 2 լեռնային հրանոթ-

ներ: Թուրքերը ձգտում էին Ներքին Սալուտի⁸⁶ և Ելքեչմազի (Էլ -Քեչմազ)⁸⁷ վրայով անցնել և մնացյալ հայկական ուժերից ամբողջապես կտրել Սարիղամիշի ջոկատը: Սակայն մեր կողմից ցուցաբերած համառ դիմադրությունը (առանձնակի համառ պաշտպանվում էր հատկապես կապիտան Ղոնդարջյանի 1-ին գումարտակը)⁸⁸ հնարավորություն տվեց ետ քաշել Սարիղամիշի ջոկատը իր երկար ձգվող ճակատային դիրքերից և կանոնավոր կերպով նահանջել դեպի Բեզլի -Ահմեդ: Հնարավոր եղավ փրկել և թիկունք բերել 4-րդ գնդի առավել արժեքավոր ունեցվածքը: Սակայն գեներալ Հովսեփյանի հրամանը՝ նահանջի ընթացքում գրավել Սուլդաշ-ղայա⁸⁹ լեռը, չգիտես ինչու, չէր կատարվել:

Կարսի ջոկատի պետը, չունենալով իրական հնարավորություններ և չստանալով Էրիվանից ոչ օգնություն, և ոչ էլ հրահանգներ, սակայն ձգտելով հակադրել թուրքերի գերազանցող ուժերի սրընթաց հարձակմանը, հրաման տվեց գնդապետ Մազմանյանին անմի-

⁸⁶ Ներքին Սալուտ - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, 1998թ., էջ 473,474: Այժմ՝ Աշաղը Սալլըփնար:

⁸⁷ Ելքեչմազ (Էլ -Քեչմազ) - գյուղ և նույնանուն երկաթուղային կայարան ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 176: Հավելված 2: Այժմ՝ քիչ ձևափոխմամբ՝ Յուզեչմեզ:

⁸⁸ Տե՛ս նաև Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 493:

⁸⁹ Սուլդաշ-ղայա, Սուլուդաշ-ղայա - լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգում, Կարսի շրջանում: Տեղանունը մեզ հասանելի այլ աղբյուրներում չի հայտնաբերվել:

ջապես 1-ին գնդի գումակն ու հրետանին խճուղով Մերդենեկից ուղարկել Կարս, գնդապետ Սարմաքեշ-յանի հրամանատարությամբ Ռոդիոնովկայի ⁹⁰ շրջանում թողնել պահակային գումարտակի երկու վաշտերը, իսկ Մազմանյանն էլ, իր հրամանատարության տակ ունենալով 1-ին գնդի մեկ վաշտ և 15 հեծյալ միլիցիոներներ և մխոցային հրանոթներ, 4-րդ գնդի հետ միանալու նպատակով՝ սարերի վրայով պետք է շարժվեր Տայդունով ⁹¹ դեպի Բեզլի - Ահմեդ: Հանձնարարված էր Մերդենեկում այրել և ոչնչացնել ամենաարժեքավորն ու կարևորը և 24-ի առավոտյան կողմ անցումն արդեն պետք է իրականացված լիներ:

Նմանատիպ հրաման տրված էր նաև 5-րդ հետևակային գնդի հրամանատար գնդապետ Շահբուդաղյանին: Վերջինս խճուղով պետք է շարժվեր դեպի Կարս և դիրքեր զբաղեցնե՝ Բերնա (Բեռնա) ⁹² գյուղի մոտակայքում: Տեղի հայ բնակչության տեղահան լինելու ցանկության դեպքում հրամայված էր չխոչընդոտել նրա տարահանմանը: Ուժերի նման կենտրոնացումով հնարավոր եղավ ժամանակավորապես ապահովել Կարսը հակառակորդի անսպասելի գրավումից: Գեներալ Հովսեփյանը մեկնեց Բեզլի-Ահմեդ և պարզեց, որ

⁹⁰ Ռոդիոնովկա - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգում, Կարս-Արդահան խճուղու վրա: Հավելված 1: Այժմ՝ Բուղաթեփե:

⁹¹ Տայդուն (Թոյդուն) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.5, Երևան, 2001թ., էջ 26,119: Հավելված 2: Այժմ՝ Թույզուն:

⁹² Բերնա (Բեռնա) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, էջ 657: Հավելված 2: Այժմ՝ Կոյունյուրդու:

թուրքերի հարձակումը շարունակվելու դեպքում այստեղ գտնվող 4-րդ գունդը միանգամայն անպատրաստ է ցուցաբերելու որևիցե դիմադրություն:

Այդ նույն ժամերին պարզվեց, որ հակառակորդի առաջավոր զորամասերը արդեն գրավել են Սուլդաշ-դայան: Չկորցնելով ոչ մի բռնություն, գեներալ Հովսեփյանը անձամբ շրջեց դիրքերը և անմիջապես մարտական հրաման արձակեց, որպեսզի մեր զորքերը անհապաղ դիրքեր զբաղեցնեն Ղարախաչ ⁹³ սարով և Նովո-Սելի-մի ⁹⁴ ու Բեզլի-Ահմեդի միջև ընկած բարձունքներով, Բերնա գյուղով՝ մինչև Աղադավա ⁹⁵ լեռը: Գեներալն անձամբ էր հետևում և վերահսկում իր այդ հրամանի կատարման ընթացքը: Իր զորակայանը Հովսեփյանը Կարսից տեղափոխեց Բեզլի-Ահմեդ, որն առավել հարմար էր Կարսի հետ կապ պահպանելու համար:

⁹³ Ղարախաչ (Կարախաչ) - լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում, նույնանուն գյուղի մոտակայքում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988, էջ 989: Հավելված 2:

⁹⁴ Նովո-Սելիմ - ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998, էջ 14: Հավելված 2: Այժմ՝ Սելիմ:

⁹⁵ Աղադավա - լեռ և ստորոտին նույնանուն գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, էջ 151: Հավելված 2: Չի անվանափոխվել:

Կապի վիճակը

Անհրաժեշտ է նշել, որ Կարսի ջոկատում զգացվում էր հեռախոսային մալուխի խիստ պակաս⁹⁶, ինչի պատճառով հեռախոսակապը ջոկատում իրականացվում էր հեռագրալարերի միջոցով: Անհրաժեշտության դեպքում այդ լարերի անցկացման համար տեղադրվում էին նաև մեկուսիչներով (կամ առանց դրանց) սյուներ:

Այդ պատճառով գորամասերի ցանկացած տեղաշարժ անդրադառնում էր հեռախոսակապի վիճակի վրա: Մարտկոցները նույնպես չունեին բավարար քանակի հեռախոսային միջոցներ, ինչը դժվարացնում էր կրակի կառավարումը:

Հենց ինքը՝ Կարս քաղաքը, սպասարկվում էր 2-րդ բրիգադի հեռագրակապի միջոցներով:

Ամբոցի ֆորտերի (բերդամասերի) միջև նույնպես հեռախոսակապը բացակայում էր, և միայն մարտական գործողությունները սկսվելուց հետո բրիգադի կապի մի-

⁹⁶ Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ բանակի համար նախատեսված հեռախոսամալուխը, տարբեր հեռախոսային սարքավորումները այդ օրերին անհետացել էին բանակային պահեստներից և հետո սպեկուլյատիվ գներով ծածուկ վաճառվել շուկայում: Հեռախոսակապի միջոցները հայտնաբերելու և դրանք բանակին վերադարձնելու համար զինվորական մարմինները իշխանություններից նույնիսկ թույլտվություն էին խնդրել որոշ վայրերում անցկացնելու խուզարկություններ: Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 322-323:

ջոցներով որոշ ֆորտերի միջև սկսեց գործել հեռախոսակապը:

Կարսի կապի կենտրոնական հեռախոսակայանը գտնվում էր 2-րդ բրիգադի շտաբում:

Հեռախոսակապի մասով թուրքերը մեր համեմատ ունեին առավելություն, ինչը հատկապես իրեն զգացնել էր տալիս դաշտային հրետանու կրակը կառավարելու հարցում: Հավելենք, որ թուրքական զորքը զինված էր ավելի կատարյալ դաշտային հրանոթներով (1902 թ. տեսակի), որոնք մեր հրանոթների համեմատ (1900 թ. տեսակի) խփում էին 1 վերստ ավելի հեռու, ունեին ավելի ճշգրիտ նշանառու սարքեր և նրանց մասերն ավելի քիչ էին խարխլված, քան մեր ունեցածները:

Տեսնելով Կարսի ռազմաճակատում ստեղծված բարդ իրավիճակը և հասկանալով, որ օպերատիվ զեկույցները չափազանցված չեն եղել, և թուրքերն այլևս հետ չեն նահանջի, Էրիվանը գեներալ Միլիկյանին (*Միլիկովին*) նշանակում է Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար՝ բանակի հրամանատարի լիազորություններով, միաժամանակ նրա ենթակայության տակ դնելով այդ շրջանի բոլոր զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները:

Իր զորակայանը գեներալ Միլիկյանը տեղադրեց Ալեքսանդրապոլում: Այս քաղաքը կարևոր կազմակերպական կենտրոն էր, քանի որ այնտեղ էին կենտրոնացված ու կուտակված անգլիական զենքի, զինամթերքի և հանդերձանքի պաշարները: Մյուս կողմից, քանի որ այդ բնակավայրը բավականին հեռու էր առաջնագծից, հնարավորություն կար այնտեղից ղեկավարել ռազմաճակատը և, միաժա-

մանակ, հետևել Արդահան-Չալդիր⁹⁷ հատվածին, որտեղից թուրքերը կարող էին դուրս գալ Կարսի ջոկատի թիկունքը և անջատել այն մնացած գործող զորամասերից: Հաջի-Խալիլից⁹⁸ ու Կարա-Կալայից⁹⁹ դեպի Կաղզմանի ուղղությամբ նույնպես պահանջում էր, որպեսզի Ալեքսանդրապոլից հետևեն նաև այդ հատվածին: Գեներալ Սիլիկյանի շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնավարող նշանակվեց Հայաստանի զինված ուժերի հրամանատարի շտաբի պետ գնդապետ Վեկիյանը (*Վեկիլով*):

Բեզլի-Ահմեդի շրջանի մարտական գիծը կարգի բերելուց հետո գեներալ Հովսեփյանը որոշեց տիրել թուրքական դիրքերի տակտիկական բանալի հանդիսացող Սուլդաշ-դայա լեռանը: Շնորհիվ իր բնական մակերևութապատկերի և պաշտպանված լինելով բոլոր կողմերից, այդ լեռը նմանվում էր բնական բերդամասի և ինքն իրենով արդեն բավականին հզոր հենակետ էր:

Սուլդաշ-դայան գրոհելու համար սեպտեմբերի վերջերին (տեղեկանքը՝ Սկենդարովից) առանձնացվեցին պահեստագործում գտնվող 1-ին հետևակային գունդը և 5-րդ գնդի մեկ գումարտակ՝ հրետանու աջակցությամբ:

⁹⁷ Չալդիր (Չալդիր) – լիճ ՀՀ Վանանդի նահանգի Արդահանի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 195:

⁹⁸ Հաջի Խալիլ (Հաճի Խալիլ) – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում, նաև լեռնագագաթ: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 357; Հավելված 2: Չի անվանափոխվել:

⁹⁹ Կարակալա – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում, Կարսից հարավ: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 991: Հավելված 2: Չի անվանափոխվել:

Գրոհող այդ խմբի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Մազմանյանը: Գրոհի օրը անձրևոտ ու մռայլ եղանակ էր, և զինվորների տրամադրությունը բարձրացնելու համար գեներալ Հովսեփյանը հրամայեց նրանց բաժանել նոր ստացված հանդերձանքի մի մասը:

Գրոհող զորամասերը, համագործակցելով այդ շրջանում որոշ դիրքեր հսկող 4 –րդ գնդի աջ թևի հետ, մի պահ կարողացան գրավել թուրքական դիրքերի մի մասը: Սակայն, հանդիպելով հակառակորդի համառ դիմադրությանը և պարպելով բոլոր փամփուշտները, անկանոն ձևով հետ նահանջեցին, իսկ որոշ վաշտեր առհասարակ քայքայվեցին և ցրվեցին: Այնպես որ, Մազմանյանի ջոկատի քիչ կորուստներով նահանջը հնարավոր եղավ ապահովել իրեն դեռևս ենթարկվող ընդամենը մեկ վաշտի ուժերի պաշտպանությամբ:

Նահանջած զորամասերը գրեթե ամբողջովին հավաքվեցին Բեզլի-Ահմեդում և կարգի բերելու համար ուղարկվեցին պահեստագործ, բացառությամբ 5-րդ գնդի մի գումարտակի, որը գործողության ընթացքում ամենից քիչ էր տուժել: Ջոկատի հրամանատարի ձեռնարկած միջոցների շնորհիվ իրավիճակը զորամասերում շտկվեց ու կարգավորվեց:

Գործող զորքերի աջ թևի ապահովման համար Կարս ժամանեց Սմբատը¹⁰⁰ (*Սմբատ Բորոյան, Մախլուտո*)՝

¹⁰⁰ Սմբատ Բորոյան (Մախլուտո) (1875թ., Մուշ – 1956թ., Երևան) – հայ ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից, Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ և հաջորդ ամիսներին մարտնչել է Անդրանիկի ջոկատում, եղել նրա օգնականը: Նկարագրվող ժամանակահատվածում իր ջոկատով կռվել է Կարսի ռազմաճակատում:

թրքահայատակ հայերից կազմված հետևակ և հեծյալ կամավորականների իր խմբով: Խումբը բավականին վատ էր հագնված, ինչը վրա հասնող ցրտերի պատճառով զգալի խնդիրներ էր առաջացնում (տեղեկանքը՝ Փիրումյանից): Սմբատի խումբը ուղարկվեց Ջելաուս¹⁰¹: Այստեղ խումբը պետք է հետևեր Արդահանի խճուղուն, հակազդեր այդ շրջանում գործող քրդական ավազակախմբերին և միաժամանակ հարձակում իրականացնեի Արդահանի ուղղությամբ (տեղեկանքը՝ Փիրումյանից):

Չալդր լճից դեպի աջ գտնվող խճուղին հսկելու համար Գրենադերսկոյե¹⁰² գյուղի մոտ ուղարկվեց 8-րդ գնդի մի փոքր զորաջոկատ:

Գնդապետ Ղորղանյանի (*Նիկոլայ Կորզանով, Կարզանով*)¹⁰³ շարասյունը՝ համահավաք հեծյալ զունդը և

Մասնակցել է Փետրվարյան ապստամբությանը, հետո անցել արտասահման: Ֆրանսիայում՝ գերմանական օկուպացիայի պայմաններում, մասնակցել է Միսաք Մանուշյանի խմբի գործողություններին: 1947 թ. ներգաղթել է Խորհրդային Հայաստան և մինչև կյանքի վերջ եղել է Կոմիտասի անվան այգու պահակը:

¹⁰¹ Ջելաուս – գյուղ և նույնանուն հանքային ջուր ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 396; Հավելված 2: Այժմ՝ թաղամաս Սուսուզ ավանի շրջագծի մեջ:

¹⁰² Գրենադյորսկոյե - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 962; Հավելված 2: Այժմ՝ Արփաչայ:

¹⁰³ Ղորղանյան Նիկոլայ Ադամի (Կորզանով, Կարզանով Նիկոլայ Ադամովիչ) (1878թ., Թիֆլիս – 1921 թ., Երևան) – ցարական բանակի հեծելազորի գնդապետ, հայկական բանակում՝ գնդապետ, դերակալ գեներալ, անկուսակցական: Կարևոր դերակատարում է ունեցել Ղարաբաղի ճակատամարտում, ՀՀ զինված ուժերում զբաղեցրել է մի շարք հրամանատարական պաշտոններ, մեծ ջանքեր է

երիվանյան պահակային զումարտակը, գեներալ Միլիկովն ուղարկել էր Մերդենեկի խճուղով դեպի Դեմուրկափի¹⁰⁴ գործողություններ ծավալելու նպատակով: Ղորղանյանի ենթակայության տակ էր դրվում նաև գնդապետ Մարմաքեշի ջոկատը: Հեծյալ զունդը Ալեքսանդրապոլից երկաթուղով Կարս տեղափոխվելիս վթարի ենթարկվեց, կորցրեց 18 զինվուն և նույնքան էլ սպանված և վիրավոր ձիեր¹⁰⁵: Իրեն միացնելով Տեր-Պողոսյանի հեծելավաշտը, զունդն իր կազմում ունեցավ 350 սուր: Բացի դրանից Ալեքսանդրապոլում թողնվել էր 120 հիվանդ և անուժ ձիերի մի ամբողջ բազմություն¹⁰⁶:

գործադրել հայկական բանակում անհրաժեշտ հեծելազորային միավորում ստեղծելու համար: Նկարագրվող ժամանակահատվածում, որպես հեծյալ գնդի հրամանատար, մասնակցել է Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ ռազմական գործողություններին: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ձերբակալվել է և 1921 թ. փետրվարի 18-ին կացնահարվել Երևանի բանտում:

¹⁰⁴ Դեմուրկափի (Դեմուրկափը) – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Արդահանի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 79; Հավելված 1: Այժմ՝ Էսքի Դեմիրքափը:

¹⁰⁵ Ձուտ տեխնիկական առումով, վթարը տեղի է ունեցել կտրուկ շրջադարձով ճանապարհահատվածը թույլատրվածից բարձր արագությամբ անցնելու պատճառով: Տե՛ս Ю. Пирумян, На обрывках лет и дней. Жизнь Даниил-бека Пирумяна, Москва, 2013. с с.522-523: Միմոն Վրացյանն էլ շեշտում է, որ վթարը կազմակերպել են հայ բոլշևիկները, որպեսզի այդ միջոցով խոչընդոտեն ռազմաճակատ լրացուցիչ ուժեր տեղափոխելուն և դյուրացնեն քեմալական ջոկատների առաջ շարժվելը դեպի Կարս: Տե՛ս Ս.Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 508:

¹⁰⁶ 1920 թ. հուլիս-օգոստոսին բանակի պատասխանատու անձինք Աղ-Բաբայի թուրքերից միանգամայն օրինական կարգով իրականացրել են մոտ 600 գլուխ ձիերի գնում՝ հեծելազորն ու հրետանին թարմ

անձամբ գնդապետ Զատիկյանի¹⁰⁹ հրամանատարությամբ: Հետախուզական խմբի առջև խնդիր էր դրված զբաղեցնել Յավե-Ղուզղան¹¹⁰ գյուղի մոտ գտնվող վճռական նշանակության բարձունքը:

Հակառակորդի շարժվող շարասյուներ հենց ընթացքից առանձնացրեց գնդացիներով զինված երկու վաշտ, որոնք շատ արագ ընթացան առաջ, կոտրեցին մեր վաշտի դիմադրությունը, գնդացրային կրակով բարձունքից նրան վայր գլորեցին և տիրացան այդ բարձունքին:

Այս գործողության ընթացքում առաջին անգամ ի հայտ եկավ թուրքական զորքում կիրառվող կապի օպտիկական եղանակը՝ ազդանշանային փոքր կարմիր դրոշակների միջոցով: Դրոշակների կարմիր գույնն ընտրված էր, հավանաբար այն պատճառով, որ այն լավ էր պատկերագծվում տեղանքի վրա, մինչդեռ մյուս գույները կմիախառնվեին տեղանքին և կլիներին նվազ տեսանելի:

Ռազմաճակատում տիրող իրավիճակի հետ ծանոթանալու համար 2-րդ բրիգադի զորամասեր այցելեցին անգլիական և ֆրանսիական զինվորական ներկայացուցիչներ: Վերջինս անձամբ էր դիտախոտովակով հետևում թուրքական շարասյան մոտենալուն:

¹⁰⁹ Գնդ. Զատիկյանի անվանը հանդիպում ենք նախ Ռյազան արքայական հայկական բանակի սպաների ցուցակում, տե՛ս Ա.Ա. Григоров, А.И. Григоров, *Заключенные...*, էջ 389, ինչպես նաև՝ հայկական բանակի հետմահու արդարացված սպաների ցուցակում, տե՛ս Список лиц, ...:

¹¹⁰ Յավեղուզղան - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգում, Կարսի շրջանում: Տեղանունը մեզ հասանելի այլ աղբյուրներում չի հայտնաբերվել:

Հակառակորդի այդ շարասյան մոտենալուց հետո 2-րդ բրիգադի ձախ թևի զբաղեցրած դիրքերը դարձան խիստ անբարենպաստ և այդ թևը հայտնվեց սպառնալից վիճակում: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, գեներալ Հովսեփյանին հրամայվեց ժամանակ շահել մինչև մեր ուժերի նպաստավոր տեղաբաշխումն իրականացնելը և շարժունակ պահեստագործի տեղ հասնելը: Գեներալ Հովսեփյանը, զգուշանալով, որ ձախ թևում թուրքերի հարձակման հետևանքով իր բրիգադի այդ հատվածը կարող է կազմալուծվել և դրանով վտանգել գեներալ Սիլիկյանի՝ մեր կողմից ճակատի ակտիվացման ամբողջ նախագիծը, կայացրեց հետևյալ որոշումը. իր տեղում թողնելով բրիգադի աջ թևը, հոկտեմբերի 9-ին բրիգադի ձախ թևը տեղաբաշխել խիստ ընդգծված Ադաբալեռան վրա, իսկ կենտրոնով, գրավելով Վլադիկարս¹¹¹ և Նովո-Միխայլովկա¹¹² գյուղերը, զբաղեցնել երկու թևերի հետ միավորող դիրքեր: Իր զորակայանը Հովսեփյանը տեղափոխեց Վլադիկարս կիսակայարան:

Հոկտեմբերի 10-ի լուսաբացին թուրքերը զբաղեցրեցին մեր ձախ թևի թողած դիրքերը, ինչով մասնակիորեն ապացուցում էին իրենց հարձակողական մտադրությունները մեր ձախ թևի նկատմամբ: Մեր ուժերի այդ հետքայլն իրականացվել էր գեներալ Փիրումյանի

¹¹¹ Վլադիկարս - գյուղ և երկաթուղային կայարան ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 807; Հավելված 2: Այժմ՝ Դիքմե:

¹¹² Նովո-Միխայլովկա - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 13: Հավելված 2: Այժմ՝ Դիքմե ավանի հարավային թաղամասն է:

թույլտվությամբ, ով մինչ այդ անձամբ ժամանել էր Բեգլի-Ահմեդ և մեր ենթադրվող նոր դիրքերի համար գեներալ Հովսեփյանի հետ միասին իրականացրել տեղանքի շրջագննումը: Թե որքանով էին զինվորականների քայլերը համաձայնեցված Վրացյանի նախագահությամբ և Բաբայանի մասնակցությամբ (տեղեկանալ Բաբայանից) Կարսում գտնվող նախարարական հանձնաժողովի հետ¹¹³, վկայում է այն հանգամանքը, որ այդ խելամիտ նահանջը կամ դատապարտվեց այդ հանձնաժողովի կողմից, կամ այդպես էլ մինչև վերջ չհասկացվեց: Ընդ որում, գեներալ Հովսեփյանը մեղադրվեց խուճապային իրավիճակ ստեղծելու համար:

Հոկտեմբերի 10-ի լույս 11-ի գիշերը թուրքերը հետախուզում իրականացրին մեր աջ թևի ուղղությամբ և ներքև մղեցին Կարա-Խան¹¹⁴ սարի վրա գտնվող մեր զորամասերը: Սակայն այդ ժամին դեպի գյուղի մոտակա դիրքերին մոտեցող մեր 1-ին գնդի զումարտակը՝ կա-

¹¹³ Նշված կառավարական հանձնաժողովը Կարս էր ժամանել հոկտեմբերի 2-ին: Այն օժտված էր բավականին լայն լիազորություններով և ենթադրվում էր, որ ի գործու կլինի ինչ-որ չափով դրական տեղաշարժեր իրականացնել Կարսի շուրջ ստեղծված իրավիճակում: Սակայն հանձնաժողովի ներկայությունը իրադրության որևիցե փոփոխության չհանգեցրեց (արդեն չէր էլ կարող): Կարսի անկումից մի քանի օր առաջ Վրացյանը սավառակով մեկնեց Երևան, իսկ Բաբայանն հոկտեմբերի 30-ին Կարսում գերի ընկավ: Միմյուս Վրացյանն այդ օրերին Հ. Օհանջանյանի գլխավորած կառավարության կազմում գյուղատնտեսության նախարարն էր, իսկ Արտաշես Բաբայանը՝ հանրային խնամատարության նախարարը:

¹¹⁴ Կարա Խան (Ղարախան) - լեռ և նույնանուն գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 988: Հավելված 2: Չի անվանափոխվել:

պիտան Աղայանի գլխավորությամբ, չնայած մթանն ու կողմնորոշվելու դժվարություններին, սրընթաց անցավ գրոհի, հետ շարտեց թուրքերին և վերականգնեց մարտական դրությունը:

Նախքան հոկտեմբերի 14-ի հարձակումը, ինչի մասին խոսակցությունը դեռ առջևում է, գեներալ Հովսեփյանի բրիգադն այցելեցին հանրապետության զորքերի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկյանը (*Նազարբեկովը*), գեներալներ Հախվերդյանը (*Ախվերդովը*)¹¹⁵ և Միլիկյանը: Գեներալ Նազարբեկյանը ճառով դիմեց ընտիր զինվորական համագգեստը նոր-նոր հագած 1-ին գնդի պահեստայինների շարքում կանգնած զինվորներին: Սպարապետը զինվորներից պահանջում էր ցուցաբերել տոկունություն և կատարել իրենց պարտքը հայրենիքի առաջ: Դրանից հետո նա այցելեց 5-րդ զունդը և նույն ճառով դիմեց այդ գնդի պահեստի զինվորներին: Հոկտեմբերի 14-ին նշանակված էր...

Հոկտեմբերի առաջին օրերին 1-ին և 5-րդ գնդերը սկսեցին ստանալ մեծաթիվ համալրում: Նորակոչիկնե-

¹¹⁵ Հախվերդյան Հովհաննես Բարսեղի (Ախվերդով Իվան Վասիլիչ) (1873թ., Սանկտ-Պետերբուրգ - 1931թ., Մոսկվա) - ցարական բանակի գեներալ-մայոր, հայկական բանակի գեներալ-լեյտենանտ, անկուսակցական: Հայաստանի Հանրապետության առաջին Ռազմական նախարար, հետագայում՝ նաև ՀՀ զինված ուժերի հրամանատարի շտաբի պետ, Ռազմական նախարարի տեղակալ: Հենց այս պաշտոնն էր զբաղեցնում Հ. Հախվերդյանը նկարագրվող ժամանակահատվածում: Խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո քանիցս ձերբակալվել է, 1930թ.՝ այսպես կոչված <<Վեսնա>> գործողության շրջանակներում դատապարտվել է և գնդակահարվել: Հետմահու արդարացվել է 1989թ.:

րը ընտիր հանդերձավորված էին և զինված էին Ռոսի հրացաններով, որոնց հետ քիչ էին ծանոթ: Եկավ նաև 5-րդ գնդի 6-րդ վաշտը, որին վրացիները բաց էին թողել Հայաստան եկող զենքի գումակի հետ:

Այդ համալրումը, որի շնորհիվ 5-րդ գնդի համակազմը կրկնապատկվեց (850 մարդ), իսկ 1-ին գնդինն էլ ավելացավ 40%-ով, խիստ կործանարար անդրադարձավ այդ զորամասերի մարտունակության վրա: Հարցը նրանում էր, որ այդ համալրումը բաղկացած էր բացառապես շորագյալցիներից, և, եթե կարելի է այդպես արտահայտվել՝ բացառապես արտոնագրված դասալիքներից: Նրանք ոչ միայն բացարձակ անմարտունակ էին, այլ նաև ավերում ու քայքայում էին այն միջավայրը, ուր որ իրենց ուղարկել էին:

4-րդ հետևակային գունդը հիմնականում պահպանել էր իր համակազմը և համալրում չստացավ, ինչի շնորհիվ էլ այդ գունդը պահպանեց իր մարտունակությունը: Միակ համալրումը, որ ստացավ այդ գունդը, բաղկացած էր Թիֆլիսից ժամանած կամավորներից: Այդ խումբը հատուկ կցվեց 4-րդ գնդին (որպես 13-րդ վաշտ) և կազմված էր նույն դասալիքներից¹¹⁶, որոնց քաղաքա-

ցիական վարչակազմը հանկարծ սկսեց հայտնաբերել զանգվածներով և ուղարկել զորամասերի տրամադրության տակ: Արագորեն սկսվեց նաև Կարսի պահակային գումարտակի վաշտերի կազմավորումը, որոնց թիվը հասավ 14-ի, ամեն մեկում 100-կան զինվոր: Բոլորն էլ գերազանց հանդերձավորված էին, զինված Ռոսի հրացաններով, համալրված էին անհրաժեշտ հրամակազմով, սակայն իրենց մարտական ոգով պիտանի էին, թերևս, միայն ամենահեռավոր թիկունքային ծառայության համար:

Քանի որ շարժական պահեստագործն արդեն մոտեցել էր, գնեքալ Սիլիկյանը ընդհանուր հարձակման օր նշանակեց հոկտեմբերի 14-ը: Այդ հարձակման շրջանակներում գնդապետ Ղորղանյանի ջոկատին հրամայված էր, համագործակցելով Սմբատի խմբի հետ, գրավել Դեմուր-Քափին: Գնդապետ Իշխանյանի շարժական պահեստագործը պետք է հյուսիսից շրջանցեր Սուլդաշի ամրացված դիրքերը, իսկ գնեքալ Հովսեփյանի ջոկատը պետք է անցներ ճակատային հարձակման գլխավոր հարվածն ուղղելով դեպի Սուլդաշ-դայա:

Ի կատարումն այդ հրամանի գնեքալ Հովսեփյանն իրականացրեց զորքերի հետևյալ տեղաբաշխումը. պահեստային ուժերից 1-ն գունդը, որը համեմատաբար կարգի էր բերվել, թեև թուլացվել էր դասալիքներով համալրվելու պատճառով, հանձնվում էր գնդապետ Մագմանյանին, որը քաջածանոթ էր տեղանքին այդ ուղղությամբ իրականացրած դեռևս առաջին հարձակումից: 1-ին գունդը պետք է կենտրոնանար Կարա-Խաչ լեռան շրջանում և, գրոհին աջակցելու նպատակով, թող-

¹¹⁶ Նշված համալրման կազմում մեծ թիվ էին կազմում բուլղարական զործակալները, որոնք ոչ միայն քարոզչական միջոցներով, այլև իրենց կենդանի օրինակով ցուցադրում էին մյուս զինվորներին, թե ինչպես պետք է ոչ միայն չլուլել եկող թուրքական զորքի դեմ, այլև ամեն ինչով նպաստել դեպի Կարս ընթացող նրանց հաղթարշավին: Հատկանշական է, որ երբ որոշ սպաներ սպառնացել են խուճապ ու փախուստ առաջացնողներին, ապա դրանցից շատերը փախել են ոչ թե դեպի թիկունք, այլ դեպի թուրքական դիրքերը: Տե՛ս Վ.Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018, էջ 162-163:

նելով դիրքերում նոսր շարքեր, պետք է սրընթաց գրոհեր Մուլդաշ-դայան, շրջառելով այն հյուսիսից:

Գնդապետ Միրիմանյանի (*Միրիմանովի*) միջին ձախ հատվածին տրամադրվում էր 6 վաշտ, որոնք շտաբային սպայի զլխավորությամբ, մարտն սկսվելուն պես, պետք է հարավ-արևելքից գրոհեին Մուլդաշ-դայան, շրջառելով այն հարավից: Միջին մարտական հատվածը պետք է հարձակումը տաներ Նովո Մեկիմ-Լալ-օղլի¹¹⁷ ուղղությամբ, որպեսզի աջակցություն ցուցաբերեր Մուլդաշ-դայան գրոհող մեր զորամասերին: Ձախ մարտական հատվածին (5-րդ գնդի գումարտակներին) հրամայված էր.....:

Գործողությունը անձամբ ղեկավարելու համար Միլիկյանը Ալեքսանդրապոլից ժամանեց Կարս¹¹⁸:

.....

Հոկտեմբերին ավարտվեց 1-ին գնդի վերազինումը Ռոսի հրացաններով, 4-րդ գունդը զինված էր Լեբելի հրացաններով: Հաշվի առնելով, որ մեկ գնդի համար առկա էր 3-գծային փամփուշտների բավարար քանակ, 5-րդ գնդին ժամանակավոր թողնվել էին 3-գծանի հրացանները: Հաշվի առնելով զորքերում բեռնակիր կենդա-

¹¹⁷ Լալ Օղլի (Լալ Օղլը) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՏՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 557; Հավելված 2: Չի անվանափոխվել:

¹¹⁸ Ըստ այլ տվյալների գնեթալ Միլիկյանը մնացել էր Ալեքսանդրապոլում. <<Ալեքսանդրապոլում Միլիկյանն ու Վեքիլովը տագնապով պատից պատ էին քայլում...>>: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2015, էջ 284:

նիների պակասը, գնդերին տրամադրվել էին սահմանափակ քանակով Վիկերսի նոր գնդացիներ:

Մարտերի ընթացքին հետևելու և կառավարելու համար գնեթալ Հովսեփյանը Վլադիկարսից տեղափոխվեց մի բարձունքի վրա, որ գտնվում էր խճուղու մոտ՝ Բեզլի-Ահմեդից 1 ½ վերստ դեպի հյուսիս - արևմուտք: Վաղ առավոտվանից աջ թևում սկսված փոխհրաձգությունը աստիճանաբար տարածվեց ամբողջ ռազմաճակատի երկայնքով: Առավոտյան ժամը 7-ից հետո 1-ին գունդը գրոհեց Մուլդաշ-կայան և հանդիպելով հակառակորդի միայն պահակազորային ուժերին, հեշտությամբ գրավեց առաջին մի քանի շարքերը: Սակայն Եղնջա և Եղնջա-կալա¹¹⁹ գյուղերում կենտրոնացած էին հակառակորդի մեծ թվաքանակով հետևակի ուժեր, որոնք շատ արագ առաջ շարժվեցին և անցնելով հոծ շարքերով հակազորի, ճնշեցին 1-ին գնդի հարձակվող ուժերը: Իսկ 4-րդ գնդի հարձակվող զորամասերը, անխնա կրակելով և սպառելով փամփուշտների ամբողջ պաշարը, լեռան վրայից իջան Բեզլի-Ահմեդից դեպի արևմուտք մարտ վարող իրենց գնդի տարածքը:

Հետախուզում իրականացնող մեր սավառնակը (ալեքոպլանը) նկատել էր, թե ինչպես թուրքական գումակը շտապ հեռանում է Մուլդաշ-դայայից դեպի Սարիդամիշ: Նրա նետած մի քանի ռումբը հակառակորդին որևիցե վնաս չպատճառեցին: 4-րդ հետևակային գունդը և Ալեքսանդրապոլի ինքնապաշտպանական զորամասե-

¹¹⁹ Եղնջա, Եղնջա-կալա - գյուղեր ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Մեզ հասանելի այլ աղբյուրներում այս տեղանունները չեն հայտնաբերվել:

րը առաջնագծում չհանդիպեցին լուրջ դիմադրության, առաջ շարժվեցին դեպի Նովո-Մեխիմ: Մեր գրահապատը գրոհող թուրքական հեծելավաշտը ջախջախվեց և, կրելով մեծ կորուստներ, ստիպված եղավ նահանջել: 5-րդ հետևակային գունդը ընթացքից տիրացավ Տորչի¹²⁰ շրջանում գտնվող իր նախկին դիրքերին, սակայն հետագա առաջխաղացման ընթացքում հանդիպեց Յավադուր-չամից¹²¹ ընդառաջ շարժված հակառակորդի համառ դիմադրությանը...

Հրետանու մարտկոցում գտնվող 5-րդ գնդի հրամանատար, գնդապետ Շահբուդադյանը վիրավորվել էր որովայնի շրջանում, սակայն շարունակել էր մնալ շարքում:

Նոր եկած համալրման զինվորներն ամբողջ կազմով՝ մի մարդու նման հետ դարձան և հեռացան մարտի դաշտից: Շատերն էլ, նետելով հրացանները, համազգեստն ու հանդերձանքի այլ առարկաները, շատ արագ ետ ցատկեցին և առավոտյան ժամը 10-ի կողմերը արդեն ցրվել էին դեռ ու դեն:

Տեսնելով, որ 5-րդ գունդը մարտի է բռնվել, գեներալ Հովսեփյանը հրամայեց Նովո-Միխայլովկա ժամանած այդ գնդի գումարտակին անմիջապես շարժվել դեպի

¹²⁰ Տորչի: Այլ տեղեկություններ այս տեղանվան վերաբերյալ մեզ հասանելի աղբյուրներում չեն հայտնաբերվել:

¹²¹ Յավադուր-չամ: Այլ տեղեկություններ այս տեղանվան վերաբերյալ մեզ հասանելի աղբյուրներում չեն հայտնաբերվել: Հավանաբար՝ Յավադուր-չամ - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կաղզվանի շրջանում, տե՛ս ՀՀԾՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 913:

5-րդ գնդի առաջնագիծը՝ մարտի բռնված գնդին աջակցություն ցուցաբերելու համար:

Հարձակման անցնելուց հետո կայուն կապ հնարավոր եղավ պահպանել միայն 4-րդ գնդի հետ: Մյուս դեպքերում բոլոր զեկուցումներն ու կարգադրությունները իրականացվում էին հանձնակատարների միջոցով: Չիերի անբավարար կազմի և զգալի տարածությունների պատճառով այդ հրահանգները հասցեատերերին հասցնելը խիստ դանդաղում էր:

Առավոտյան ժամը 11-ի կողմերը իր դիտակետից տեսնելով աջ թևի անհաջողությունը և չունենալով գնդապետ Մազմանյանից ոչ մի տեղեկություն, գեներալ Հովսեփյանը, այդ պահին նկատելով նաև թուրքական մեծաքանակ գնդացիներով հետապնդվող 5-րդ գնդի խուճապահար նահանջը, նետվեց դեպի Նովո-Միխայլովկա, ձգտելով կարգի բերել 5-րդ գունդը:

Միաժամանակ, տեսնելով, որ թուրքերը շրջանցում են իրականացնում Աղադավայից դեպի հարավ, նա 1-ին գնդի պահեստի 1½ վաշտը՝ երկու հրանոթներով, ուղարկեց մեր նահանջին հակազդելու, իսկ մնացած 1½ վաշտը՝ բավականին ձգվող Աղբաբա լեռան ամրացված դիրքերը գրավելու համար:

5-րդ գունդը, հրամկազմի ջանքերով, հնարավոր եղավ համեմատաբար կարգի բերել և տեղավորել Աղբաբա լեռան շրջանում գտնվող իր նախկին դիրքերում:

Սրբնթաց նահանջի պատճառով մեր բոլոր վիրավոր սպաներն ու զինվորները, բացառությամբ կապիտան Սլատինսկու և պողպորուչիկ Բեկ-Նազարյանի (Բեկ-Նա-

գարովի), թողնվել էին մարտի դաշտում: Այդ թվում նաև գումարտակի հրամանատար կապիտան [Կապեպովը- ?]:

Աջ թևի դիրքերում թողնված 1-ին գնդի 4 վաշտերը ոչ միայն որևիցե աջակցություն չցուցաբերեցին գնդապետ Մազմանյանի 1-ին գնդի խանգարված շարքերին, այլ ինքնակամ լքեցին դիրքերը և նահանջեցին (այդ վաշտերի սպաները, այդ թվում նաև 1-ին գնդին կցված շտաբ-ռոտմիստր Կալոբյանը, դաշտային դատարանի կողմից հոկտեմբերի 28-ին դատապարտվեցին մահապատժի, սակայն Կարսի անկման պատճառով դատավճիռը ի կատար չածվեց):

Հոկտեմբերի 14-ի երեկոյան պարզվեց, որ 1-ին գնդի զորամասերը հնարավոր եղավ հավաքել Հարամ-Վարդանի շրջանում: Շարժական պահեստագործ (7-րդ գունդը հրետանու հետ միասին) իր առաջ գնալու ժամանակ հանդիպել էր թուրքերի դիմադրությանը և լինելով նվազ մարտունակ, իր մարտական խնդիրը չէր կատարել և 1-ին գնդի հետ ուղևորվել էր դեպի Հարամ-Վարդան:

Գնդապետ Ղորղանյանի գրոհը նույնպես անհաջողության մատնվեց, և նրա ջոկատը վերադարձավ իր ելման դիրքերը:

Ստեղծված իրավիճակում մեծ սպառնալիք կար 4-րդ գնդի առաջ գնացած աջ թևի ուղղությամբ: Ուստի, զեներալ Հովսեփյանը կայացրեց հետևյալ որոշումը. թողնելով ձախ թևը իր տեղում (Աղբաբա լեռը) և հանձնարարելով խճուղու պահպանությունը Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակի վաշտերին (շտաբ-կապիտան Էյրանջյան), նա հրամայեց 4-րդ գնդին դիրքեր զբաղեցնել Դաշ-

կայայից¹²² մինչև Հարամ-Վարդան, գնդին միացնելով նաև գնդապետ Փերվերդյանի ջոկատի զորամասերը: Այս ամենով էլ ավարտվեց հոկտեմբերի 14-ի մարտը¹²³:

Դրանից հետո 1-ին հետևակային գունդը կարգի բերելու համար տեղավորվեց Ալեքսանդրովկա¹²⁴ գյուղում, ինչի պատճառով էլ զորակայանը նույնպես տեղափոխվեց Ալեքսանդրովկա: Ձախ թևի նկատմամբ պահպանվող սպառնալիքի պատճառով 5-րդ գնդին հրաման էր տրվել հատուկ հսկողություն սահմանել Աղբաբայից դեպի հարավ, իսկ 1-ին գնդի հերթապահ մասին հրահանգվեց պահակագոր ուղարկել Կանիքյոյի¹²⁵ ուղղությամբ՝ հսկողության տակ պահելով Աղբաբայից դեպի արևելք գտնվող տարածքը:

Նույն դատողություններից ելնելով, տարածքը վերահսկելու նպատակով, Ալեքսանդրապոլի զորախմբի պետը 8-րդ գնդի մի գումարտակ՝ 5-րդ մարտկոցի 2 հրանոթներով, ուղարկեց դեպի Կարակալա, որը Հաջի-Խալիլից 4 վերստ դեպի հյուսիս է: Միաժամանակ ան-

¹²² Դաշկայա (Թաշկայա, Դաշգայա) - Լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 29-30; Հավելված 2:

¹²³ Հայ-թուրքական պատերազմի բախտորոշ այս օրվա մարտի մասին տե՛ս նաև Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 283-286:

¹²⁴ Ալեքսանդրովկա - գյուղ և երկաթուղային կայարան ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 75; Հավելված 2: Այժմ՝ Յոլաչան:

¹²⁵ Կանիքյոյ (Խանիքյոյ) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 648,939; Հավելված 2: Այժմ՝ Գելիրլի:

հրաժեշտ հսկողություն էր սահմանվում Գեջադադ¹²⁶ լեռան ուղղությամբ:

Հայտնի դարձավ, որ հոկտեմբերի 14-ի մարտում գեներալ Հովսեփյանի ջոկատի կորուստները կազմել են 150 զինվոր և 10 սպա (*որոշ աղբյուրներում՝ 200 սպանված – Վ.Հ.*):

.....
Ջոկատի ձախ թևում դիտարկում իրականացնելու համար ուղարկվեցին մի քանի հեծյալ խմբեր, սակայն դրանցից և ոչ մեկը չկատարեց իր առջև դրված խնդիրը: Այդ ժամ Գեներալ Հովսեփյանն ուղարկեց մեկ այլ հեծյալ խումբ (տեղեկությունը՝ Սքենդարովից): Այդ խումբը շարժվեց մինչև Գեջա-դադ լեռան բարձունքները, այնտեղ հայտնաբերեց թուրքական հետախույզներ, որոնցից 2-ին գերի վերցրեց և բերեց հանձնեց գեներալ Հովսեփյանի շտաբ: Նրանց հարցաքննեցին առանց որևիցե կտտանքների և բռնության գործադրման, սակայն սպառնացին, որ լռելու դեպքում կնետեն կայարանում կանգնած շոգեքարշի վառվող հնոցը: Գերիների վրա դա բավականին մեծ ազդեցություն թողեց, և նրանք պատմեցին, որ Խալիլ-բեյի հրամանատարությամբ մեկ թուրքական բրիգադ արդեն դուրս է եկել և նպատակ ունի, շրջանցելով Վեզենկոյի¹²⁷ հայկական զորամասերը, հոկտեմբերի 27-ին գրավել Գեջա-դադ լեռը:

¹²⁶ Գեջադադ – լեռ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 839: Հավելված 2:

¹²⁷ Վեզենկոյ (Վիզինիքոյ) – գյուղ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 795, 805: Հավելված 2: Այժմ՝ Էդլյուլյու:

Այդ մասին զեկուցվեց գորախմբի հրամանատարին: Վերջինս, բավարար պահեստագոր չունենալու պատճառով, հրամայեց գեներալ Հովսեփյանի ձախ թևի գորաջոկատի կազմից առանձնացնել 1-ին գնդից 2 գումարտակ, 2 վաշտ՝ Ալեքսանդրապոլի պահակային 3-րդ գումարտակից, լրացնել դրանք Կարսի կայագորի մի քանի վաշտերով և գնդապետ Մազմանյանի գլխավորությամբ ու շտապ երթով Կարսով շարժվել դեպի Վեզենկոյ: Գնդապետ Մազմանյանի այդ շարասյունը, որն անվանվեց Վեզենկոյի ջոկատ, նույն օրը ուշ երեկոյան դուրս եկավ դեպի Վեզենկոյ:

Բայց հոկտեմբերի 28-ին թուրքերը գրավեցին Գեջա-դադ լեռը և հարձակման անցան ձախակողմյան առաջակալ զորամասի (2-րդ գնդի գումարտակը) ձախ թևի ուղղությամբ, միաժամանակ ցուցադրական տեղաշարժեր իրականացնելով Աղբաբա լեռան և 5-րդ գնդի դիրքերի դիմաց: Մշտապես տեղաշարժերի մեջ գտնվող ու թերսնվող մեր զորամասերի հոգնածության և հյուծվածության պատճառով, թուրքական հետախուզությունը Վեզենկոյի բարձունքները հասցրել էր գրավել մինչև Մազմանյանի շարասյան այդտեղ հասնելը: Մազմանյանի ջոկատի առաջնագծի գումարտակին հակառակորդը դիմավորեց կատաղի գնդացրային կրակով և հետ շարտեց: Քանի որ թուրքերը արդեն լավ ամրացել էին Վեզենկոյի բարձունքներում, իսկ անմարտունակ պահակային վաշտերի և դասալիքների առկայությունն էլ խիստ նվազեցրել էր առանց այն էլ հոգնած զորքի մարտական կորովը, մեր գրոհող զորամասերի մարտական ոգին շատ ցածր էր և իսպառ բացակայում էր հավատը

հնարավոր հաջողության նկատմամբ: Այդ ամբողջը հանգեցրեց նրան, որ գնդապետ Մազմանյանը չկարողացավ գրավել Վեգենկոյը:

Հոկտեմբերի 28-ի ամբողջ օրը չդադարեց մարտը ձախակողմյան առաջակալ զորամասի շրջանում: Գեներալ Հովսեփյանը այդ զորամասին օժանդակության ուղարկեց 1-ին գնդի 2 վաշտ՝ կապիտան Աղայանի հրամանատարությամբ: Թուրքերի հզոր հարձակողական կորովի և, միաժամանակ, մեր զորամասերի (8 վաշտերից կազմված գումարտակ) անկայունության, ինչպես նաև այդ տեղամասի հրամանատար կապիտան Գդնունու (թուրքական ծառայությունից եկած խիզախ և վճռական սպա) վիրավորվելու պատճառով, թուրքերը շահեցին դրությունն ու գրավեցին բարձունքը՝ ստանալով շրջառող դիրք Վեգենկոյի նկատմամբ:

Քանի որ փոփոխված ռազմական իրավիճակը մեզ որևիցե օգտակար բան չէր խոստանում, հոկտեմբերի 28-ին Ալեքսանդրապոլի զորախմբում արձակվեց հրաման, որի համաձայն դաշտային զորքերը հետ էին քաշվում դեպի Կարս բերդի թևերը, կենտրոնական ուղղության պաշտպանությունը թողնելով ամբողջ ֆորտերին (բերդամասերին): Սեպուհի (*Արշակ Ներսիսյան*)¹²⁸ ջո-

¹²⁸ Սեպուհի (*Արշակ Ներսիսյան*) (1872թ., գ.Թումնա, Բաբերդ – 1940թ., Նյու Յորք) հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից, հնչակյան կուսակցության, ապա ՀՀԴ անդամ, ֆիդայական կոմիտեի, հայկական կամավորական ջոկատի կազմում Առաջին աշխարհամարտի մասնակից: ՀՀԴ և Ստ.Շահումյանի փոխհամաձայնության շրջանակներում Բաքվի կոմունայի զորաջոկատում մասնակցել է նաև Բաքվի պաշտպանությանը թուրքական ներխուժումից: Ընտրվել է Հայաստանի Հան-

կատին հանձնարարվեց պաշտպանել Մերդենեկ և Արդահան տանող ճանապարհի մարտական մի հատված:

Զորքերի դասավորությունն այդ պահին հետևյալն էր. զորակայանը գտնվում է Նովո-Վորոնցովկայում¹²⁹, Կարսի բերդից դեպի աջ՝ Կարսաչայ¹³⁰ գետի աջ ափին՝ Ռուզնսկու¹³¹ ֆորտից վերև, դա գեներալ Հովսեփյանի հատվածն է: Հեծյալ գունդը տեղակայված է Պրոխլադնոյե¹³² գյուղում: Ամբողջից դեպի ձախ ընկած հատվածը (երկու հեծելավաշտերով ուժեղացված 5-րդ գունդն ու Վեգենկոյի ջոկատը) ենթարկվում է գեներալ Ղազարյանին (*Կազարովին*): Նշված հրամանի համաձայն, զորախմբի պետ գեներալ Փիրումյանի զորակայանը և շտաբը պետք է տեղակայված լինեին Մազրա¹³³ գյուղում: Վերախմբավորումը ավարտվել է հոկտեմբերի 29-ին: Նախարարական հանձնաժողովի հորդորով և վարչակազմի ջանքերով հոկտեմբերի 29-ին Կարսից դեպի Մազրա դուրս եկած փախստականների շարասյունը

րապետության խորհրդարանի պատգամավոր, գործուն մասնակցություն է ունեցել 1920 թ. մայիսին բոլշևիկյան հակապետական խռովության ճնշմանը: Նկարագրվող ժամանակահատվածում եղել է Կարսի ճակատում 4-րդ բրիգադի հրամանատարը:

¹²⁹ Նովո-Վորոնցովկա – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀԿՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 14; Հավելված 2:

¹³⁰ Կարսաչայ – գետ ՀՀ Վանանդի նահանգում, Ախուրյանի աջ վտակը: Տե՛ս ՀՀԿՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 70,71; Հավելված 2:

¹³¹ Կարս ամբողջի ֆորտերից մեկը:

¹³² Պրոխլադնոյե – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀԿՏԲ, հ. 1, Երևան, 1986թ., էջ 365; Հավելված 2: Այժմ՝ Բողազքոյ:

¹³³ Մազրա – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀԿՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ.,

էջ 631; Հավելված 2: Գրեթե չի անվանափոխվել: Այժմ՝ Մեզրա:

հետ վերադարձվեց Կարս: Նույն հանձնաժողովի պահանջով գեներալ Փիրումյանի գորակայանը նույնպես մնաց Կարսում: Այսպիսով, գորակայանը և համբարակային ծառայություններն ու հաստատությունները, համբարակային ամբողջ հագուստն ու հանդերձանքը գտնվում է Կարս կայարանում կանգնած վագոններում:

Քաղաքում արդեն նկատելի էին որոշ անկարգություններ: Իշխանության թուլության պատճառով, 2 օր անընդհատ՝ նախարարական հանձնաժողովի և գորախմբի աչքի առաջ թալանվում էին հացի փոերը: Այդ թալանը գրկեց պարենից մեր գորամասերը: Հատկապես տուժեց 1-ին հետևակային գունդը, որը հաճախակի տեղաշարժերի և սեփական գումակ չունենալու պատճառով չէր հասցրել որոշ պաշար կուտակել և 3 օր, փաստորեն, մնացել էր առանց պարենի:

Հոկտեմբերի 30-ի լուսաբացին նշանակված էր մեր հարձակումը Վեգենկոյի ուղղությամբ:

1-ին հետևակային գունդը, սակայն, չանցավ հարձակման: Հյուսիսում և հոգնած զինվորները կամ ի վիճակի չէղան ելնել գրոհի, կամ էլ, պարզապես, չցանկացան տեղներից շարժվել: Գնդի հրամանատար գնդապետ Մազմանյանը, տեսնելով իր անգործությունը, իր մաուզերից արձակած երկու կրակոցով վերջ տվեց իր կյանքին: Այդ սպայի խիզախության ու վճռականության հետ մեծ հույսեր էին կապվում:

Թուրքերը, կանխելով մեր հարձակումը մեծ հարձակողական եռանդով ու պոռթկումով հետ շարտեցին Վեգենկոյի մեր գորամասերը և սկսեցին մոտենալ Կարս կայարանին: Մագրայում գտնվող 4-րդ գնդի 1 ½ գումարտակի (գեներալ Հովսեփյանի պահեստագործի) հրամանատարը, տեսնելով անկանոն նահանջող 1-ին գունդը, իր նախաձեռնությամբ մի քանի վաշտ առանձնացրեց, որպեսզի կարողանան կանգնեցնել 1-ին գնդի անկանոն այդ նահանջը և կարգի բերեն նրա շարքերը: Գործի դնելով խզակոթերը, համենայն դեպս, հաջողվեց կանգնեցնել սոված զինվորների այդ խմբի նահանջը: Այն խմբի, որն արդեն վերածվել էր բանդայի, որը թալանում էր իր ճանապարհին հանդիպող, որևիցե ուտեստով բարձած սայլերը: Այդ նույն պահին Տրոիցկոյե¹³⁴ գյուղից Մագրա ժամանեց գեներալ Հովսեփյանը և որոշեց իր ձեռքի տակ եղած պահեստագործի 1 ½ գումարտակով հարձակվել Վեգենկոյի ուղղությամբ հարձակման անցած թուրքական ջոկատի աջ թևի վրա, նպատակ ունենալով կանգնեցնել թուրքերի առաջ շարժվելը: Զորախմբի շտաբում ճիշտ կողմնորոշվելու համար Հովսեփյանը իր որոշման մասին տեղեկություն ուղարկեց Տրոիցկոյե, սակայն կապի ընդհատման և իրադրության շատ արագ փոփոխման պատճառով այդ զեկույցը տեղ չհասավ: Իսկ Հովսեփյանի նշանակած դիտորդն էլ ժամը 14-ի կողմերը հայտնեց, որ թուրքերն արդեն գրավել են Կարս կայարանը: Նույն ժամին 4-րդ գնդի գումարտակի հրամանատարից զեկույցում եկավ

¹³⁴ Տրոիցկոյե - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՏՏԲ, հ.5, Երևան, 2001թ., էջ 131; Հավելված 2: Այժմ՝ Զամչավուշ:

Տրոհցկոյե, որ թուրքերը գրավել են Ռուզնսկի ֆորտը, որ թեն իրեն հաջողվել է որոշ չափով նեղել թուրքերին, սակայն նրանք գնալով ուժեղանում են: Նա տեղեկացնում էր նաև, որ Կարս-Պրոխլադնոյե խճուղին ամբողջապես բռնված է փախստականներով և սաստիկ գնդակոծվում ու հրետակոծվում է, որ համբարակային բեռը մնացել է վագոններում, իսկ սանիտարական գնացքը, զորախմբի հրամանատարից չստանալով դեպի Ալեքսանդրապոլ մեկնելու թույլտվություն, հայտնվել է հակառակորդի ձեռքում: Միաժամանակ մեր զրահապատը, մեծ կորուստներ պատճառելով հակառակորդի հեծելագործին, միևնույնն է, չկարողացավ գրավել նշված շարժակազմերը:

Գեներալ Փիրումյանը դեռևս չիմանալով, որ հակառակորդն արդեն գրավել է Կարս կայարանը և մյուս ուժերից կտրել է 5-րդ գունդը, հեծյալ գնդի հեծելավաշտի հրամանատար Գեորգի Վեկիլյանին (Վեկիլովին) ուղարկեց գեներալ Հովսեփյանի մոտ, հրամայելով վերջինիս ակտիվ գործողություններով օժանդակել Վեզենկոյից նահանջող մեր ջոկատին: Այդ հրամանը, փաստացի, հղվել էր արդեն Կարսի ամրոցի անկումից հետո: Ինչ վերաբերում է ամրոցի հրետանուն, ապա նրա կրակոցները հոկտեմբերի 30-ին առհասարակ չլսվեցին: Հավանաբար թուրքերը իրենց հարձակումն իրականացնում էին հրետանու կրակի համար անհասանելի գոտում:

Գործող հրետանու սակավաթիվ լինելու պատճառներից էր նաև հրանոթների լքված ու թողնված լինելը, քանի որ կայագորային ֆորտերն ու Կարսի պահակային գումարտակի վաշտերը, ինչպես նաև փախստական-

ներն ու տեղի բնակիչները վաղօրոք թողել էին ֆորտերը և հեռացել: Իր դիրքերում՝ Օրյոլ-օդին բլրի շրջանում, մնացել էր միայն 5-րդ հետևակային գունդը, որը շրջապատման մեջ հայտնվելուց հետո, իր հրամանատարի հետ գերի հանձնվեց թուրքերին:

Նախաբարական հանձնաժողովը, որը վատ էր կողմնորոշվում ռազմական իրավիճակում, թույլ չտվեց ժամանակին կազմակերպել տեղի բնակիչների տարահանումը, ենթադրելով, թե տարահանումն արգելելով ինքը նպաստում է զորքի մարտական ոգու բարձրացմանը: Այդ պատճառով Կարսից դեպի Պրոխլադնոյե և Տրոհցկոյե տանող խճուղին այնպես խիտ էր լցված գաղթականներով, նրանց սայլերով, անասուններով և շատ թեթև զինվորական գումակներով, որ սաստիկ հրետակոծվող այդ խճուղով տեղաշարժվելը գրեթե անհնարին էր: Այդ իսկ պատճառով, իսկ մասամբ էլ նրա համար, որ կոտրված ոտքով շտաբից դուրս եկած գեներալ Փիրումյանը դանդաղում էր, Ալեքսանդրապոլի զորախմբի շտաբի մոտ հավաքված բարձրաստիճան զինվորականները, նրանց հետ էլ նաև սպաները, չցանկանալով լքել իրենց հրամանատարին, մեծամասամբ նույնպես հայտնվեցին գերության մեջ:

Այդ իրավիճակում նահանգապետ Ղորղանյանը հաջողացրեց, մի լավ ձի հեծած, դուրս պրծնել քաղաքից:

Քաղաքով դեպի խճուղի շարժվող 2-րդ մարտկոցի դասակը ընկավ թուրքական հրետանու կրակի տակ և

կորցրեց իր անձնակազմի մի մասը, այդ թվում նաև դասակի հրամանատար Բագրատունուն¹³⁵:

Քաղաքից դուրս գալ չկարողացան և գերի ընկան. 3 գեներալ (Ղազարյան, Փիրումյան, Արարատյան (*Արարատով*)¹³⁶), բանակի շտաբի պետ գնդապետ Վեկիյանը, 6 շտաբ-սպաներ (գնդապետ Շահբուդաղյան, գնդապետ Բաբաջանով, փոխգնդապետ Տեր-Առաքելյան, փոխգնդապետ Քանանյան (*Կանանով*), փոխգնդապետ Դոնդարյան (*Դոնդարով*), փոխգնդապետ Վեկիյան, գնդապետ Ավագյան (*Ավակով*), փոխնահանգապետ Չալխուշյանը և այլ վարչական պաշտոնյաներ), 90 սպաներ և մոտ 3000 ցածրաստիճան զինվորականություն¹³⁷:

¹³⁵ Իրականում կապիտան (գլխապետ) Բագրատունին ինքնասպան է եղել: Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 16; Դ. Պետրոսյան, Կարսի 1920 թ. ինքնասպանները, Երևան, 2019, էջ 14:

¹³⁶ Արարատյան Քրիստափոր Կարապետի (Արարատով Խրիստոֆոր Գերասիմովիչ) (1876թ., Թիֆլիս, - 1937թ., Երևան) – ռուսական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, անկուսակցական, Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ ռազմական նախարար, բանակում զբաղեցրել է նաև այլ կարևոր բարձր պաշտոններ: 1921թ. հոկտեմբերի 30-ին Կարսում գերի է ընկել:

¹³⁷ Կարսում գերի ընկած անձանց վերաբերյալ ներկայացնում ենք 1921թ. նոյեմբերի 11-ով թվագրված հետևյալ տեղեկանքը. << ...հոկտեմբերի սկիզբներին Կարսի վրայով Ալեքսանդրապոլ վերադարձան Թուրքիայի հայ գերիներու առաջին ազատուողները, թվով 62 հոգի, բոլորն էլ զինուորներ: Այնուհետև եկավ գերիներու երկրորդ խումբը, 484 զինվոր: Վերջապես հոկտեմբերի 15-ին Ալեքսանդրապոլ եկան թուրք սպաներու ուղեկցությամբ 98 հայ սպայ և 28 զինուոր... Եկած գերիներու թուում են Հայաստանի նախկին զինուորական նախարար Զոր. Արարատեան, Կարսի նախկին հրամանատար Զոր. Փիրումեան, Զոր. Ղազարեան, գնդապետներ Շահբաթեան,

Կարս քաղաք առաջինը ներխուժեցին քուրդ հեծյալները: Նրանք իրականացրեցին զանազան բնույթի զանգվածային բռնություններ, բնակիչների գնդակահարումներ: Հավանաբար, քաղաքը հանձնված էր թալանի, քանի որ 3 օր քաղաքում լսվում էին հատ-հատ կրակոցներ, իսկ գիշերները՝ կանանց թառանչանքը: Այն խաղաղ բնակիչները, որոնք չկարողացան թաքնվել, անխտիր գնդակահարվեցին, իսկ կանանցից բռնություններից փրկվեցին միայն նրանք, ովքեր կարողացել էին պատսպարվել ամերիկյան որբատներում: Ավիացիոն ջոկատում կար թռիչքի պատրաստ մեկ սավառակ: Նրանով Էրիվան մեկնեցին ջոկատի ավիավաշտի

Դոնդարեան, Քալանթարեան, սպաներ՝ Վեքիլեան, Պետրոսեան, Սորենցի, Քանանեան, Միշա Արզումանեան, փոխգնդապետ Վահան Տեր-Առաքելեան եւ այլն... 8000 հայ գերիներից վերադարձան մօտ 700 հոգին միայն...: Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. 430, ց. 1, գ. 1391, թ. 2:

Գերությունից վերադարձած և, առհասարակ, Առաջին Հանրապետության սպայակազմի հետագա ճակատագիրը առանձին և չափազանց կարևոր հետազոտության նյութ է, իսկ մենք այստեղ կանգ կառնենք միայն երեք գեներալների ճակատագրին: Գեներալ Քրիստափոր Արարատյանը 1923 թվականից ծառայության է անցել Խորհրդային (Կարմիր) բանակում և գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1937թ.: Գեներալ Հովհաննես Գրիգորի Ղազարյանը գերությունից վերադառնալուց հետո բնակվել է Թիֆլիսում, ապրել նյութական և հոգևոր անտանելի պայմաններում և 1922 թ. ինքնասպանություն է գործել՝ Միխայլովսկի կամրջից իրեն նետելով Կուր գետը (տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018, էջ 172): Գերությունից վերադառնալուց հետո գեներալ Դանիել-բեկ Փիրումյանի կյանքի մասին տեղեկությունները խիստ կցկտուր են և բավականին հակասական: 1922 թ. հոկտեմբերի 15-ին Երևանի սբ. Պետրոս-Պողոս եկեղեցում զրանցվել է նրա մահը (տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018, էջ 171):

հրամանատար Ղույանը և դիտորդ Բաբայանը: Օդաչու Վերժիցկին փորձեց օդ բարձրացնել նաև երկրորդ սավառակը, սակայն անսարքության պատճառով այն գետին ընկավ և գերելարվեց: Ամրոցի ամբողջ հրետանային սպառազինությունը իրենց պահեստներով և թեթև հրանոթների մարտկոցի 2-րդ դասակը միայն ավելի ճոխացրեցին թուրքերի ռազմավարը¹³⁸:

Կարսի անկումից հետո նկատի ունենալով ստեղծված իրավիճակը, գեներալ Հովսեփյանը Մեպուհին Մալո-Վորոնցովկայից¹³⁹ անմիջապես կանչեց Տրոիցկոյե գյուղը և ներկայացրեց նրան ներկա դրությունը: Գեներալ Հովսեփյանը հարցում արեց, թե ինչ ակտիվ գործողություններ կարող է ձեռնարկել Մեպուհը իր ձեռքի տակ եղած զորամասերով: Մինչդեռ, նկատի ունենալով պարենի և զինամթերքի պաշարների փաստացի բացակայությունը և այն հանգամանքը, որ պահեստները գրավված էին հակառակորդի կողմից, Մեպուհը իրականում չէր կարող ծավալել որևիցե ակտիվություն: Նույնը և գեներալ Հովսեփյանը, ում անմիջական ենթակայության տակ էր գտնվում 4-րդ գունդը և մոտ 500 մարդ ունեցող նվազ մարտունակ 7-րդ գունդը: Քանի որ կապը գեներալ Փիրումյանի և գեներալ Սիլիկյանի հետ

¹³⁸ Տե՛ս նաև Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 287-304; Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուր, 1968, էջ 266-282; Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 508-510:

¹³⁹ Մալո-Վորոնցովկա՝ Վորոնցովկա Փոքր - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 809: Հավելված 2: Այժմ՝ Ինջեաու:

բացակայում էր, գեներալ Հովսեփյանը, կոչումով ավագի իրավունքով իր վրա վերցրեց առկա զորքերի հրամանատարի պարտականությունները: Նա որոշեց հետ գնալ մինչև Ղըզըլ-Չախչախի¹⁴⁰ դիրքերը, նպատակ դնելով շփման մեջ մտնել Բաշկադիկլարում (Բաշկադիքլար, Բաշկադիքլար),¹⁴¹ գտնվող գնդապետ Ղորղանյանի հեծելազնդի հետ և որպես հենակետ թիկունքում ունենալ Ալեքսանդրապոլը, ինչի մասին էլ Բաշկադիկլար կայարանից անմիջապես զեկույց ուղարկեց գեներալ Սիլիկյանին: Հաշվի առնելով զորքի ընկճված մարտական ոգին, պարենի և զինամթերքի խիստ պակասը, տեղանքի մակերևութապատկերը և հակառակորդի հեծելազորից հետապնդվելու վտանգը, Կարսին ավելի մոտ տեղանք, որտեղ հնարավոր էր համեմատաբար անվտանգ ամրանալ դիրքերում, պարզապես չկար:

Կարսից դեպի Ղըզըլ-Չախչախի դիրքերը նահանջելիս 1-ին հետևակային գնդի կազմալուծված զորամասերը, որ գտնվում էին գեներալ Ղազարյանի ձախ մարտական տեղամասում, ցաք ու ցրիվ եղած մյուս զորամասերի մնացորդների հետ անցան դեպի Ալեքսանդրապոլ: Գեներալ Սիլիկյանի կարգադրությամբ միջոցներ ձեռնարկվեցին 1-ին գնդի վերակազմավորման համար: Վե-

¹⁴⁰ Ղըզըլ Չախչախ (Կզըլչախչախ) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանի Շորագյալի տեղամասում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 120,559: Հավելված 2: Այժմ՝ Աթաբա ավանի հարավային թաղամասն է:

¹⁴¹ Բաշկադիկլար (Բաշկադիքլար, Բաշկադիքլար) - գյուղ և նույնանուն երկաթուղային կայարան ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանի Շորագյալի տեղամասում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 600: Հավելված 2: Պատմական Հաչք գյուղն է: Այժմ՝ Բաշգեդիկ:

րականգնված գնդի հրամանատար կրկին նշանակվեց գնդապետ Հարությունյանը, ով այդ ժամանակ ծառայում էր Սիլիկյանի շտաբում: Ալեքսանդրապոլում թիկունքի պետ նշանակվեց Թիֆլիսից ժամանած գերերալ Արեշյանը (*Արեշներ*)¹⁴²:

Կարսից մինչև Ղրզըլ Չախչախ անցումը կատարվեց հոկտեմբերի 30-ի լույս 31-ի գիշերվա ընթացքում: Զրահագնացքը կայանվեց Կարայալ¹⁴³ կայարանում: Զոկատը անվանեցին Ղրզըլ Չախչախի ջոկատ: Ծանոթանալով գեներալ Սիլիկյանի ուղարկված նոր տեղաբաշխմանը, Մեպուհը Սմբատի խումբը թողեց գեներալ Հովսեփյանի տրամադրության տակ, իսկ իրեն անմիջակա ենթակա զորամասերով մեկնեց Ալեքսանդրապոլ: Այստեղ նա համալրելու էր Ալեքսանդրապոլի ջոկատի պահեստագործը և տեղակայվեց ձախ թևին մոտ, որպեսզի հնարավորություն ունենա օժանդակություն ցուցաբերել գնդապետ Ղորղանյանի ձախ մարտական հատվածին:

Նոր դիրքերում գեներալ Հովսեփյանը նշանակվեց աջ մարտական հատվածի պետ: Հատվածը ներառում էր դեպի Ալեքսանդրապոլ գնացող խճուղին և երկաթգիծը:

Գեներալ Հովսեփյանը Սմբատի խմբին տրամադրեց 9-րդ մարտկոցից 2 լեռնային հրանոթ և հանձնարարեց

¹⁴² Արեշյան Միքայել Բարսեղի (Արեշև Միխայիլ Վասիլևիչ) (1876թ., Թիֆլիս – 1921-ից հետո) – ռուսական բանակի և հայկական բանակի գեներալ-մայոր, Հայաստանի Հանրապետության ռազմական գործիչներից, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1921 թ. ձերբակալվել է և նրա հետագա ճակատագրի մասին տեղեկությունները բացակայում են:

¹⁴³ Կարայալ (Ղարայալ) – երկաթուղային կայարան ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 16:

հսկել Մոկցյուզից¹⁴⁴ դեպի վերև՝ Մաքցյուզ-չալի¹⁴⁵ աջափնյա հատվածը: Երկաթգիծը փակող նման մարտական մի տեղամաս էլ հանձնվեց 7-րդ հետևակային գնդին: 4-րդ հետևակային գունդն էլ դրանց հետ միասին կազմեցին ճակատի ձախ մարտական հատվածը: Ղորղանյանը պահեստագործում էր թողել 4-րդ հետևակային գնդի մեկ գումարտակ և 2-րդ բրիգադի շտաբի պարետային վաշտը (Ղրզըլ Չախչախ գյուղում): Հովսեփյանի զորակայանը տեղավորվեց Կարայալ կայարանում: Մեծ ու Փոքր Ղշլի¹⁴⁶ գյուղերի նկատմամբ հսկողություն էր սահմանվել: Գնդապետ Ղորղանյանի տեղամասում գտնվող 2-րդ հետևակային գնդի գումարտակը Ղրզըլկալա¹⁴⁷ լեռան շրջանում՝ Աղամասի¹⁴⁸ մոտ ընդհարվել էր հակառակորդի հետևակի հետ և տալով զգալի կորուստներ, հետ էր մղվել:

¹⁴⁴ Մոքցյուզ (Մոկյուզ) – գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 862; Հավելված 2: Այժմ՝ Ուչփնար:

¹⁴⁵ Մոքցյուզ-չալ – գետակ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում, անցնում է նույնանուն գյուղով: Տե՛ս Հավելված 2:

¹⁴⁶ Մեծ ու Փոքր Ղշլի (Կշլի, Կիշլի, Կիմլի, Կմլի) – միմյանց մոտ գտնվող գյուղեր ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում, Ղրզըլ Չախչախից հյուսիս: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 159; Հավելված 2: Այժմ՝ Մեծ Կմլին կոչվում է Բյույուք Դուրդուրան, իսկ Փոքր Կմլին՝ Բյույուք Դուրդուրան:

¹⁴⁷ Ղրզըլկալա (Կրզըլկալա, Կզլկալա) – լեռ Կարսի բարձրավանդակում: Այս անվանվամբ լեռ հուշագրում նկարագրվող տարածքին համապատասխան աղբյուրներում չի հայտնաբերվել:

¹⁴⁸ Աղամաս: Այլ տեղեկություններ այս տեղանվան վերաբերյալ մեզ հասանելի աղբյուրներում չեն հայտնաբերվել:

.....
 Իրադրությանը ծանոթանալու համար Կարայալ կայա-
 րան ժամանեց Ռազմական նախարար Տեր-Մինասյանը
 գեներալ Հախվերդյանի հետ: Տեր-Մինասյանը ճառով
 դիմեց Ղըզըլ-Չախչախում հավաքված պահեստագործին
 և դեռևս գյուղում մնացող Սեպուհի զինվորներին: Իր
 խոսքում նա մատնանշեց ստեղծված իրավիճակը, հա-
 տուկ շեշտեց զորքերի անկայունությունը և նույն օրը
 զիջերով մեկնեց Ալեքսանդրապոլ: Նոյեմբերի 3-ի կող-
 մերը հակառակորդը հարձակման մտադրություններ
 ցույց տվեց Սմբատի աջաթևյան տեղամասի ուղղությ-
 յամբ: Սմբատի խումբը, ուր Միլիկյանը որպես հրա-
 հանգիչ էր ուղարկել հեծելագորային գնդապետ Շիշո-
 վին¹⁴⁹, բացարձակապես չցուցաբերելով որևիցե դիմադ-
 րություն, սկսեց նահանջել: Թեև զինվորներին ոգևորե-
 լու համար Սմբատը հասակով մեկ քայլում էր շարքերի
 միջով:

7-րդ գնդին օժանդակելու համար գեներալ Հովսեփ-
 յանը հրամայեց զրահապատին տեղափոխվել գնդից ա-
 վելի առաջ, իսկ ինքը իր շտաբով շտապեց դեպի Սմբա-
 տի նահանջող խումբը, մտադրված լինելով կարգի բերել
 այն: Սակայն խմբի բացարձակ անմարտունակության,
 կամ էլ կովելու ցանկության բացակայության պատճա-
 ռով, խմբի զինվորները անընդհատ ձգտում էին տեղա-
 վորվել կամ 12-րդ մարտկոցի հրետանու դասակի, կամ
 էլ գեներալ Հովսեփյանի շտաբի ետնամասերում:

¹⁴⁹ Շիշով Նիկոլայ Ալեքսեյի – հայկական բանակի գնդապետ, հան-
 դիպում ենք հայկական բանակի հետմահու արդարացված սպա-
 ների ցուցակում, տե՛ս Список лиц, ...:

Մոտ եկավ գնդապետ Շիշովը և զեկուցեց, որ չկա ոչ
 մի հնարավորություն խմբի զինվորներին հետ պահել նա-
 հանջից, որ գումակի զինվորները թողել են մի քանի
 բարշակ և հեռացել, մինչդեռ հակառակորդը դեռևս հե-
 ռու է և դրանք հնարավոր էր պահպանել և տեղափոխել:
 Խմբի զգալի մի մաս դեպի Ալեքսանդրապոլ էր թափան-
 ցում հյուսիսային կողմից:

Նույն օրը, հանգիստ թողնելով 4-րդ գնդի դիրքերը,
 թուրքերը, բացի աջ թևի ուղղությամբ հարձակվելուց,
 հարձակում սկսեցին նաև երկաթգծի ուղղությամբ՝ դե-
 պի 7-րդ գնդի զբաղեցրած դիրքերը: Զրահապատը դի-
 մավորեց հարձակվող հակառակորդին, սակայն, քանի
 որ տեղանքը զգալիորեն բարձր էր երկաթուղու գծերից,
 գնացքից բավականին դժվար էր հակառակորդի վրա
 նշանառու կրակ վարելը: Չնայած զրահապատի խիզախ
 գործողություններին, մեր շարքերը սկսեցին նահանջել:
 Պահեստագործն օգտագործվեց աջ թևում հակառակորդի
 հնարավոր շրջանցումը կանխելու համար: Սեպուհը
 հրաման ստացավ առաջ գնալ դեպի Թիքնիս¹⁵⁰ գյուղը:

¹⁵⁰ Թիքնիս (Թիգնիս, Տիգնիս, Տիխնիս, Թիդնիս) – գյուղ ՀՀ Վանան-
 դի նահանգի Կարսի շրջանում, Շորագյալի տեղամասում, Արփա-
 չայի (Ախուրյանի) աջ ափին: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 452;
 հ.5, Երևան, 2001թ., էջ 91; Հավելված 2: Այժմ՝ Կալկանկալե:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Տիխնիս (Տիգնիս), Մեծ Ղմլու
 (պայմանագրում՝ Մեծ Կեմո) և Ղըզըլ-դաշ գյուղերը՝ իրենց շրջա-
 կա տարածքներով, որոնց ընդհանուր չափը կազմում է շուրջ 140-
 142քառ. կմ, անցնում էին Հայաստանի Հանրապետությանը: Սա-
 կայն Մոսկվայի, իսկ հետագայում էլ՝ Կարսի պայմանագրով,
 Խորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիային զիջեց այդ երեք գյուղերը:
 Տե՛ս Բ.Հարությունյան, Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանա-

Սակայն ջոկատի դանդաղ շարժվելու և ռազմա-դաշտային կանոնակարգը չպահպանելու պատճառով (դեպի հրամանատարը շարժվելու դեպքում այդ մասին նրան տեղեկացնելու անհրաժեշտությունը) գեներալ Հովսեփյանը տեղեկացված չէր այդ խմբի շարժման ուղղության և կարգի մասին: Այդ պահին գեկուցում ստացվեց 4-րդ գնդից, որ այն նույնպես սկսում է նահանջել, քանի որ բացակայում է ապահովությունը աջ թևի հատվածում: Ստեղծված իրավիճակում գեներալ Հովսեփյանը ստիպված էր նախանշել նոր դիրքեր, ուր հնարավոր կլինեին կանգնեցնել ու դիրքավորել նահանջող զորքը:

Այդ նպատակով նա հրամայեց դիրքեր գրավել Արփաչայի (Ախուրյանի) ձախ(արևելյան) ափին: Գնդապետ Ղորղանյանի ջոկատը, որն իր սակավաթվության և ճակատային գծի ձգվածության պատճառով ավելի շատ ուներ դիտողական նշանակություն, նույնպես հետքաշվեց դեպի գեներալ Հովսեփյանի տեղամասը: Ուզուն Քիլիսա¹⁵¹ - Վարդանյու¹⁵² գյուղերի շրջանում Սեպուհի պահեստագործը հանդիպել էր թուրքերի հարձակվող զորքի առաջապահ մասերին և վերջիններիս փոքրաթիվ

գրերի համադրման քննության շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2011, թ.3, էջ 51-61:

¹⁵¹ Ուզուն Քիլիսա (Ուզունքլիս) - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում, Շորագյալի տեղամասում, Ալեքսանդրապոլից 15 կմ հարավ-արևմուտք: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.5, Երևան, 2001թ., էջ 174; Հավելված 2: Այժմ՝ Էսենյայլա:

¹⁵² Վարդանյի - գյուղ ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում, Շորագյալի տեղամասում, Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 779; Հավելված 2:

լինելու շնորհիվ ստիպել էր նահանջել: Այդ մասին գեկուցվեց գեներալ Սիլիկյանին:

Այդ օրերին Ալեքսանդրապոլում սկսվեցին տեղի բոլշևիկների կողմից հրահրած խմորումները, ինչին միացան տարբեր գնդերի դասալիք և փախուստի դիմած զինվորները¹⁵³: Ոչ մի պահպանող վաշտ չունենալու պատճառով գեներալ Սիլիկյանի շտաբը նոյեմբերի 4-ին դուրս եկավ Ալեքսանդրապոլից: Քաղաքում սկսվեց համբարակային պահեստների թալանը: Ռազմաճակատի առանց այդ էլ ընկճված ու ճնշված զինվորներին խիստ զայրացրեց այդ ամենը: Պարենի մատակարարումը դեպի ճակատային գիծ դադարեցվեց, իրավիճակը դառնում էր կրիտիկական: Սակայն Սեպուհի պահեստագործն ու քաղաքային իշխանությունները կարողացան քաղաքում վերականգնել կարգ ու կանոնը: Սիլիկյանի

¹⁵³ Այդ օրերին բանտարկությունից ազատ արձակվեցին Մայիսյան խմորության մասնակից հայ բոլշևիկները: Նրանք անմիջապես քաղաքում թուրքիկներ տարածեցին, որոնցում կոչ էին անում չդիմադրել ազատարար առաքելությամբ քաղաքին մոտեցող թուրքերին: Մի քանի բոլշևիկ նույնիսկ փորձեցին Ալեքսանդրապոլում խորհրդային կարգեր հռչակել, Բայց Սեպուհի և քաղաքի պարետ Շահմազյանի խիստ նախագգուշացումից հետո հանդարտվեցին: Սակայն, ինչպես հեռագրել է այդ օրերին Ստալինին Օրջոնիկիձեն, հայ բոլշևիկները կարմիր դրոշներով ընդառաջ են վազել Կարաբեքիրի զորքին: Տե՛ս Большевицское руководство. Переписка. 1912-1927гг., Москва, 1996, Раздел I, 1912-1921гг., 1920 г., документ No 107: Ալեքսանդրապոլում հայ բոլշևիկների և Կարաբեքիրի ջերմ համագործակցության վերաբերյալ նյութերը տե՛ս Վ. Հարությունյան, Հայ բոլշևիկների հակապետական գործունեությունը 1919-1920թթ. Նյութեր և փաստաթղթեր, Երևան, 2014, էջ 380-383, 387-390, 396-398, 404-412:

շտաբը վերադարձավ քաղաք¹⁵⁴, իսկ հացի փոխարեն ճակատի զինվորներին ուղարկվեցին գալետներ և խտացրած կաթ:

Այդ օրերին թե՛ Ալեքսանդրապոլում և թե՛ Էրիվանում արդեն գիտակցում էին, որ հետագա պատերազմը թուրքերի դեմ այլևս հնարավոր չէ: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլը Կարսի ճակատագրից զերծ պահելու համար, որոշվեց բանակցություններ սկսել թուրքերի հետ¹⁵⁵: Այդ նպատակով շոգեքարշով որպես բանագնաց թուրքերի մոտ ուղարկվեց հետախուզության պետ Կոտուրսկին¹⁵⁶՝ երկրի խորհրդարանի անդամներից մեկի հետ:

¹⁵⁴ Միլիկյանն իր շտաբով նոյեմբերի 5-ին տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ-Ղարաբիլիսա ճանապարհին գտնվող Ջաջուռ գյուղը: Այդ նույն ժամանակահատվածում Սեպուհի զորքերը կարողացան նախ կանգնեցնել և հետո հետ մղել հյուսիսից Ալեքսանդրապոլ մտնելու ձգտող թուրքական զորքին, հնարավորություն տալով, որպեսզի զինվորական հրամանատարությունն ու քաղաքային իշխանության որոշ ներկայացուցիչներ կարողանան վերադառնալ քաղաք: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 309:

¹⁵⁵ ՀՀ կառավարությունը խաղաղության խնդրանքով Անկարայի իշխանություններին դիմեց նոյեմբերի 3-ին, իսկ նոյեմբերի 5-ին Քյազիմ Կարաբեքիրի մոտ բանագնաց ուղարկեց արդեն հայկական զինվորական հրամանատարությունը: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 312-314; Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 282-283:

¹⁵⁶ Կոտուրսկի, Խան-Կոտուրսկի, Հովհան Խան – Կոտուրսկի, նույն ինքը՝ Արտեմ Նիկոլայի Հովհաննիսյան (Օվանեսով), ցարական նավատորմում ծովակալության սպա (поручик Адмиралтейства), ղեկավարում էր Սևծովյան նավատորմի հետախուզության և հա-

ծուրքերի կողմից ծրարն ընդունեց մի սպա: Պատասխանը ստացվեց նույն օրվա գիշերը: Թուրքերը համաձայնվում էին զինադադար կնքելուն միայն այն դեպքում, եթե մեր զորքերը մինչև հաջորդ օրվա ցերեկվա ժամը մեկը հետ գնան Ալեքսանդրապոլից 15 վերստ հեռավորության վրա: Ընդ որում, թուրքերը պետք է զբաղեցնեին միայն ամրոցը և կայարանը, իսկ բուն քաղաքում թուրքական զորք չէր տեղակայվելու¹⁵⁷:

կահետախուզության բաժինը, ՀՀ –ում ղեկավարում էր բանակի հետախուզական ծառայությունը: Տե՛ս Վ.Վիրաբյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության համակարգը և հետախուզական ծառայության կազմակերպումը (1918-1920 թթ.), Բանբեր Երևանի Համալսարանի, հասարակական գիտություններ, 2005, հ. 1 (115), էջ 184-185:

¹⁵⁷ Այդ ամենով հանդերձ, ՀՀ կառավարությունը ցուցաբերեց անհրաժեշտ զգուշավորություն և մի շարք պաշտոնյաների, որոնց համար քաղաքում թուրքերի հայտնվելը բացահայտ սպառնալիք էր, թույլ տվեց մինչև թուրքական բանակի մուտքը հեռանալ Ալեքսանդրապոլից: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 306: Միաժամանակ, ՀՀ կառավարությունը կարգադրեց (7 նոյեմբերի, 1920թ.) ձերբակալել և դատի ենթարկել Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Պ.Լևոնյանին, վարչության անդամ Ա.Մարգարյանին և նույն վարչության վերահսկիչ Ա.Ալչուջյանին: Նրանց մեղադրում էին Ալեքսանդրապոլը թուրքերին հանձնելուց առաջ իրենց պաշտոնները լքելու և քաղաքից հեռանալու համար: Երևանի Արտակարգ Դատարանը իր 1920 թ. նոյամբերի 20-21-ի նիստերում լսել է այդ գործը, որպես վկաներ հարցաքննել է պառլամենտի նախագահ Հ.Քաջազնունուն, նախարարներ Գ.Ղազարյանին, Արշ. Ջամալյանին, պառլամենտի անդամներ Լ. Շանթին, Յ. Տեր-Հակոբյանին, գեներալ Միլիկյանին և այլոց, ու նոյեմբերի 21-ի նիստում բոլոր մեղադրյալներին անպարտ է ճանաչել: Տե՛ս <<Յառաջ>>, թիվ 245, 9 նոյեմբերի, 1920 թ., <<Յառաջ>>, թիվ 257, 23 նոյեմբերի, 1920 թ.:

Ի կատարումն զինադադարի պայմանների, գեներալ Սիլիկյանը նույն օրը հեռախոսով և ծրարով հրաման ուղարկեց հայկական զորախմբի տեղակայման վերաբերյալ:

.....
Չնայած գործող զինադադարին, նոյեմբերի 11-ին թե 12-ին թուրքերն աննշան ուժերով վերսկսեցին հարձակումը ռազմաճակատի Հոռոմ¹⁵⁸- Քաֆթառլի¹⁵⁹ հատվածում: Այստեղ պահակային ծառայություն իրականացնող 1-ին գունդը, հակառակորդին որոշ դիմադրություն ցույց տալուց հետո, նահանջեց դեպի Արթիկ: Ընդ որում, գնդի 1-ին գումարտակը կորցրել էր կապն իր գնդի հետ և նահանջել էր դեպի Բաշ – Ապարանի խճուղի:

Հաջորդ օրը թուրքերը հարձակման անցան գնդապետ Ղորղանյանի տեղամասի ուղղությամբ և բավականին նեղեցին նրա զորամասերը: Գեներալ Հովսեփյանի հրամանով Սմբատը իր խմբի ձիավորներով հարվածեց հարձակվողների աջ թևին և, դիմավորելով հակառակորդի հեծյալներին, հետ մղեց նրանց դեպի Աղին¹⁶⁰ կայարան: Սակայն հակառակորդի հետապնդումը թերի

¹⁵⁸ Հոռոմ – գյուղ ՀՀ Շիրակի նահանգում: Այժմ՝ նույնանուն գյուղը ՀՀ Շիրակի մարզի Արթիկի տարածաշրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 437:

¹⁵⁹ Քաֆթառլի – գյուղ ՀՀ Շիրակի նահանգում: Այժմ՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Փանիկ գյուղը: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.5, Երևան, 2001թ., էջ 336: Ծրգ.23:

¹⁶⁰ Աղին – գյուղ և նույնանուն երկաթուղային կայարան ՀՀ Շիրակի նահանգում: Այժմ՝ նույնանուն գյուղ և երկաթուղային կայարան ՀՀ Շիրակի մարզի Անիի տարածաշրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 177:

ընթացավ. Սմբատը մնաց Տաշ Կալայում¹⁶¹ (տեղեկությունը Մքենդարովից), այստեղ հանդիպեց հակառակորդի հետևակին, որը կազմալուծեց Սմբատի շարքերը, իսկ հեծյալ թուրքերն էլ սկսեցին հետապնդել նահանջողներին: Սմբատը, տեսնելով իր խմբի նահանջող հեծյալներին, դուրս եկավ Տաշ Կալայից և, իր զինվորներին ոգևորելու համար ձեռնամարտի բռնվեց հակառակորդի հետ: Հակառակորդի առաջխաղացումը կասեցվեց, սակայն Սմբատը գլխից վիրավորվել էր և ձիուց ընկնելիս ստացել էր ուժեղ կոնտուզիա: Բայցնայնպես, հակառակորդը կարողացավ բավականին ուժեղ հեծյալ ջոկատով գրավել Մուլա-Գյոկչա¹⁶² գյուղից արևմուտք գտնվող կարևոր բարձունքը, որտեղ տեղակայված էր 4-րդ գնդի 1 ½ գումարտակ պահեստագործ: 4-րդ գունդը 7-րդ մարտկոցի աջակցությամբ հակազդուհի ձեռնարկեց, սակայն մեր հրանոթների արկերն սպառվելուց հետո, հակառակորդը մեծ կորուստներով հետ մղեց մեր զորամասերը: Գունդը սկսեց նահանջել և գեներալ Հովսեփյանը հրամայեց նահանջել մինչև Թալին: Զորաջոկատի Թալին հասնելուց հետո հաստատվեց չեզոք գոտին:

Մարդարապատից ժամանած համալրման աջակցությամբ գնդապետ Ղորղանյանի ձախ թևի մարտական տեղամասում նույն պես հնարավոր եղավ կայունացնել դրությունը: Ելնելով առաջադրված խնդրից, գեներալ

¹⁶¹ Տաշ Կալա – գյուղ ՀՀ Շիրակի նահանգում: Այժմ՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Անիի տարածաշրջանի Քարաբերդ գյուղը:

¹⁶² Մուլա Գյոկչա – գյուղ ՀՀ Շիրակի նահանգում: Այժմ՝ քաղաք ՀՀ Շիրակի մարզի Անիի տարածաշրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 854:

Հովսեփյանը հրամայեց իր շտաբի պետին իրականացնել Ղրմըզլու¹⁶³։ Թալին տեղանքի շրջադիտում, սակայն դրանից հետո հրաման ստացվեց, որպեսզի աջ և ձախ մարտական հատվածները շարժվեն չեզոք գոտուց էլ հետ՝ Արաքս կայարան¹⁶⁴։ Թալիշ¹⁶⁵ գծի վրա։ Իսկ գեներալ Հովսեփյանի և գնդապետ Միրիմանյանի միջև ծագած անախորժությունների պատճառով երկուսին էլ հրամայված էր ներկայանալ Էջմիածնում տեղակայված Ալազյազի ջոկատի հրամանատար Դրոյի զորակայան։

Զորամասերի նոր տեղաբաշխումը հետևյալն էր. բրիգադի շտաբը տեղավորվում էր Վաղարշապատում, 1-ին հետևակային գունդը շարժվելու էր Վաղարշապատ քաղաք, որտեղ և լուծարվելու էր, թեթև հրանոթների 2-րդ մատկոցը՝ նույնպես դեպի Վաղարշապատ, 4-րդ հետևակային գունդը գնդապետ Նեստերովսկու հրամանատարությամբ, կանգ էր առնում Թալիշում՝ աջ թևում կապ հաստատելով Ստեփանյանի Ապարանի ջոկատի հետ (նոր ձևավորվող 5-րդ գունդ), իսկ ձախ թևով՝ գնդապետ Ղորղանյանի տեղամասի հետ (Ղարաքիլիսայի¹⁶⁶ ջոկատ)։ Այդ երկու տեղամասերն ընդգրկվեցին Դրոյի Ալազյազի ջոկատի կազմում։

¹⁶³ Ղրմըզլու – գյուղ ՀՀ Արարատյան նահանգում։ Այժմ՝ ՀՀ Արագածոտնի մարզի Թալինի տարածաշրջանի Կարմրաշեն գյուղը։ Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 580։

¹⁶⁴ Արաքս – երկաթուղային կայարան ՀՀ Արարատյան նահանգում։ Այժմ՝ նույնանուն կայարան և ավան ՀՀ Արմավիրի մարզում։

¹⁶⁵ Թալիշ – գյուղ ՀՀ Արարատյան նահանգում։ Այժմ՝ ՀՀ Արագածոտնի մարզի Արուճ գյուղը։ Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.1, Երևան, 1986թ., էջ 508։

¹⁶⁶ Խոսքը այժմյան ՀՀ Լոռու մարզկենտրոն Վանաձորի մասին է։

Էջմիածին կայարանում Դրոյի զորակայանում ընթացած պարզաբանումների ժամանակ գեներալ Հովսեփյանը չցանկացավ տալ որևիցե բացատրություն և կտրականապես մերժեց իրեն ներկայացված մեղադրանքները, թե ինքը ընդգծված բացասական միտումով է տրամադրված 4-րդ գնդի և նրա հրամանատար գնդապետ Միրիմանյանի նկատմամբ¹⁶⁷։ Չնայած դրան, նա հեռացվեց բրիգադի հրամանատարի պաշտոնից¹⁶⁸, իսկ գնդա-

¹⁶⁷ Գեներալ Հարություն Հովսեփյանի և գնդապետ Ալեքսանդր Միրիմանյանի միջև գոյություն ունեցող այդ հակասություններն ակնթարթորեն վերացան Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ պահից։ Բոլշեիկների համար նրանք այն բացառիկ մի քանի վստահելիներից էին, որոնց շրջանցեց բոլշեիկյան մամլիչը։ Կայծակնային արագությամբ նրանք երկուսն էլ հայտնվեցին բոլշեիկյան հայկական Կարմիր բանակում, բոլշեիկյան զորքի գլուխ անցած արշավեցին Թիֆլիս, մասնակցեցին Վրաստանի բռնի խորհրդայնացմանը, ինչից հետո բոլշեիկյան իշխանությունները նրանց ուղղորդեցին դեպի Երևան՝ ճնշելու հակաբոլշեիկյան ապստամբությունը։ 1921 թ. ապրիլի առաջին օրերին Հովսեփյանն ու Միրիմանյանը իրենց կարմիր զորքով Երևանը <<ազատագրեցին խռովարարներից>>՝ իրենց երեկվա ծառայակիցներից, ինչի համար պարգևատրվեցին բոլշեիկյան Ռուսաստանի շքանշաններով։ Շքանշանները Երևանում նրանց էր հանձնում մի վրացի բոլշեիկ։ Հովսեփյանը մահացել է 1921 թ. հուլիսին՝ Լոռվա զինկոմի պաշտոնում, Ա.Միրիմանյանի մասին հայտնի է, որ ծառայել է Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր բանակում։ Այլ մանրամասներ նրա վերաբերյալ բացակայում են։ Տե՛ս Վ.Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, 2018, էջ 174։

¹⁶⁸ Այլ հեղինակներ այդքան էլ խաղաղ ու անամպ չեն ներկայացնում գեներալ Հովսեփյանի այդ պաշտոնանկությունը։ Օրինակ դեպքերից նույնպես քաջատեղյակ Կարո Սասունին գրում է հետևյալը. <<...Ձինադադարեն յետո, Ձոր Յովսեփեանը վերջապես իր պաշտոնն հրաժարեցուած էր եւ կանչված Երևան՝ դատվելու։ Տե՛ս Կ.Սասունի, Հայ-թրքական պատերազմը, (1920թ.), Պեյրուր, 1969, էջ

պետ Միրիմանյանը կրկին ստանձնեց 4-րդ հետևակային գնդի հրամանատարի պաշտոնը:

Պատերազմի ծագման պատճառները

Անգլիացիների պահանջով և պնդմամբ 1919 թ. թուրքերը մեզ զիջեցին Կարսի մարզի մեծ մասը: Նրանք տրամադրված չէին դրսևորել հարաբերություններում թշնամանքի հասնող ակտիվություն¹⁶⁹, սակայն քրդական շրջաններում թողեցին որոշ քանակի զինապաշար և հրահանգիչներ (չաուշներ): Այդ միջոցով թուրքական կողմը հասավ նրան, որ Հայաստանի կազմում հայտնված այդ տարածքների մահմեդական բնակչությունն իր հույսերը կապում էր Թուրքիայից սպասվելիք օգնության հետ և մշտապես ձգտում էր այդ տարածքներում թուրքական իշխանության հաստատմանը:

172: Կասկածից վեր է, որ դատից նա փրկվել է Հայաստանում բոլշևիկյան իշխանության հաստատման շնորհիվ, որի բարեհոգությամբ էլ միանգամից հրամանատարական պաշտոն է ստացել բոլշևիկյան Կարմիր բանակում:

¹⁶⁹ Թուրքական կողմը քաջ գիտակցելով, որ ամուր և կայուն հայկական պետության գոյությունը ոչնչով չի կարող նպաստել պատերազմում պարտված Թուրքիայի վերականգմանը, այլ հակառակը, երբևիցե չի հաշտվել հայկական պետության տարածքային ընդլայնման հետ և պայքարել է այդ պետության դեմ բոլոր հնարավոր միջոցներով: Այդպես է եղել և Կարսի մարզը ՀՀ-ին միացնելու պարագայում: Տե՛ս Ռ.Գ.Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.1, էջ 217-248:

Թուրքական հրահանգիչների գործունեությունը առավել ցայտուն դրսևորվեց Քարակուրտի, Շորագյալի¹⁷⁰, Օլթիի, Զանգիբասարի և Նախիջևանի շրջաններում:

Մեզ չենթարկվող քրդերին և թաթարներին հպատակեցնելուն ուղղված մեր մարտական գործողությունները առաջ բերեցին թուրքական Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Կարաբեքիրի բողոքը: Կարաբեքիրն իր բողոքը հղեց Հայաստանի գորքերի հրամանատար Նազարբեկյանին, որտեղ մատնանշում էր մահմեդական բնակչության նկատմամբ կիրառվող բռնություններն ու ավերածությունները: Այդ բողոքում Կարաբեքիրը շեշտում էր, որ այդ ամենը շարժում է քրդերի և թաթարների հավատակից թուրքերի զայրույթը և պահանջում էր դադարեցնել բռնությունները մահմեդականների նկատմամբ, վերականգնել նրանց ավերված ունեցվածքը (2 տեղեկանք խորհրդարանից):

Մեր կողմից այդ բողոքի պատասխանը կազմեց Արտաքին գործերի նախարարությունը: Պատասխան նամակում մերժվում էին բերված մեղադրանքները և նշվում էր Հայաստանի ներքին գործերին թուրքերի միջամտելու անընդունելիության մասին: Այն փաստը, որ պատասխանը ստորագրված էր նախարարության քարտուղարի կողմից, Կարաբեքիրին թվացել էր խիստ վիրավորական: Այդ մասին նա արտահայտվել էր Ալեք-

¹⁷⁰ Շորագյալ (Շուրագել, Շորեգել) – տեղամաս ՀՀ Վանանդի նահանգի Կարսի շրջանում: Կենտրոնը՝ նույնանուն գյուղը: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.4, Երևան, 1998թ., էջ 150; Հավելված 2: Պատմական Շիրակական մայրաքաղաքն է, որի տեղում ներկայումս մի աննշան գյուղակ է՝ Չեթինդուրակ անվամբ:

սանդրապուլի պայմանագիրը կնքելիս Խառնիսյանի գլխավորած մեր պատվիրակության հետ զրույցի ժամանակ:

Մեր գործողություններում և այդ պատասխանի բովանդակության մեջ Կարաբեքիրը տեսնում էր ուղղակի սպառնալիք սահմանամերձ մահմեդական շրջանների համար¹⁷¹: Այդ պատճառով էլ, բացի դիվիզիայի տաղանդավոր հրամանատար Խալիդ-բեյի գլխավորությամբ քրդական շրջանների ռազմականացումը, Կարաբեքիրը, հավանաբար, որոշեց նաև ուժեղացնել իրենց սահմանապահ դիվիզիան (տեղեկանքը՝ Սքենդարովից):

Մայիսյան բոլշևիկյան հուզումները Կարաբեքիրին ցուցադրեցին նաև մեր ներքին թուլությունը, երկրի ներսում քաղաքական կուսակցությունների միջև պայքարի առկայությունը, միասնության բացակայությունը¹⁷²: Դեպքերի նման դասավորության պարագայում հասունանում էր արդեն քաղաքական բնույթի հարց:

¹⁷¹ Մանրամասները տե՛ս Ռ.Գ.Հովհաննիսյան, Հայաստանի հանրապետություն, հ.3, էջ 355-396:

¹⁷² Հայ բոլշևիկների գործունեության լուսաբանումն ու քննարկումը միանգամայն այլ՝ չափազանց ծավալուն թեմա է, որն, անշուշտ դուրս է տվյալ աշխատության շրջանակներից: Իսկ այստեղ նշենք միայն, որ Առաջին Հանրապետության օրոք հայ բոլշևիկների քայլերն ու գործունեությունը ոչ մի առնչություն չունեն քաղաքական պայքար ասածի հետ: Դա ընդգծված, խիստ հակապետական գործունեություն էր, այն էլ՝ տվյալ պետության հանդեպ բացահայտ թշնամական դրսևորում ունեցող և նրան ոչնչացնելու քաղաքական նպատակ հետապնդող երկու օտար ուժերի ներգրավմամբ ու նրանց աջակցությամբ: Տե՛ս Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 126-127, 146-148:

Անգլիացիների կողմից հաստատված մեր պետական սահմանը արևմուտքում [...] - ց գալիս էր Արդահան և այնտեղից՝ Արդահան - Մերդենեկ խճուղու արևմտյան կողմով հասնում մինչև Կարաուրզան-Կարակուրս: Նման իրավիճակում թուրքերը համարում էին, որ Օլթիի շրջանը թողնված է իրենց տիրապետության տակ:

Հաշվի առնելով նավթի հետ կապված դժվարությունները, մեր կառավարությունը որոշեց գրավել Օլթիի շրջանի Փենյակ գյուղի մոտակայքում գտնվող ածխահանքերը: Կառավարությունում պատրաստված էր մի ծավալուն զեկույց այդ հանքերի հարստության վիճակի և նրանց որակի վերաբերյալ: Այդ զեկույցի կրկնօրինակը ուղարկվեց Կարս, որպեսզի տեղի քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները նույնպես ծանոթանան դրա հետ: Այն փաստը, որ այդ ածխահանքերը կապված չէին մեր կենտրոնների հետ ոչ միայն երկաթգծով, այլև խճուղիներով, որ տարածքը գտնվում էր հնարավոր ռազմական գործողությունների շրջանում, մեր կառավարությանն ասես, չէր մտահոգում: Կառավարությունը, կարծես, բացարձակապես հաշվի չէր առնում Թուրքիայի գործոնը:

Հայաստանի կառավարությունը, ի դեմս Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, ճնշում էր գործադրում Կարսի զինվորական հրամանատարության նկատմամբ, նպատակ ունենալով այդ ածխահանքերը գրավել կազմակերպված հարձակողական գործողության միջոցով: Հանրապետության գորքերի հրամանատար զենեքալ Նազարբեկ-

յանը և ռազմական նախարարի օգնական¹⁷³ գեներալ Հախվերդյանը դեմ էին այդ ռազմական գործողության ծավալմանը, քանզի համարում էին, որ մեր բանակն այնքան ուժեղ չէ, որ կարողանա Թուրքիայի հետ բաց ճակատային պայքարում գրավել և իր ձեռքում պահել Օլթիի շրջանը:

Կարսի զինվորական հրամանատարությունը՝ ի դեմս գեներալներ Փիրումյանի և Հովսեփյանի, հակված էին սկսել այդ ռազմական օպերացիան: Գեներալ Փիրումյանը հույսեր էր կապում Ալեքսանդրապոլում ձևավորվող հեծյալ բրիգադի ու Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակի հետ և այդ հիմնավորմամբ էլ ռազմական մինիստր Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ ուղիղ կապով այդ գործողության մասին խոսելիս նրան տվեց դրական պատասխան: Իսկ գեներալ Հովսեփյանը, տալով իր համաձայնությունը, հիմնվում էր հետևյալ հանգամանքների վրա. ըստ գործակալական հետախուզական ճշգրիտ տվյալների, հակառակորդն Օլթիի շրջանում ուներ տարածքային սկզբունքով կազմավորված և թուրքական սպաներով ու հրահանգիչներով ղեկավարվող մեծ կազմի երկու գումարտակ՝ Նաբիմանի և Տարթումի գումարտակները: Գումարտակներին հատկացված էին նաև լեռնային հրետանու մեկ դասակ, Մաքսիմ և Կոլտ տեսակի գնդացիներ և Օլթիից Մերդենեկ գնացող խճուղու երկայնքով ոչ կանոնավոր կապը: Կարսի հայկական զորաջոկատի դիմաց կանգնած թուրքական կանոնավոր զորամասը ներկայացված էր փոքրաթիվ

կազմ ունեցող, ռազմական դրությանը չհամապատասխանող մասնակի համալրված մեկ դիվիզիայով (12-րդ դիվիզիա): Մեկ այլ՝ 11-րդ թուրքական դիվիզիան, հաշվի առնելով Սուրմալուի շրջանում մեր զորամասերի առկայությունը, նախատեսված էր, հավանաբար, հենց Սուրմալուի ուղղության համար: Սակայն այդ զորամիավորումը միշտ էլ կարող էր տեղափոխվել դեպի հյուսիս՝ դեպի Օլթիի շրջան: Թուրքական Արևելյան ճակատի պահեստագործ գտնվում էր Էրզրում-Էրզինջան (Երզնկա) շրջանում: Իսկ թե՛ այդ պահեստագործը, թե՛ 12-րդ դիվիզիան համալրելու և դեպի ռազմաճակատ տեղափոխելու համար կպահանջվեր զգալի ժամանակամիջոց:

Այսպիսով, իր տրամադրության տակ ունենալով 1-ին հետևակային գնդի 2 լավ պատրաստված գումարտակ, 4-րդ հետևակային գնդի 6 վաշտ, 5-րդ հետևակային գնդի մեկ գումարտակ, 1 ½ հրետանային մարտկոց, Փիլոսի պարտիզանական հարյուրյակը և Մուրադխանի ձևավորվող հարյուրյակը, ընդհանուրը՝ 4 ½ գումարտակ, - 1300 զինվորով և 6 հրանոթով, գեներալ Հովսեփյանը մտադրված էր շատ հեշտ ջարդել հակառակորդի Օլթիի զորախումբը: Նկատի ունենալով Կարսի զինվորական հրամանատարության նման դիրքորոշումը, Ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, հակառակ նրան, որ գեներալներ Նազարբեկյանն ու Հախվերդյանը անցանկալի էին համարում այդ օպերացիան ձեռնարկելը, հրամայեց Կարսի զորաջոկատին անցնել հարձակման, վերջնական նպատակ ունենալով գրավել Օլթիի շրջանը:

¹⁷³ Այն ժամանակվա տերմինաբանությամբ դա նշանակում էր նախարարի տեղակալ:

Հրամանն արձակելուց հետո ռազմական նախարարը, հավանաբար որոշ չափով տատանվել էր, քանի որ մարտական գործողություններն սկսելուց քիչ անց նա հաղորդել էր Փիրումյանին, թե հնարավորության դեպքում վատ չէր լինի դադարեցնել գործողությունները Օլթիի ուղղությամբ: Բայց վիճակն արդեն նետված էր, և մեր զորքերը 3 շարասյուներով շարժվում էին առաջ՝ շրջառելով քրդական գյուղերը և նպատակ ունենալով միմյանց միանալ Փենյակ գյուղում: Հյուսիսային շարասյունը շարժվում էր Փանջուր սարից (Մազմանյանի 1-ին գունդը), իսկ հարավային շարասյունը (Նեստերովսկի) գալիս էր Սարիղամիշի Իգդալի ագարակի կողմից: Չնայած հակառակորդի ցուցաբերած համառ դիմադրությանն ու ամրացված դիրքերին, մենք ունեցանք լիակատար հաջողություն, նաև որպես ռազմավար գրավելով հրետանի և գնդացիներ:

Հայերի և հույների հետիոտն գիշատիչ բանդաները և Մուրադխանի պարտիզանական հարյուրյակը, մասամբ էլ Փիլոսինը՝ տեղական միլիցիայի գործուն մասնակցությամբ ավերի ու թալանի ենթարկեցին գրաված տարածքները: Լեռնային դժվարանցանելի կածաններով սկսվեց հափշտակված անասունների այն չափի զանգվածային քշել- տանելը, որ այդ ամենը կանխելու համար անհրաժեշտ էր թալանչիների դեմ մեծաքանակ ուժերով մի ներքին պատերազմ սկսել¹⁷⁴, ինչը, բնականա-

բար, անհնարին էր, քանզի զորամասերը զբաղված էին ռազմաճակատում: Ի վերջո, Օլթիի ջոկատը շփման մեջ մտավ Սարիղամիշի ջոկատի հետ Իգդիրի ագարակի մոտ, Վասկուտ լեռան շրջանում: 4-րդ գնդի վաշտերն այստեղ վերադարձան իրենց գունդը: Մեր ռազմական գործողություններն ու Օլթիի շրջանի ավերումը չէր կարող թուրքական կողմի համար աննկատ անցնել: Ուստի, թուրքերն արդեն փնտրում էին ոչ թե պատճառ, այլ ընդամենը առիթ Հայաստանի հանդեպ իրենց զավթողական գործողությունները ծավալելու համար:

.....

Այսպիսով, հաշվի չառնելով մեր երկրում առկա ներքին իրավիճակը և կանոնավոր հակառակորդի դեմ պատերազմ վարելու մեր անպատրաստ լինելը, մենք մարտահրավեր նետեցինք Թուրքիային:

Որպեսզի պարզենք Թուրքիայի հետ պատերազմելու մեր անպատրաստ լինելը, անհրաժեշտ է քննարկել մեր զորքերի վիճակը, նրանց սպառազինությունն ու ներքին կառավարումը:

Զորքերի կառավարումը կենտրոնացված էր զորքերի հրամանատարի շտաբում, Բայց անձամբ զորքերի հրամանատարը՝ զենեռալ Նազարբեկյանը, ենթարկվում էր Ռազմական նախարարին: Վերջինս, իր հերթին, իրեն մշտապես բարոյական կախվածության մեջ էր զգում երկրի Խորհրդարանի Ռազմական հանձնաժողովի հանդեպ:

¹⁷⁴ Օլթիի շրջանը գրավելուց հետո հայկական կողմի իրականացրած թալանը, իրոք, հասել է այն չափերի, որ բացի ամեն ինչից, լուրջ սպառնալիք է ներկայացրել արդեն իսկ բանակի մարտունակ-

կությանը: Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, էջ 74; Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 262-266, 331:

Այսինքն, գորքերի հրամանատարը ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկելու առումով խիստ կաշկանդված էր, ուստիև ռազմական գերատեսչության ոչ մի միջոցառում հնարավոր չէր իրականացնել առանց խորհրդարանի զինվորական հանձնաժողովի թույլտվության ու համաձայնության:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե որքանով էր այդ զինվորական հանձնաժողովը նախապատրաստված ծագող զինվորական բոլոր խնդիրների և հարցերի լուծման համար, շատ կարճ կանգ առնենք հանձնաժողովի կազմի վրա. Դրո, Սեպուհ, Վարոս Բաբայան, Բալոյան, դոկտոր Մելիքյան (ավագը), գնդապետ Արսեն Շահմազյան և այլք:

Այստեղից երևում է, որ այդ պատգամավորական խմբում և ոչ մեկը զինվորական գործի իրական մասնագետ չէր: Միակ սպան՝ Շահմազյանը, ցարական բանակի պահեստի ենթասպա էր, ծառայել էր հայկական կամավորական ջոկատներում, ուր, ի դեպ, զբաղեցրել էր ցածր պաշտոններ: Դրանից հետո նրա զինվորական ծառայողական վերելքը՝ մինչև գնդապետի կոչումը ներառյալ, ընթացել էր խորհրդարանական միջավայրում, որտեղ նրան կոչումներ են շնորհվել ու պարգևներ են տրվել, հավանաբար, միայն Խորհրդարանին հայտնի հայրենիքին մատուցած հատուկ ծառայությունների համար:

Նման կազմի առկայության պարագայում, զինվորական հարցեր քննարկելիս հանձնաժողովն ամեն քայլափոխին հանդիպում էր դժվարությունների և խորհրդի ու պարզաբանումների համար դիմում էր հեղինակավոր

մասնագետներին՝ գեներալներին: Սակայն մասնագետների տված խորհուրդները հիմնականում մնում էին անհետևանք՝ զինվորական գործի նկատմամբ այդ հանձնաժողովի խիստ յուրահատուկ տեսակետ ունենալու պատճառով: Անդրադառնալով Ռազմական նախարարությանը, անհրաժեշտ է նշել գեներալ Հախվերդյանի գործունեությունը: Ունենալով զինվորական մեծ փորձ և լինելով լայնորեն կրթված անձնավորություն, Հախվերդյանը, իր հանդարտ ու հաստատակամ բնավորության շնորհիվ, կարողացավ հարթել Ռազմական նախարարության աշխատանքում հանդիպող շատ ու շատ տարբեր տեսակի անհարթություններ:

Զորքերի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկյանը, ով ուներ մարտական մեծ փորձ ու ռուսական բանակում վայելում էր շատ բարձր հեղինակություն և իր բացառիկ մարտական նվաճումների համար պազևատրվել էր ոչ միայն ռուսական, այլև ֆրանսիական ու անգլիական շքանշաններով, Հայաստանում չունեի բացառիկ հեղինակություն: Մի կողմից դա կարելի է վերագրել նրա ծերունական տարիքին, իսկ մյուս կողմից՝ այն հանգամանքին, որ Նազարբեկյանը Հայաստանի ապագայի հանդեպ ուներ բավականին ժխտողական-նիհիլիստական տեսակետ:

Զորքերի հրամանատարի շտաբը և գլխավոր վարչությունը անում էին իրենց գործը: Գլխավոր համբարակային վարչությունը իր գործունեությունը սկսեց բավականին ակտիվացնել 1920 թ. սկզբներից:

Հաշվի առնելով այն դերը, որ ունեցավ Կարսը պատերազմում Հայաստանի պարսվելու հարցում, անհրա-

Ժեշտ է անդրադառնալ նաև Կարսի ռազմաճակատի բարձրագույն զինվորական գործիչներին: Ինչպես արդեն նշվել է նախորդիվ, Ալեքսանդրապոլի գորաջոկատի պետն ու միաժամանակ Կարսի բերդի պարետը գեներալ-լեյտենանտ Դանիել բեկ Փիրումյանն էր: Փիրումյանը փոքրիկ ջոկատի մարտական հրամանատար էր, ուներ անհանգիստ և կամակոր բնավորություն: Նա բավարար չափով չէր կողմնորոշվում մեծ ռազմաճակատի ռազմավարական հարցերում և օպերատիվ իրավիճակներում: Հաճախակի հետապնդելով իր անձնական շահերը, նա ձգտում էր իր շուրջը ստեղծել հարմարավետության, պճնանքի ու փայլքի մթնոլորտ, որոնց միջոցով ասես ձգտում էր, որ ավելի ընդգծվեր իր զբաղեցրած պաշտոնի բացառիկությունը: Բայց, որպես կանոն, այդ ձգտումներից նա ավելի շատ կորցնում էր, քան շահում: Զորքերի և ամրոցի կառավարման համար Փիրումյանը ի գործու չեղավ ստեղծել անհրաժեշտ ու պատշաճ մի աշխատակազմ՝ գորախմբի կամ ամրոցի գործող շտաբի տեսքով¹⁷⁵: Այդ իսկ պատճառով ինքն, ասես, օպերատիվ ենթակայության շղթայում մի ավելորդ օղակ լինեք, որը խոչընդոտում էր օպերատիվ աշխատանքների կազմակերպմանն ու դրանց ընթացքին:

¹⁷⁵ Առկա են մի շարք այլ հեղինակավոր վկայություններ (Նազարբեկյան, Սիլիկյան, Հախվերդյան, Ռ.Տեր-Մինասյան, Վահան Տեր-Առաքելյան), որոնցում նույնպես ուղղակիորեն շեշտվում է Փիրումյանի անձի անհամապատասխանությունը այդ կարևոր ու պատասխանատու պաշտոնին: Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, էջ 48-51:

Թե ինչպես էին վերսնեղում հիմնավորում գորախմբի պետի պաշտոնի գոյությունը, երբ այն չէր միավորում մեկ անձում քաղաքացիական և զինվորական իշխանություններն ու իրավասու չէր իր հայեցողությամբ օգտագործել Ալեքսանդրապոլի կայագործի ուժերն ու հնարավորությունները, մնում է գաղտնիք: Դա ոչմի կերպ հնարավոր չէ բացատրել և արդարացնել, երբ նույն գորախմբի զլխին նշանակված են երկու օպերատիվ պետեր (Կարսի ջոկատի հրամանատար և գորախմբի պետ), որոնք, բացի ամենից, Կարսում էլ ունեն ընդհանուր գորակայան: Դաշտային և ամրոցային հրամանատարության կենտրոնացումը նույն անձի ձեռքում բացասաբար ադրադարձավ ռազմական գործողությունների ընթացքին, հատկապես, երբ դրանք մոտեցան արդեն Կարսին:

Ռազմական նախարարը պայման էր դրել, թե Կարսը հանձնել միայն այն դեպքում, եթե զորքն ունեցավ 70 % կորուստ: Գեներալ Փիրումյանը, որպես Կարս ամրոցի պարետ, այդ պահանջը կատարեց այնքանով, որ հենց ինքը եղավ այդ կորստի տոկոսներում առաջիններից մեկը: Թեև այդ փաստը լուսաբանվում էր որպես զինվորական պարտքի կատարման օրինակ, սակայն բացասաբար անդրադարձավ Կարսի պաշտպանության վրա, քանզի, Մազրայի փոխարեն գտնվելով Կարսում, գորախմբի պետ Փիրումյանը չէր կարող պատշաճ խորությամբ հասկանալ և տիրապետել օպերատիվ իրավիճակին ու հոկտեմբերի 28-ի իր հրամանին համապատասխան կառավարել դաշտային զորքերի գործողությունները: Բացի դրանից, գորախմբի պետի ներկայությո-

յունը Կարսում շարունակում էր գորքերի մոտ պահպանել այն մտայնությունը, թե Կարսը այն հենակետն է, որը ապահովելու է գորքերն ամեն ինչով: Մինչդեռ դա արդեն այդպես չէր:

Ինչ վերաբերում է Կարսի ջոկատի պետ գեներալ Հովսեփյանին, ապա, չնայած այն մեծ դժգոհությանը, որ արտահայտում էին նրա հանդեպ ինչպես բարձրագույն զինվորական, այնպես էլ նախարարական շրջանները, անհրաժեշտ է նշել նրա բացառիկ բարեխղճությունն ու ուժերը ներածին չափով իր պարտքն ազնվորեն կատարելը:

Նա մշտապես մեծ հոգատարություն էր դրսևորում իր զինվորների նկատմամբ, ինչի շնորհիվ էլ դեռևս 4-րդ հայկական հրաձգային գնդի հրամանատար եղած ժամանակ երախտապարտ զինվորները նրան հայր էին անվանում: Լինելով ջենթլմեն իր ենթակաների հետ հարաբերություններում, Հովսեփյանը միշտ չէ, որ իր պետերի, կամ էլ բարձրաստիճան քաղաքացիական պաշտոնյաների հետ շփվելիս ցուցաբերում էր բարեկրթություն: Ռուսական տիրապետության ժամանակ նա հայկական ազգային գործադիմությունների ստեղծման ջերմ կողմնակից էր, սակայն այս օրերին նա խիստ հակառակվում էր խմբապետական ջոկատների կազմավորմանը, համարելով դրանք հայկական դասալքության հարուցիչներ ու պարտակողներ, որոնք զրկում են հայերի տասարդությանը անհրաժեշտ ռազմական պատրաստությունից, կարգապահության տարրերն ընկալելուց և յուրացնելուց:

Հովսեփյանի նման կեցվածքը զինվորական և նախարարական շրջաններում նրա հանդեպ առաջ էր բերում դժգոհություն և ոչ բարյացակամ վերաբերմունք: Նման վերաբերմունքի հետևանքով Կարսի ջոկատ ուղարկվեցին խորհրդարանի անդամների մասնակցությամբ մի քանի հանձնաժողովներ, որոնք պետք է ի հայտ բերեին գեներալ Հովսեփյանի ծառայողական չարաշահումները (թալան¹⁷⁶ և այլն): Մինչև թուրքերի վերջին հարձակումը Հովսեփյանին ենթակա գործառնություն ամեն ինչ ընթացել է բարեհաջող, և Հովսեփյանը Հայաստանի բանակի հրամանատարությունից շնորհակալագրեր էր ստանում իր գործառնությունների օրինակելի վիճակի և անձնուրաց աշխատանքի համար: Այնպես որ, պատրվակ չկար Հովսեփյանին մեղադրել գորքերը կառավարելու անկարողության մեջ: Այդ հանձնաժողովները որևիցե չարաշահում բացահայտել չկարողացան, իսկ բոլորի աչքում ճյուղի պես ցցված գեներալ Հովսեփյանի անվան հետ կապվող կաթի ֆերման պատկանում էր նրա եղբորը, ով օգնում էր գեներալի ընտանիքին կաթնամթերքով:

¹⁷⁶ Կան բազմաթիվ հուշեր և փաստաթղթեր, որոնք պարզորոշ վկայում են գեներալ Հովսեփյանի անմիջական առնչությունը Կարսի նահանգում իրականացվող թալանի հետ: Տե՛ս Վ.Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայությունը, Երևան, 2002, էջ 59, Վ.Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, էջ 73, 154; Գ. Յեազըճեան, Կարսի անկման խորքային պատճառները, Երևան, 2007, էջ 88-90; Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 ապրիլ - 1920 հոկտեմբեր), Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորդանեանի յուշերը, աշխատասիրությամբ Վլադիմիր Յարութիսեանի, Երևան, 2018, 642 էջ:

Նշենք, որ Վրաստանի իշխանությունները ամբողջովին ավերել էին Բելի Կյուլում¹⁷⁷ գտնվող Հովսեփյանի տնտեսությունը և գեներալի ընտանիքն ապրում էր չափազանց համեստ:

Ինչպես վերը նշվեց, մինչև թուրքերի հարձակումը ջոկատի գործունեությունը փայլուն էր: Անձամբ ձգտելով քիչ սահմանափակվող ինքնուրույնությանը, գեներալ Հովսեփյանը կարողանում էր անհրաժեշտ ինքնուրույնություն տրամադրել նաև իր ենթակա հրամանատարներին, ինչը բավականին դրականորեն էր անդրադառնում ջոկատի համակազմի ընդհանուր վիճակի վրա: Օլթիի օպերացիայի առնչությամբ գեներալ Հովսեփյանը կատարել է լուրի իր զինվորական պարտքն ու իր առջև դրված խնդիրները: Օպերացիայի հետևանքների վերաբերյալ նա իր վրա որևիցե պատասխանատվություն չէր վերցրել¹⁷⁸: Ասենք, որ այդ չարաբաստիկ օպերացիայի նման ընթացքին մեծապես նպաստեց գնդապետ Մազմանյանի և 1-ին հետևակային գնդի զինվորների նվաճողական ոգին:

Թուրքերի հարձակման անցնելուց հետո գեներալ Հովսեփյանը, ցուցաբերելով նախաձեռնություն և վճռականություն, կարողացավ միավորել ռազմաճակատի մեր զորամասերն ու հակադդել Սարիղամիշ-Կարս օ-

¹⁷⁷ Բելի Կյուլը այսօրվա Վրաստանի Թեթրի Շղարո բնակավայրն է: Այդ շրջանում է գտնվում գեներալ Հարություն (Արտեմի) Հովսեփյանի ծննդավայր Դադետ Խաչեն գյուղը:

¹⁷⁸ Օլթիի շրջանի գրավմանը հաջորդած թալանի մասին արդեն խոսվել է նախորդիվ:

պերատիվ ուղղությամբ գործող հակառակորդի գերակշռող ուժերին:

Զորամասերը միավորելուց հետո գեներալ Հովսեփյանը մշտապես զորքերում էր, քանիցս մեկնել է դիրքեր, քաջալերել զինվորներին:

Մշտապես գտնվելով թուրքերի գլխավոր հարձակման ճանապարհին և իր առջև մշտապես ունենալով հակառակորդի գերակշռող ուժեր, իսկ մեր զորամասերում էլ, հակառակ իր ցանկության, ստանալով բանակը թուլացնող ու քայքայող ոչ պիտանի համալրում, գեներալ Հովսեփյանն անում էր ամեն ինչ հաջողության հասնելու համար¹⁷⁹: Բայց հոկտեմբերի 14-ի մարտից հետո գեներալ Հովսեփյանը կորցրեց հույսը 1-ին և 5-րդ գնդերի մարտունակության նկատմամբ:

Այն հանգամանքը, որ 1-ին գունդը միշտ նախապատրաստվում էր ակտիվ մարտական գործողությունների համար, պայմանավորված էր նրանով, որ այդ գունդը մարտերից հետո շատ արագ ուղարկվում էր պահես-

¹⁷⁹ Մի շարք ականատեսների ու դեպքերի մասնակիցների վկայությունները և հուշերը, ինչպես նաև արխիվային փաստաթղթերը ստեղծում են գեներալ Հարություն Հովսեփյանի վերաբերյալ միանգամայն այլ տպավորություն ու կարծիք: Տե՛ս Վ.Արծրունի, Հայտաճկական պատերազմը, հայ սպայությունը, Երևան, 2002, 456 էջ: Վ.Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018, 180 էջ: Գ.Յեազրճեան, Կարսի անկման խորքային պատճառները, Երևան, 2007, 112 էջ: Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 ապրիլ - 1920 հոկտեմբեր), Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը, աշխատասիրությամբ Վլադիմիր Յարութինեանի, Երևան, 2018, 642 էջ: Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 230-232, 331, 341, 344-347:

տագոր և հնարավորինս արագ կարգի բերվում: Դա էլ ասենք, որ գեներալ Հովսեփյանը ընտրության հնարավորություն ուներ միայն երեք գնդերից (*հավանաբար խոսքը 1-ին, 4-րդ և 5-րդ հետևակային գնդերի մասին-Վ.Հ.*), քանի որ պահակային գումարտակի վաշտերն առավել անմարտունակ էին, քան 1-ին գունդը:

Միակ փաստը, որ կարելի է ի ցույց դնել գեներալ Հովսեփյանին, դա այն է, որ նա չափից դուրս ինքնուրույնություն տվեց 4-րդ գնդի հրամանատար, գնդապետ Միրիմանյանին: Գնահատելով Միրիմանյանի գերազանց վարչական գործունեությունը, Հովսեփյանը չկարողացավ սանձել նրա անհնազանդ բնավորությունը: Մեր անհաջողությունների ժամանակ Միրիմանյանը դրսևորվեց, ակնհայտ կարգազանցություն, հրամանների կատարումը նա կամ ուշացնում էր, կամ ցուցադրում էր դրանք, առհասարակ, չկատարելու միտում: Նման կարգազանցությունն, անկասկած, պայմանավորված էր ընդհանուր անպատասխանատվության մթնոլորտով և այն հանգամանքով, որ ծագած այդ հարցի վերաբերյալ զեկուցելուց հետո գեներալ Հովսեփյանը չստացավ գորաջոկատի հրամանատարի և նախարարական հանձնաժողովի աջակցությունը:

Անցնենք մեր դաշտային գորքերի քննարկմանը, դիտարկենք դրանք ըստ առանձին զինատեսակների:

Թուրքերի հարձակումն սկսվելուց առաջ մեր հետևակը բաղկացած էր հետևյալ գորամիավորումներից. 3 կանոնավոր բրիգադներ, 2 գունդ ունեցող Սեպուհի բրիգադը (4 բրիգադը, որ հիմնականում համալրված էր թրքահպատակ հայերով), Դրոյի 5 բրիգադը (9 և 10

գնդեր) և 2 առանձին հետևակային գումարտակներ: Վերջիններս հետագայում համալրվեցին ու ծավալվեցին որպես 11 և 12 հետևակային գնդեր: Ընդ որում, 12 գունդը մշտապես տեղակայված է եղել Բասար-Գեչարում¹⁸⁰ և պատերազմական գործողություններին չի մասնակցել:

Հետևակային գնդերի կառուցվածքը 3-գումարտակային էր, ամեն գումարտակում՝ 4 վաշտ: Մեկ գնդի կազմը տատանվում էր 300-ից մինչև 1000 մարդ: Դա պայմանավորված էր, նախ, պատշաճ քանակով և ժամանակին անհրաժեշտ համալրում չստանալով, մյուս կողմից՝ երբևիցե չդադարող դասալրությամբ¹⁸¹, ինչը տեղական վարչական մարմինների կողմից սովորաբար կոծկվում էր:

Այսպիսով, եթե թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններին մասնակցող հետևակը միջինն ընդունենք 700 մարդ ամեն գնդում, 10 գնդի դեպքում կունենանք մոտ 7500 մարդ: Եթե հաշվի առնենք, որ այդ սվինների մոտ 10% -ը ոչ շարային էին, ապա կստանանք մոտավորապես 6500 թիվը վրա: Թուրքերի դեմ մղված ռազմական գործողություններում 6-րդ և 12-րդ գնդերը որևիցե մասնակցություն չեն ունեցել, իսկ նոր ձևավորված 11-րդ գունդը մասնակցել է Սուրմալուի շրջանում թուրքերի դեմ մղված կռիվներին:

¹⁸⁰ Հուշերում նշվող Բասար-Գեչարը այսօրվա ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս բնակավայրն է:

¹⁸¹ Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, էջ 156; Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը ՀՀ կազմում, էջ 321-323, 334-337, 340, 342, 360, 364-368:

Հետևակի սպառազինությունը գնդերում տարբեր էր, բայց նախընտրելի էր Լեբելի 3-գծային տեսակը: Պատերազմի սկզբին տեղ հասան անգլիական Ռոսի հրացանները և Վիկերսի գնդացիները: Հարկ եղավ շատ շտապ վերազինել գնդերը, որոնք զինված էին Լեբելի 3-գծային տեսակով: Այս տեսակի փամփուշտների խիստ պակասի պատճառով գորամասերի վերազինումը շատ հաճախ ստիպված իրականացվում էր հենց մարտական գործողությունների ընթացքում և հակառակորդի աչքի առաջ: Ձինվորները ծանոթ չէին այդ հրացանին, իսկ մարտական իրավիճակն էլ նոր զենքի մանրամասն ուսումնասիրության համար ժամանակ և հնարավորություն չէր տալիս: Մաքսիմ և Կոլտ տեսակի գնդացիներով զինված գնդերում առկա գնդացրային խմբերը վերազինվեցին Վիկերսի գնդացիներով, որոնք գործածման տեսակետից մոտ էին Մաքսիմի գնդացիներին: Ինչ վերաբերում է Լյուիսի ձեռքի գնդացիներին, ապա փամփուշտների և փամփշտակալ սկավառակների բացակայության պատճառով, դրանք այդպես էլ պիտանի չեղան գործածման համար:

Բեռնակիր կենդանիների և բեռնավորման հարմարանքների բացակայության պատճառով ամեն մի գունդը ի վիճակի էր ընդունել հաստիքով նախատեսվածից ավելի քիչ քանակի գնդացիներ: Ամեն գնդում միջինում կար 12 գնդացի, այսինքն՝ մեկ գնդացի մեկ վաշտի համար:

Արտասահմանից եկող մշտական օգնության շնորհիվ համազգեստի վիճակը մինչ պատերազմը բավարար էր, պատերազմն սկսվելուց հետո՝ գերազանց:

Գնդերին կից հեծյալ-հետախուզական խմբերում ձիակազմի թերի լինելու պատճառով ձիերի քանակը չէր գերազանցում 20-ը: Եթե հաշվի առնենք նաև հեծյալ հանձնակատար խմբերի բացակայությունը, ապա պարզ է դառնում, որ հետախուզական կոչվող այդ խմբերը սահմանափակված էին զուտ կազմակերպական գործառույթներով: Նման պայմաններում գնդերը փաստորեն, զրկված էին մարտական հետախուզում կատարող և կապն իրականացնող հեծելագործից:

Ձիակազմի, հեծելա- և լծասարքի, սայլերի բացակայության պատճառով հետևակային գորամասերի գումակային ծառայությունը չէր կարող լինել անգամ քննադատության առարկա: Որոշ գնդերում պահվող եզների քանակը փոքրաթիվ էր և նրանք նույնպես չէին կարող օգտագործվել արդյունավետ՝ այդ նույն սակավաթվության և դանդաղկոտության պատճառով: Բրիգադային գումակներ առհասարակ գոյություն չունեին: Գումակների նման պատկերը զրկում էր գորամասերը կուռ, բարեկանոն ու շարժունակ լինելուց, կանոնավոր և արագ կազմակերպվելուց, ինչն այդքան անհրաժեշտ է ու կարևոր գործերի տեղաշարժի և մարտական գործողությունների ժամանակ:

Հեռախոսամալուխի բացակայության պատճառով հեռախոսակապի վիճակը խիստ անբավարար էր: Նույնիսկ գնդի շտաբը, գտնվելով գումարտակներին շատ մոտ, չէր կարողանում ունենալ նրանց հետ տեխնիկական կապ: Կապի այլ միջոցները բացակայում էին, կամ էլ լեռնային պատերազմի պայմաններում գործածման համար պարզապես պիտանի չէին:

Անդրադառնալով հրամանատարական կազմին հարկ է նշել, որ բանակում առկա էր կրտսեր սպաների համեմատաբար բավարար քանակ, սակայն զգացվում էր փորձառու հրամանատարների, մասամբ նաև վաշտերի մակարդակում, զգալի պակաս: Որոշ զորամասերի հրամանատարներ, որպես ակնաւոր և ճանաչված սպաներ, միանգամայն բավարարում էին բանակին: Ինչ վերաբերում է ենթասպայական (универсальный) կազմին, ապա այն խիստ անբավարար էր: Պատճառն այն էր, որ հաճախակի օպերատիվ գործողություններին մասնակցելու պատճառով, ուսումնական խմբերը չկարողացան տալ շրջանավարտների գոնե մեկ նորմալ խումբ: Ամիսներով ուսումնական խմբերի ներկայությունն առաջնագծում սովորական մի երևույթ էր:

Ռուսական բանակից եկած ենթասպայական կադրերի քանակն աննշան էր, իսկ դրանցից շատերն էլ չէին անցել պատշաճ ուսումնական դասընթաց, քանզի այդ դասընթացներ ընդունում էին միայն այն զինվորներին, որոնք ազատ տիրապետում էին ռուսերենին:

Մշտական օպերատիվ տեղափոխումներով հագեցած ծանր ծառայության, սպիտակեղենի և քնապիտույքների բացակայության հետևանքով, ժամանակավորապես պահեստագոր ուղարկվող սպաները չէին կարողանում լիարժեք հանգստանալ:

Հայաստանը պահում էր ավելի մեծ քանակով զորք, քան ինքն իրականում ի վիճակի էր պահել: Այդ պատճառով էլ զորքերում սնունդը բավարար քանակի չէր: Զգացվում էր նաև բժշկական միջոցների պակաս, զինվորական հոսպիտալների սարքավորումը խիստ աղ-

քատիկ էր, զորքին մշտապես հետապնդում էր մալարիան՝ նույնիսկ Կարսի մարզի Փենյակի շրջանում: Այդ ամենը հյուծում էին շարքային զինվորներին, որոնք, բնականաբար, չէին կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ նման ծառայությունը, ասես, վերջ չի ունենալու: Առավելևս, որ նրանց ընտանիքները բացարձակապես ապահովված չէին: Հայկական բանակում ծառայում էին 20-ից մինչև 32 տարեկանները, ինչը ցույց է տալիս, թե որքան լարված էր Հայաստանը նույնիսկ խաղաղ պայմաններում, եթե, իհարկե, Հայաստանի գոյության գոնե մեկ օրը կարելի է համարել խաղաղ:

Շարքային զինվորների կազմը բաղկացած էր բացառապես գյուղացիներից: Մտավորականությունը, քաղաքաբնակները, ինչպես նաև ավելի հարուստ գյուղացիները ինչ-որ եղանակով կարողանում էին խուսափել զինվորական պարտականությունները կատարելուց: Իսկ այն բացառիկ դեպքերում, երբ նրանք հանկարծ զորակոչվում էին, իսկույն տեղավորվում էին տաքուկ տեղերում և թիկունքային զորամասերում:

Կառավարական քարոզչություն զինվորական մասերում չէր իրականացվում: Զորամասերի ծածուկ շարվածքը չէր կարող վաղօրոք որոշվել, քանի որ Հայաստանում գերիշխող կուսակցությունը չունեւ իր քաղաքական աշխատողները զորամասերում: Կարելի է վստահաբար ասել, որ ամբողջ կանոնավոր բանակում չէր գտնվի գեթ մեկ դաշնակցական զինվոր, ինչը հատկապես զգացնել տվեց մայիսյան խռովությունների օրերին: Այդ երևույթի պատճառները պետք է փնտրել այն իրողության մեջ, որ կուսակցության բոլոր անդամները

հեշտությամբ տեղավորվում էին վճարվող պաշտոններում կամ աշխատանքի անցնում վարչական մարմիններում:

Ոչ բարվոք վիճակում էր գտնվում նաև Հայաստանի սպայությունը: Մշտական գործող ռազմաճակատը, մշտական զրկանքները, չդադարող նյարդային լարվածությունը, ցածր վարձատրությունը, ընտանիքավորների համար՝ երկու տներում բնակվելու անհրաժեշտությունը, կյանքին սպառնացող մշտական վտանգը, վիրավորների և զոհվածների ընտանիքների համար նպաստների բացակայությունը, այս ամենը դարձնում էին զինվորական ծառայությունը այդչափ ծանր ու անհրապույր, որ ամեն մի սպա երագում էր զինվորական ծառայությունից հեռանալու մասին: Այդ պատճառով էլ ավագ հրամանատարի հետ որևիցե թյուրիմացության ի հայտ գալու պարագայում սպային բացարձակապես չէր զսպում այն հանգամանքը, որ ծագած անախորժության պատճառով կարող է տուժել իր ծառայողական առաջընթացը, կամ էլ ինքը կարող է, առհասարակ, հեռացվել զինվորական ծառայությունից: Դեպքերի նման ընթացքը չափազանց վնասակար էր ազդում զինվորական պաշտոնակարգության վրա և, եղած ընդհանուր անպատասխանատվության պայմաններում, քայքայում էր կարգապահությունը գորքերում:

Ավագ սպայական կազմում և գեներալների շարքերում չկար ոչ մի կուսակցական: Դա միանգամայն հասկանալի էր. ըստ զինվորականների շրջանում իշխող ընդհանուր տեսակետի, գործի համար խիստ վնասաբեր

է միաժամանակ ենթարկվել երկու կարգապահական համակարգերի՝ զինվորական և կուսակցական:

Անբավարար նյութական ապահովվածությունն ու խմբապետների, վարչական աշխատողների և նույնիսկ չափազանց բարձր պաշտոններ զբաղեցնող անձանց անպատիժ մնալու օրինակները առավել ճարպիկ սպաներին դրդում էին թալանի: Հայաստանում, առհասարակ, ընդունված էր, որ երկրի բարձրագույն իշխանությունը թալանին նայում է մատների արանքով: Հայաստանում սպայակազմի պահեստակազմ, որպես այդպիսին, գոյություն չուներ: Պահեստում գտնվող սպաների ոչ զգալի քանակն իրենից ներկայացնում էր զինվորական ծառայության համար ոչ պիտանի տարրերի հավաքածու: Դրանք ժամանակին ծառայությունից ազատվել էին կամ դատական կարգով, կամ չբավարարելով որակավորման տարրական պահանջներին: Այնպես որ, ռազմական ուսումնարանների բացակայության պայմաններում, զորակոչի դեպքում, սպայական կազմը չէր կարող համալրվել: Չէր տեղակալվում նաև սպանվելու, վիրավորվելու և հիվանդանալու պատճառով սպաների թվակազմի պակասումը: Կադրային մասերը վերը նշված պահեստային սպաներին ծառայության չէին ընդունում և վերջիններս խմբավորվում էին նոր ձևավորվող պահակային գումարտակի վաշտերում: Արդյունքում, նման հավերժ դասալիքներով համալրումը այդ զորամասերը դարձնում էր մարտական գործողությունների համար ոչ պիտանի, ինչի մասին քանիցս խոսվել է նախորդիվ:

Անցնելով հեծելագործի քննարկմանը, նախ անհրաժեշտ է նշել, որ մեր հեծելագործի կազմը, մյուս զորատեսակների հետ համեմատած, խիստ անհամաչափ էր:

Հայկական բանակի հեծելագործի կազմը բաղկացած էր համահավաք հեծյալ գնդից, որը մշտապես գտնվում էր գնդից բրիգադի և հակառակը՝ ձևափոխման ու ձևավորման փուլում և 3 հարյուրականոց համալրված առանձին հեծյալ դիվիզիոնից: Այդ հատուկ հեծյալ ստորաբաժանումը ձևավորվել էր պարտիզանական հեծյալ հարյուրյակի հիմքով և մասնակցեց Էրիվան-Դարալագյազ, Սուրմալու, Զանգեզուր-Ղարաբաղ շրջաններում տեղի ունեցած բոլոր մարտական ընդհարումներին:

Համահավաք հեծյալ գունդը կամ բրիգադը (կախված ժամանակահատվածից) կորցրել էր ռուսական հեծյալ գնդերից իրեն ժառանգություն հասած ձիակազմը: 1918-ին և 1919-ի սկզբներին ծավալված ռազմական գործողությունների, քոսի և կերի մեծ պակասի պատճառով այդ գունդը մշտապես ձիերի այդչափ մեծ կարիք ուներ, ի վիճակի չէրավ վերականգնել մեկ հեծելավաշտից ավել: Մի կողմից Հայաստանի աղքատ լինելը ձիերի գլխաքանակով, և հեծելագործի համար պահանջվող, հատկապես 12-րդ հասակի ձիերով, մյուս կողմից, տեղական ձիերի արտաքին տեսքով պատճառաբանվող մեր հեծելագորային հրամանատարների անգործությունը, գործնականում զրկում էր հայկական բանակը հեծելագործի նույնիսկ այն նվազագույն քանակից, որ սահմանել էին զինվորական շտաբները:

Հեծելագործի ստեղծման համար մեծ խոչընդոտ էր նաև հեծելագորային սպաների սուր պահանջարկի

առկայությունը: Այդ բացը լրացնելու համար նրանց, ստիպված, տեղակալում էին հետևակային սպաներով, որոնք բացարձակ ծանոթ չէին հեծելագորային ծառայությանը: Ավագ հեծելագորային հրամանատարները, ինչպես, օրինակ՝ ռուսական բանակի նշանավոր հեծելագորային սպա, գեներալ Խաչատուրովը, բացարձակապես չկարողացավ համակերպվել հայաստանյան իրականությանը¹⁸²:

Գնդապետ Ղորղանյանը՝ խիզախ և գործունյա սպա, հաշվի նստելով տեղական իրադրության հետ, կարողացավ կազմակերպել ձիերի ընդունում ու գնում և որոշ չափով առաջ տանել զորամասի ձևավորման գործընթացը:

1-ին հեծյալ գնդի (կամ հեծելավաշտի) հրամանատար փոխգնդապետ Մելիք-Շահնազարյանին (Մելիք-Շահնազարովին) կարելի է բնաթագրել որպես հեծյալ զորամասերի ավերման հմուտ մասնագետ: Նա կազմալուծեց Բեկ Փիրումյանից ընդունած 1-ին հեծյալ գունդը, կազմալուծեց նաև որպես Կարսի հեծյալ գունդ վերաձևավորված նույն զորամասը, Հայկական բանակի ձևավորումից հետո, 1918թ. ընթացքում կորցրեց այդ նույն

¹⁸² Գեներալ Խաչատուրով – ռուսական բանակից եկած այս բարձրաստիճան զինվորականի անվան հետ չեն կապվում որևիցե կական դերակատարում, գործընթաց, կամ ինչ-ինչ քայլեր՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետությունում բանակաշինության, բանակի մարտունակության բարձրացման հարցերին: Գեներալ Խաչատուրովը առավել հայտնի է նրանով, որ Ալեքսանդրապոլում Մայիսյան հակապետական խռովության բռնկման հենց սկզբից անցել էր բոլշևիկների կողմը, ինչի պատճառով էլ սպանվել էր դաշնակցականների կողմից:

գնդի ձիերի ամբողջ գլխաքանակը և, ամենայն հավանականությամբ, այդ ամբողջ ժամանակահատվածում չկարողացավ կազմակերպել գոնե մեկ հեծելավաշտ:

Հեծելագործում 2 տարվա իր հրամանատարության ընթացքում նա չկարողացավ իր նկատմամբ հարգանք ներշնչել ո՛չ իրեն ենթակա սպաներին, ո՛չ էլ շարքային զինվորներին: Նա մշտապես լեցուն էր ինչ-ինչ միստիկ կանխագագուցումներով և այլնայլ աննորմալություններով: Նա սովորություն ուներ իր ազգանունը պարտադիր գրանցել տալ համբարակային և գործնական այլ փաստաթղթերի տակ: Բացարձակ անհասկանալի է, թե այդ անձնավորությանը ինչպես էր վստահվում ղեկավարել առանձին հեծյալ զորամաս: Հայկական բանակում նրա կարիերան ավարտվեց նրանով, որ 1920 մայիսյան իրադարձությունների ժամանակ նա փախավ բոլշևիկների հետ, թեև հոգու խորքում համոզված մոնարխիստ էր¹⁸³:

¹⁸³ Գնդապետ Մելիք-Շահնագարյան Անդրանիկ Պողոսի (Մելիկ-Շախնագարով Անդրեյ Պավլովիչ) (1887թ., Ստավրոպոլ – 1937թ., Մինսկ) – այս զինվորականը, թեև անկուսակցական, գեներալ Խաչատուրովի նման 1920թ. մայիսյան օրերին նույնպես անցել է բոլշևիկների կողմը, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո իր գլխավորած զորաջոկատով մասնակցել է Վրաստանի բռնի խորհրդայնացմանը, հետագայում զբաղեցրել է տարբեր հրամանատարական պաշտոններ ԽՍՀՄ զինված ուժերում: Զինվորական կարիերան ավարտել է որպես կորպուսի հրամանատար (Բելոռուսիա): Այստեղ էլ, 1937թ. բոլշևիկյան իշխանությունները նրան ձերբակալում են և, ամբաստանելով մեկ տասնյակից ավելի պետությունների օգտին լրտեսության մեջ, գնդակահարում են:

Ինչ վերաբերում է 2-րդ հեծյալ գնդին (հեծելավաշտի հիմքով), ապա նրա հրամանատար Մերգեյ Վեկիլյանը (Վեկիլովը) ռուսական գվարդիական հեծելագործի շատ ընտիր սպա էր, սակայն հեծյալ բրիգադի հրամանատար Խաչատուրովի և գնդի հրամանատար Մելիք-Շահնագարյանի միջև եղած ինչ-ինչ կնճռոտ հարաբերությունների պատճառով, նրան լիարժեք աշխատանք ծավալելու հնարավորություն չէր տրվում:

Հավանաբար, հենց ձիերի բացակայության հետևանքն էր, որ հեծյալ այդ զորամասերում ներքին կյանքն ընթանում էր ցարական բանակի ժամանակներում ձևավորված հեծելագորային ավանդույթների հունով իսկ և դրանով էլ պայմանավորված էր այն բծախնդիր ու մանրակրկիտ ուշադրությունը, որ հատկացվում էր սպայական ժողովների և փողային նվագախմբերի կազմակերպմանն ու կահավորմանը:

Ձիերի պակասի պատճառով հեծյալ զորամասերում ծառայող փոքրաթիվ շարքային զինվորները բավարարչափով վարժված չէին ձիագնացությանը, վարժ չէին տիրապետում սառը զենքին: Զգացվում էր սրերի մեծ պակաս, իսկ տեղերը հեծալագործում բացակայում էին իսպառ: Թեև, տեղական պայմաններում տեղն այնքան էլ անհրաժեշտ զինատեսակ չէր:

Դեպքերի նման դասավորության պատճառով այդ հեծյալ բրիգադը քիչ էր մասնակցում Հայաստանի մարտական գործողություններին և մեծամասամբ գտնվում էր պահեստագործում՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում:

Մայիսյան դեպքերի ժամանակ գեներալ Խաչատուրովի սպանությունից հետո, բրիգադի հրամանատար

քությունը հանձնվեց գնդապետ Ղորղանյանին: Թուրքական պատերազմն սկսվելուց հետո այդ բրիգադը վերաձևավորվեց հեծյալ գնդի և ռազմաճակատ բերվեց մոտ 400 հեծյալ: Ճիշտ է, հեծյալներն այնքան էլ լավ վարժեցված չէին, սակայն գնդի կազմում շատ լավ էին իրենց գործին տիրապետում երկու հեծյալ գնդացրային խմբերը:

Ինչ վերաբերում է հատուկ հեծյալ դիվիզիոնին, ապա որպես այդ գորամասի նախկին հրամանատար, չեմ ցանկանում շատ տարածվել: Նշեմ միայն, որ նա համարվում էր առանձնակի հուսալի հեծյալ գորամաս և մարտի էր նետվում առավել կրիտիկական պահերին՝ առավել դժվար առաջադրանքներ ու խնդիրներ կատարելու համար: Չնայած իր անընդմեջ մասնակցությանը մարտական գործողություններին և հաճախակի արշավներին, այդ դիվիզիոնը ձիերի ու մարտիկների քանակով միշտ գերազանցել է հեծյալ բրիգադի կազմը:

1920թ. փորձ արվեց թրքահպատակ հայերից՝ իրենց սեփական ձիերով և առանց բանակային սպաների մասնակցության կազմել 6 առանձին պարտիզանական հարյուրյակներ: Այդ կարգով կազմավորված 6 հարյուրյակից միայն Փիլոսի 2-րդ հարյուրյակն էր, որ բավարարներքին կարգապահության առկայությամբ իրականացնում էր փոքրիշատե բավարար աշխատանք: Բայց այդ հարյուրյակն էլ քանիցս կատարեց կարգապահական խախտումներ:

.....
Մյուս պարտիզանական հարյուրյակները չէին դիմանում ոչ մի քննադատության: Դժվար պահերին, երբ

զգացվում էր կենդանի ուժի չափազանց խիստ կարիք, ռազմական իշխանությունները դիմում էին այդ խմբերին: Նրանք, սովորաբար, գալիս էին իրենց ձիերի վրա և իրենց ամբողջ կազմով՝ խմբապետից մինչև շարքային չափազանց անհուսալի էին: Նրանք դեպի առաջնագիծ էին գալիս, հիմնականում, թալանի նպատակով և չէին ցուցաբերում ո՛չ կապվածություն, ո՛չ պարտքի զգացողություն Հայաստանի այն հատվածի հանդեպ, որն իրենք՝ նախկին թրքահպատակ հայերը, իրենց համար հայրենիք չէին համարում:

Իրական հետաքրքրություն ցուցաբերելով միայն կանխավարձերի վճարման նկատմամբ, իրենց կայանման տեղերում՝ հատկապես ռուսական և մոլոկոնական գյուղերում, կազմակերպելով անկարգություններ և թալան, այդ խմբերն այդպես էլ չկատարեցին իրենց վրա դրված ու ոչ մի հանձնարարություն և չկարողացան լրացնել մեր բանակում այն տեղը, որը թափուր էր հեծելագործի սակավաթիվ լինելու պատճառով: Մնում է միայն արձանագրել, որ այդ խմբերի գործունեությունից ավելի շատ վնաս էր գալիս, քան օգուտ:

Երջանիկ բացառություն էին երկու փոքրատիվ հեծյալ խմբերը: Մեկը՝ 20 ձիավորներով աչքի ընկավ Կուլնի օպերացիայի ժամանակ և նրա խմբապետին շնորհվեց կրտսեր-ենթասպայի զինվորական կոչում: Իսկ մյուսը՝ 12 ձիավորներից կազմված խումբը դեպի Վեզենկոյ արշավող թուրքական շարասյունից երկու գերի բերեց 2-րդ բրիգադի շտաբ, որտեղ, ինչպես արդեն նշվել է, գերիները կարևոր տեղեկություններ հաղորդեցին Վե-

զենկոյի ուղղությամբ թուրքերի հարձակման ժամկետների վերաբերյալ (հոկտեմբերի 27-ը):

Չնայած իր աղքատությանը, Հայաստանը հաջողաբեց ձևավորել թեթև հաուբիցային և միտցային հրանոթներով համալրված մի քանի լեռնային մարտկոցներ: Մարտկոցները համալրված էին նաև անգլիական հրետանավոր ընտիր գրաստների բավարար գլխաքանակով և ռուսական ժամանակներից մնացած շատ լավ պահպանվող ձիերով: Այնպես որ, ձիաքարշի կազմը շատ մոտ էր բավարար լինելուն, սակայն հետևակային զորամասերում այդ նույնի բացակայության պատճառով չէր հաջողվում տեղադրել հաստիքներով հետևակի համար նախատեսված հրետանային շարժակազմը:

Հայկական հրետանու նյութական մասը կազմում էին ռուսական և հայկական մարտական գործողություններում բավականին մաշված թեթև հրանոթները, որոնք, բացի ամենից, արդեն հնացած համակարգի զինատեսակներ էին (1900թ. նմուշ): Բացառություն էին 1-ին մարտկոցի 1902 թ. նմուշի երկու թնդանոթները (տեղեկանքը՝ Մոսեյանցից):

Մարտկոցներում ներքին իրավիճակը լավ էր: Դա պայմանավորված էր նախ նրանով, որ մարտկոցներն ունեին իրենց կից փոքրիկ տնտեսություններ, իսկ երկրորդն էլ՝ այդ զորատեսակում ոչ կանոնավոր տարրերի, մասնավորապես, ամենուրեք կազմալուծում սփռող խմբապետների բացակայությամբ: Մեր հրետանու համեմատաբար բարվոք կացության հարցում զգալի դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ մյուս՝ ոչ այդքան նեղ մասնագիտական զորատեսակների համեմատ, մեր

հրետանավոր զինվորականությանը արտոնված էր ավելի շատ նախաձեռնողականություն և ինքնուրույնություն: Այդ առումով թեթև դաշտային մարտկոցների աշխատանքը լինում էր միանգամայն բավարար, եթե նրան պահպանում էր կայուն հետևակը: Քրդերի և թաթարների, ու, առհասարակ, ոչ կանոնավոր հակառակորդի հետ պայքարի համար մարտկոցներին կից գտնվում էին նաև միտցային դասակներ, որոնց հրետանին տեղափոխում էին եզներով:

Հեռախոսային պարագաների բացակայությունն իրեն խիստ զգացնել էր տալիս հատկապես հրետանու կրակը կառավարելու ժամանակ:

Հրետանու սպայական կազմը լավն էր, այդտեղ ընդգրկված էին այնպիսի հայտնի հրետանավորներ, ինչպիսիք էին գեներալ Արարատյանը (Արարատովը), գեներալ Ղամազյանը (*Գամազովը*)¹⁸⁴ և ուրիշներ: Շարքային զինվորական կազմը, ինչպես հարիր է ընտրյալ

¹⁸⁴ Ղամազյան (Սահառունի - Ղամազյան) Կոնստանդին Միքայելի (Գամազով Կոնստանտին Միխայլովիչ) (1866թ., Թիֆլիս - 1928 թ., Թիֆլիս) - ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, գեներալ-լեյտենանտ, անկուսակցական: Գեներալ Ղամազյանը, Քրիստափոր Արարատյանի հետ միասին, հանդիսանում են հայկական բանակի հրետանու կազմակերպիչները, այդ զորատեսակը բանակում դարձնելով լավագույնն ու ամենամարտունակներից մեկը: Նկարագրվող ժամանակահատվածում եղել է Նոր-Բայազետի զորաջոկատի հրամանատարը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ձերբակալվել է, ուղարկվել Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար, տե՛ս Ա.Ա. Григоров, А.И. Григоров, *Заклученные...*, էջ 389: Ազատվելուց հետո բնակվել է Թիֆլիսում: Հետմահու արդարացվել է, տե՛ս Список лиц, ...:

գորատեսակի գորամասերին, որն ունի նաև իր տնտեսությունը, միանգամայն բավարար էր և աչքի ընկնելով գերազանց կարգապահությամբ, տալիս էր դասալքության ամենափոքր տոկոսը :

Արկերի պակաս չէր նկատվում: Քանաքեռում գտնվող հրետանային վարչությանը կից, բացի արկերի ու փամփուշտների պահեստներից, գործում էին նաև հրետանային արհեստանոցներ և փամփուշտների գործարանը, որտեղ ձևափոխվում էր Հայաստանում մեծ քանակությամբ առկա Լեբելի և Լյուսի փամփուշտները 3-գծայինների, որոնց պակասը զգացվում էր: Ալեքսանդրապոլում նույնպես բացվել էին մեծ հրետանու արհեստանոցներ: Վերափոխված փամփուշտները բավարար արդյունք չէին տալիս և օգտագործվում էին միայն այն դեպքում, երբ 3-գծայինները ամբողջովին սպառված էին լինում:

Ավիացիոն ջոկատը ձևավորման ընթացքում էր: Զուկատի հրամանատար Ղուլյանը թեև ձգտող և աշխատող սպա էր, սակայն նման գորամասի կառավարման համար չունեի անհրաժեշտ փորձ: Մեր ունեցած մի քանի թռչող սարքերից Ֆրանսիայից բերած միայն երկու հատը պետանի էին թռիչքներ իրականացնելու համար: Նրանցից մեկը (ավելի փոքրը) փորձնական թռիչքների ժամանակ այնքան էր վնասվել, որ թուրքական պատերազմի ժամանակ այն նույնիսկ հնարավոր չեղավ օգտագործել: Ընդհանուր առմամբ նշենք, որ օդակայանի բացակայության և բարձր սարքերի առկայության պարագայում, օդային հետախուզություն լեռնային պատերազ-

մում սավառնակից պահանջում են բարձրանալ զգալի բարձրության վրա:

Ինժեներական գորքերը բաղկացած էին մեկ գումարտակից, որը հաստիքներով ընդլայնվել էր մինչև ինժեներական գնդի: Հավանաբար, սարքավորումների բացակայության պատճառով, այդ գունդը դեռևս գտնվում էր ձևավորման փուլում, նրա կազմը հաստիքայինով նախատեսվածից փոքր էր և թուրքական պատերազմում այդ գունդը մասնակցություն չունեցավ:

Հայաստանում գտնվող մի քանի ռադիոկայանները պատերազմական գործողությունների ընթացքում որևիցե օգուտ չտվեցին, բացառությամբ Էրիվանի հզոր ռադիոկայանի, որը կապ էր պահպանում Թիֆլիսի հետ և բռնում էր Մոսկվայի, Բաքվի և այլ ռադիոգրերը:

Բոլոր այս ինժեներական գորամասերը, ինչպես նաև ավտոմեքենաների գարաժները, ենթարկվում էին գլխավոր ռազմա-տեխնիկական վարչության պետին: Ռուսական գորամասերից մնացած 40 ավտոգարաժներում առկա հին 40 մեքենաները պահպանվում և օգտագործվում էին, կարելի է ասել, կատարյալ ձևով: Ընդ որում, Էրիվանի շրջանում զինամթերքի և պարենի առքերումն իրականացվում էր բեռնատար ավտոմոբիլներով: Եթե հաշվի առնենք, որ այդ շրջանի գյուղացիությունը գործնականում զուրկ էր փոխադրամիջոցներից, ապա այդ բեռնատարների օգտագործումը ունենում էր էական նշանակություն:

Որպեսզի Հայաստանի զինուժի վերաբերյալ քննարկումը համարենք ավարտված, անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Հայաստանում միակ ամրոց համարվող Կար-

սը: Կարսի ամրոցի մասին արդեն բավականին մանրամասնորեն խոսվել է նախորդիվ, իսկ Ալեքսանդրապոլն էլ իրենից ներկայացնում էր ընդամենը բերդապահեստ և չէր կարող համարվել դաշտային ամրություն:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի գործերի սանիտարական միջոցներին, ապա դրանք բաղկացած էին 3 գնդային հոսպիտալներից, 2 լազարեթներից և մեկ սանիտարական գնացքից (տեղեկանքը՝ բժշկից):

Դիտարկելով Հայաստանի զինված ուժերը թուրքական պատերազմից առաջ և պարզելով նրանց չնչին լինելը, այժմ պարզենք, թե ում դեմ և ինչպես էին նրանք խմբավորված:

Սկսելով դիտարկումը աջ թևից, ունենք հետևյալ պատկերը.

Մեր նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված մահմեդական և քրդական բնակչությունից Կարսի տեղական շրջանի, ինչպես նաև թուրքական սահմանի պաշտպանության համար տեղակայված էր Կարսի ջոկատը:

Նրա կազմում էին.

5-րդ գնդի թվով մեկ՝ 6-րդ վաշտը, որ գտնվում էր Արդահանում:

Գնդապետ Մազմանյանի Օլթիի ջոկատը (3 գումարտակից բաղկացած 1-ին հետևակային գունդը), որը Փանջուրի լեռնանցքից՝ Փենյակի վրայով տեղակայված էր մինչև Վասկուտը ներառյալ, Կարսի հեծյալ միլիցիան (40 մարդ), Փիլոսի պարտիզանական հարյուրյակը (մոտ 120-150 մարդ): Ռազմաճակատի հատվածի ձգվածությունը -[?] վերստ, զինվորների թվաքանակը՝ մոտ 900 մարդ:

Մերդենեկի շրջանում տեղակայված էր գնդապետ Սարմաքեշյանի Մերդենեկյան ջոկատը, որը պաշտպանում էր Օլթիի ջոկատի թիկունքը տեղի մահմեդականներից:

Ջոկատը բաղկացած էր հիշատակված Արդահանի վաշտից, Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակի 2 վաշտերից և անշարժ 8 միացային հրանոթներից: Զինվորների թվաքանակը՝ 150 մարդ:

Գնդապետ Միրիմանյանի Սարիդամիշի ջոկատը զբաղեցնում էր Իգդիլի ագարակից ու Կարաուրգան-Քարակուրտով անցնող գիծը: Ջոկատի կազմում էին. 3 գումարտակից բաղկացած 4-րդ հետևակային գունդը, 5-րդ մարտկոցի 2 երկու լեռնային հրանոթներ, Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակից թվով մեկ՝ 2-րդ վաշտը: Ճակատային հատվածի ձգվածությունը-[?] վերստ, զինվորների թվաքանակը՝ 1300 մարդ:

Գնդապետ Շահբուդաղյանի Կադզմանի ջոկատը. 5-րդ հետևակային գնդի 11 վաշտերը, 2-րդ մարտկոցի 1 դասակ, Կադզմանի հեծյալ միլիցիան: Ջոկատի աջ թևը՝ դեպի Կարակուրտ, ձախ թևը՝ դեպի Կուլնի¹⁸⁵ կողմը: Ճակատային հատվածի ձգվածությունը-[?] վերստ, զինվորների թվաքանակը՝ 450 մարդ:

Սուրմալուի տեղական շրջանի, ինչպես նաև թուրքական սահմանի պաշտպանության համար այստեղ էր տեղակայված գնդապետ Խուդաբաշյանի (Խուդաբաշևի) ջոկատը, որը բաժանված էր Կուլնիի և Իգդիլի մարտական տեղամասերի:

¹⁸⁵ Կուլն (Կուլա) – ավան, գյուղաքաղաք ՀՀ Արարատյան նահանգի Սուրմալուի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 266:

Ջոկատի կազմը. 9-րդ հետևակային գունդ, 8-րդ հետևակային գունդ, 8-րդ մարտկոց: Ռազմաճակատի հատվածը՝ Կուլն-Իգդիր¹⁸⁶ -Դաշբուտուն¹⁸⁷ -Թղազիվսու¹⁸⁸-Կաջար¹⁸⁹: Ճակատային հատվածի ձգվածությունը-վեր-վերստ, զինվորների թվաքանակը՝ 1600 մարդ:

Շահթադուտի¹⁹⁰ ռազմաճակատ՝ գեներալ Շելկովնիկով¹⁹¹: Ջոկատի կազմը. 2-րդ և 3-րդ հետևակային գնդերը, 11-րդ լեռնային մարտկոցը, 1-ին թեթև մարտկոցը,

¹⁸⁶ Իգդիր – ավան, քաղաք ՀՀ Արարատյան նահանգում, Սուրմալուի շրջանի (գավառի, օկրուգի, ույեզդի) կենտրոնը: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 506,507:

¹⁸⁷ Դաշբուտուն-գյուղ ՀՀ Արարատյան նահանգի Սուրմալուի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1988թ., էջ 28:

¹⁸⁸ Թղազիվսու: Նման գրեղաձևով տեղանուն մեզ հասանելի այլ աղբյուրներում չի հայտնաբերվել:

¹⁸⁹ Կաջար: Հուշերում բերված տարածքին համապատասխանող նման գրեղաձևով տեղանուն մեզ հասանելի այլ աղբյուրներում չի հայտնաբերվել:

¹⁹⁰ Շահթախտ (Շահթախտը, Շահթախտի) – գյուղ ՀՀ Արարատյան նահանգի Նախիջևանի շրջանում:

¹⁹¹ Շելկովնիկով, Շելկովնիկյան, Մետաքսյան Գրիգոր Հարությունի (Շելկովնիկով Գրիգորի Արտեմի) (1867թ., Թիֆլիս – 1921թ., վայրն անհայտ է) – ռուսական և հայկական բանակների գեներալ-մայոր, անկուսակցական, եղել է Նախիջևանի ուղղությամբ գործող զորախմբի հրամանատարը: 1921-ի փետրվարի դրությամբ նրա անունը հանդիպում է ձերբակալված հայ սպաների ցուցակում, տե՛ս А.А. Григоров, А.И. Григоров, Заключенные..., էջ 389: Ըստ որոշ տեղեկությունների, դեռևս Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար չհասած, ինքնասպան է եղել՝ իրեն դուռ նետելով կալանավորներին տեղափոխող գնացքից: Հետմահու արդարացվել է, տե՛ս Список лиц, ...:

զրահագնացքը Ղամարլու¹⁹² կայարանում: Ճակատային հատվածը՝ Վերին Ղաբաղլու¹⁹³-Քիվրախ¹⁹⁴- Շահթադուտի: Ճակատային հատվածի ձգվածությունը-վեր-վերստ, զինվորների թվաքանակը – [?]մարդ:

Դարալագյազի¹⁹⁵ ջոկատ՝ Տեղեկանքը գեներալ Մելիք-Սուրադյանից¹⁹⁶:

Գեներալ Ղամազյանի Բայազետի ջոկատ: Զորակայանը՝ Բասար-Գեչար:

Բասար -Գեչարի առանձին գումարտակ

Գեներալ Խանքալամյանի (Խանկալամովի)¹⁹⁷ Դիլիջանի ջոկատը (տեղեկանքը՝ բժշկից):

¹⁹² Ղամարլու – այժմյան Արտաշատը:

¹⁹³ Ղաբաղլու (Ղաբաղլի, Ղաբախլու)– գյուղ ՀՀ Սյունյաց նահանգի Շարուր-Դարալագյազի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.3, Երևան, 1991թ., էջ 493:

¹⁹⁴ Քիվրախ– գյուղ և երկաթուղային կայարան ՀՀ Արարատյան նահանգի Նախիջևանի շրջանում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.5, Երևան, 2001թ., էջ 377:

¹⁹⁵ Դարալագյազ-վարչատարածքային շրջան ՀՀ Սյունյաց նահանգում: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ.2, Երևան, 1986թ., էջ 501:

¹⁹⁶ Մելիք-Սուրադյան Միքայել Գևորգի (1868թ., Շուշի – 1937թ., Թավրիզ) –ռուսական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, անկուսակցական: Նկարագրվող ժամանակահատվածում՝ Դարալագյազի ուղղության զորախմբի հրամանատար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ձերբակալվել է, Փետրվարյան աքստամբության շնորհիվ դուրս է եկել բանտից, եղել է այդ հակաբոլշևիկյան ապստամբության զինվորական ղեկավարներից մեկը: Ապստամբության պարտությունից հետո անցել է Պարսկաստան:

¹⁹⁷ Խանքալամյան Գևորգ Եսայու (Խանկալամով Գեորգի Իսակի) (1867 – 1921-ից հետո) ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր: Նկարագրվող ժամանակահատվածում եղել է Դիլիջան-Իջևան ուղղության զորախմբի հրամանատարը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ճակատագիրն անհայտ է:

Ղազախ¹⁹⁸ - Խորհրդային Ադրբեջանի սահման՝ 6-րդ գունդ և 7 -[?]:

Որպեսզի ավարտին հասցնենք մեր դիրքերի օղակը, նշենք, որ Ալեքսանդրապոլում տեղակայված էին մշտապես վերաձևավորվող հեծյալ բրիգադը և պահակային գումարտակի 2 վաշտեր:

Կրաստանի սահմանը պահպանում էր Ղարաքիլիսայի սահմանապահ բրիգադը:

Էրիվանում տեղակայված էին Էրիվանի պահակային գումարտակը, ինժեներական գունդը, Քանաքեռում հանգստի տեղավորված 10-րդ գունդը և առանձին հեծյալ դիվիզիոնը:

Այսպիսով, բոլոր զորքերը տեղակայված էին այնպիսի դիրքում, որ խիստ ձգված լինելու պատճառով բավականին նոսր էր զբաղեցված պահակակետերով և զորքը, փաստորեն, իրականացնում էր սահմանապահ ծառայություն:

Հայկական պահեստագործ բաղկացած էր 4 ½ գումարտակներից, այդ թվում նաև Էրիվանի հետևակը և 2 հեծյալ գնդի հատուկ հեծյալ դիվիզիոնը: Բոլոր սահմանները զբաղված էին և հնարավոր չէր նրանք թուլացնել բոլոր կողմերից թշնամիների հնարավոր հարձակման վտանգի առկայության պատճառով:

Թեև Կարսի հրամանատարությունը գործակալական հետախուզության միջոցներով պարզել էր թուրքերի 2 հետևակային դիվիզիայի, 2 առանձին հետևակային գումարտակների և մոտ 8 հեծելավաշտերի կենտրոնացու-

մը Բարդուսի շրջանում, սակայն գլխավոր հրամանատարությունը հնարավոր չհամարեց Կարսի զորախումբն ուժեղացնելու համար այլ ուղղություններից ուժեր տեղափոխել դեպի այդ շրջան:

Հիմնական պատճառն այն էր, որ, օրինակ՝ անմիջականորեն Էրիվանին էին սպառնում 11-րդ թուրքական դիվիզիան, Նախիջևանի թաթարները և բոլշևիկյան հեծյալ գունդը:

Դիլիջան-Քարվանսարայի կողմից մեծ էր սպառնալիքը ի դեմս խորհրդային զորքերի, որոնք անընդհատ վիստում էին ռազմաճակատում:

Բնականաբար, այդ ռազմական միջադեպը Հայաստանի համար միայն հրաշքով կարող էր բարեհաջող ելք ունենալ: Նման քաղաքականություն վարելու պարագայում մնացած բոլոր դեպքերում Հայաստանի համար կանխագծված էր ավերում:

Այդ ամենն էր պատճառը, որ մենք, ունենալով բավականին հեղհեղուկ ուժեր, զրկված էինք մեր ուժերը կենտրոնացնել բացառապես թուրքերի դեմ և թուրքական հարձակման առաջին իսկ քայլերից սկսեցին պարտություններ կրել:

Համենայն դեպս, ինչ քայլեր ձեռնարկեց գլխավոր հրամանատարությունը Կարսի ուղղությամբ իրավիճակը շտկելու համար: Կրկնենք այդ մասով նախորդիվ շարադրվածը:

I. Գլխավոր հրամանատարության որոշումը՝ Կարսի զորախմբի աջ թևի ապահովման համար Կարս տեղափոխել Էրիվանի պահակային գումարտակն ու հեծյալ գունդը:

¹⁹⁸ Ղազախ - գյուղ ՀՀ Շիրակի նահանգում: Այժմ՝ շրջկենտրոն Ադրբեջանական Հանրապետությունում:

II. Սուլդաշ-դայան շրջանցելու համար 7 գնդի՝ որպես շարժական պահեստագործի ուղարկելու վատ կազմակերպումը:

III. Արդադանի ուղղության ուժեղացումը սկզբից Սմբատի խմբով և, ի վերջո՝ 8-րդ հետևակային գնդով:

Այդ ուժերի նման՝ աստիճանաբար ուղարկելը մեր անհաջողությունների պարագայում որևիցե օգուտ չտվեց և չէր կարող տալ: Իսկ թուրքերի կողմից Կարսը գրավելու պահին 2-րդ գնդի Բաշկադիկլար հասնելը ռազմական գործողությունների առումով այլևս որևիցե նշանակություն չունեցավ:

Այդ 3 գնդերով Կարսի ուղղության ուժեղացնելը իրականացվել էր մյուս ճակատների ամբողջումը թուլացնելու ռիսկով և պայմանավորված էր զուտ այն օրհասական վիճակով, որը վերջնականորեն պարզ դարձավ արդեն թուրքերի Կարսի վրա արշավելու պահին:

Կասկածից վեր է, որ եթե այդ բոլոր ուժերը առկա լինեին Կարսի ճակատում թուրքական հարձակման սկսվելու պահին, ապա, նույնիսկ մեր այն թույլ կազմակերպվածության պարագայում, ինչի մասին արդեն խոսել ենք, պատերազմի ելքը մեր համար կարող էր անհամեմատ բարեհաջող լինել: Ի վերջո, թուրքերի կանոնավոր ուժերը չէին գերազանցում 11 գունդ՝ այն էլ հաղորդակցման գծերի խիստ ձգվածության, թուրք զինվորների վատ սնվելու և վատ հանդերձված լինելու պայմաններում:

Կարսի ճակատում ժամանակին զորքեր չկենտրոնացնելու պատճառները պետք է փնտրել զլխավոր

հրամանատարության կողմից ռիսկի չդիմելու և ցուցաբերված մեծ զգուշավորության մեջ:

Այժմ անդրադառնանք այն անպատասխանատվությանը, ինչի մասին խոսել ենք նախորդիվ: Այդ երևույթը հետևանքն էր Հայաստանում գոյություն ունեցող դատական հատվածի կազմակերպման ձևի ու բավանդակության:

Չխոսելով քաղաքացիական դատարանների մասին նշեմ միայն, որ հասնել դատարանի կողմից արդար վճռի կայացմանը գրեթե անհնար էր: Հատկապես այն դեպքերում, եթե գործին խառնված էին թեկուզ շատ հեռավոր ձևով իշխանության լծակներ ունեցողները:

Արտակարգ դեպքերում կազմվում էին արտակարգ դատարաններ (օրինակ՝ մայիսյան դեպքերը), որոնք օժտվում էին արտակարգ լիազորություններով: Հատկանշական է, որ ապստամբության ճնշման հետևանքների վերացման հետ առնչվող այդ արտակարգ դատարաններին էր միայն կառավարությունը խիզախում իրավունք տալ կայացնել մահապատժի վճիռներ:

Չինվորական դատարանների առնչությամբ կառավարությունը ոչ մի կերպ չէր կարողանում իրեն ստիպել մահապատիժ սահմանել զինվորական բնույթի ծանր հանցագործությունների համար (օրինակ՝ դավաճանություն, դասալքություն, փոքրոգություն), ինչպես որ դա ընդունված է ամենադեմոկրատական երկրներում:

Նման խիստ միջոցների անհրաժեշտությունը թելադրված է այն պարզ հանգամանքով, որ զինվորին մարտի դաշտ ուղարկելու համար նրանք պետք է համոզված լինեն, որ փախուստը մարտի դաշտից պատժվելու է մահով:

Զինվորական իշխանությունների անընդհատ կրկնվող պնդումներից հետո, 1920 թ., վերջապես մահապատժի վերաբերյալ օրենքն ընդունվեց: Սակայն կառավարության երկչոտությունն ու տատանումները անդրադարձան այդ օրենքի վրա՝ նրա ոչ հստակ ձևակերպման և գործնականում համապատասխան § կիրառել չկարողանալու տեսքով: Ինձ, օրինակ, հայտնի չէ որևիցե դեպք, երբ զինվորական հանցագործություն կատարելու համար որևէ մեկը ենթարկվի մահապատժի: Թուրքական պատերազմի ժամանակ, իբր բնակչությանը վախեցնելու նպատակով, Էրիվանի և Կարսի հրապարակներում կառուցած կախաղանները դարձան անբանների համար զվարճանալու ու ծաղրի առարկա:

Այս փաստերը խոսուն կերպով վկայում են, թե որչափ Հայաստանում բացակայում էին ուժեղ իշխանությունն ու իրական արդարադատությունը:

Դա էլ ասենք, որ այն օրենքները, որոնց համաձայն դատապարտվել կարող են նաև դատավորները, այնքան էլ որոշակի չէին: Մինչև նոր օրենքների մշակելը հրահանգված էր ղեկավարվել ռուսական կայսերական օրենքներով, որոնք փոփոխման չէին ենթարկվել և բավականաչափ կիրառելի չէին Հայաստանում հաստատված հանրապետական կարգերի պայմաններում:

Ինձ հայտնի չէ, որ, ասենք, Հայաստանում աշխատանքներ ընթանային քաղաքացիական և զինվորական նոր դատական օրենքների մշակման ուղղությամբ: Մինչդեռ նախկին ռուսական օրենքների անկիրառելիությունը Հայկական հանրապետությունում հենց վկայում է, թե որքան քիչ ուշադրություն էր հատկացվում Հայաստանում դատարաններին, որոնք, ինչ խոսք, քաղաքացիական և զինվորական կյանքի կարևորագույն կարգավորիչներից են:

Անցնելով Հայաստանի վարչական համակարգի քննարկմանը, ավստոսանքով պետք է նշել, որ օրինականության և կարգ ու կանոնի ապահովման այդ մարմինը կատարում էր, ցավոք, միանգամայն հակառակը: Վարչակարգը Հայաստանում այն մարմինն է, որը խախտում է օրենքները, թաքցնում դասալիքներին, զբաղված է կաշառակերությամբ և ճնշում է թույլերին: Իր պարտականությունների նկատմամբ նման դրսևորում ցուցաբերելու պարագայում, բնական է, որ վարչակարգը չէր կարող գործին աջակցել մարտական խնդիրների կատարման հարցերում, այլ հակառակը՝ դասալիքներին թաքցնելու միջոցով նպաստում էր ռազմաճակատի կազմալուծմանը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ռազմական նախարարության պահանջներին համապատասխան, զորամասերը վարչական մարմիններին դասալիքների վերաբերյալ գրավոր հարցումներ էին հղում: Այդ նամակները, որպես կանոն, վերադառնում էին նույն մակագրությամբ <<վերադարձվում է չհայտնաբերման պատճառով>>:

Ռազմական նախարարությունը փորձեց դասալքության դեմ պայքար մղել հատուկ եղանակով. երկրում հաստատվեց դասալիքներին հայտնաբերող կոմիսարների հատուկ ինստիտուտ: Բայց միլիցիայի ընդհանուր ծախվածության պարագայում ոչ մի միջոցառում չէր կարող բերել դրական արդյունքի: Միլիցիայի նման վիճակն ու կեցվածքը, բնականաբար, պատահական չէր և ուներ խորը բարոյական և նյութական բնույթի արմատներ ու պատճառներ: Այդ իրավիճակի ստեղծման հարցում զգալի նշանակություն ունեցավ նաև զորքերի առումով այն գերլարումը, որն առկա էր Հայաստանում՝ զինվորական ծառայության 13 տարիք (զինապարտություն 19-ից մինչև 32 տարեկանների համար):

Կարճ ասած, միլիցիայի և, առհասարակ, վարչակարգի ցածր բարոյական մակարդակը պայմանավորված էր այդ պաշտոններին համապատասխանող և ազնիվ աշխատողների բացակայությամբ, իսկ այդ մարմիններում այլանդակ չափերի հասնող կաշառակերությունը պայմանավորված էր, առաջին հերթին, խիստ անբավարար աշխատավարձով և երկրի ընդհանուր տնտեսական ճգնաժամով:

Հայաստանի վարչական մարմիններում ինձ հայտնի է ընդամենը մեկ պետական դավաճանության դեպք: Դա Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանի առաջարկությամբ Հայաստանի կառավարության կողմից գնդապետի կոչմանն արժանացած Արդահանի գավառապետ Կադիմովի աղմկահարույց գործն է:

Աղմկահարույց այդ գործի էությունն այն էր, որ զինվորական իշխանությունները՝ զլխավորապես գեներալ

Հովսեփյանը, մեղադրում էին Արդահանի գավառապետ Կադիմովին դավաճանության և հիմնականում՝ մահմեդականներով բնակեցված այդ գավառի քրդերի և թուրքերի հակապետական քայլերին նպաստելու համար:

Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանը, հակառակ, ապացուցում էր Կադիմովի նվիրվածությունը հայկական շահերին: Այդ ամենը միայն հաստատում էր զորքերի հրամանատարի սեղանին և արտաքին գործերի նախարարությունում պտտվող <<Կադիմովի գործ>> վերտառությամբ թղթապանակը: Այդ գործն ավարտվեց միայն նրանից հետո, երբ Կարսի անկումից հետո թուրքերը Կադիմովին Արդահանում նշանակեցին նույն՝ գավառապետի պաշտոնում¹⁹⁹:

Հավելենք նաև, որ վարչակարգի զլխավոր աշխատողները, հիմնականում, նախկին ռուսական համակարգի ոստիկաններն ու վարչական այլ պաշտոնյաներն էին: Իսկ ինչպես հայտնի է, ռուսական կառավա-

¹⁹⁹ Հարկ է նշել հետևյալ հանգամանքը. երբ ՀՀ կառավարությունը թողարկեց պետական առաջին պարտատոմսերը, Կադիմովի ղեկավարած Արդահանի գավառը պետական զանձարան փոխանցեց 56 միլիոն ռուբլի գումար, որն ավելի շատ էր, քան երկրի մնացած բոլոր գավառների փոխանցածը միասին վերցրած, տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը: Հայտնի է նաև, որ հայկական զինուժի նահանջի օրերին գնդապետ Կադիմովը բառացիորեն իր գրպանից Արդահանի հայերին գումար է տրամադրել և նրանք բոլորը անվնաս տեղափոխվել են Վրաստան: Քեմալականների օրոք Կադիմովը շատ կարճ ժամանակ է կառավարել Արդահանում: Հետագայում նա ձերբակալվում է, երկու տարի անցկացնում բանտում, հետո վերադառնում է Արդահան: Այստեղ նրա տան վրա զինված հարձակում է տեղի ունենում, ինչի արդյունքում սպանվում է: Տե՛ս Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետի յուշերը, էջ 153-154:

րությունը, չնայած իր ամուր և հզոր իշխանությանը, չէր կարողանում արդյունավետ պայքարել այդ մարմիններում ծաղկող կաշառակերության դեմ:

Հայաստանում այդ չարիքի դեմ որևիցե պայքար չէր մղվում: Հավանաբար, մարդկանց խիստ պակասը ստիպում էր վարչակարգին իրենց շարքերը գրկաբաց ընդունել սպայակազմից մաղված այն անպետք տարրը, որին զորամասերը հաջողացնում էին դուրս մղել իրենց կազմից:

Այդ քայլերը կործանարար էին թե՛ զորամասերի, թե՛ վարչակարգի համար: Մի կողմից այդ տարրերը չէին գնահատում իրենց զորամասն ու զինվորական ծառայությունը, ինչը թուլացնում էր կարգապահությունը զորամասերում, մյուս կողմից, այդ նույն տարրերը արդեն վարչական մարմիններում վարում էին հանցավոր գործունեություն, ինչը բացասաբար էր անդրադառնում դրանց գործունեության և հեղինակության վրա:

Մարդկանց պակասի պատճառով ցածր վարչական պաշտոնների սովորաբար ընդունում էին ճարպիկ դասակից զինվորների և ենթասպաների: Մի կողմից դա զրկում էր զորամասերը համեմատաբար ուսյալ ծառայողներից, մյուս կողմից՝ դառնում էր հրապուրիչ մի խայծ հնարավոր դասակիքների համար:

Ավագակության ու թալանի դեմ պայքարելու նպատակով վարչական մարմիններում զինված խմբերի ստեղծումը որևիցե շոշափելի արդյունք չտվեց: Որպես բացառություն անհրաժեշտ է նշել գործունյա և խիզախ Մամիկոնյանի կազմավորած Կարսի շրջանային միլիցիայի ջոկատը: Մամիկոնյանն ուներ ենթասպայի կո-

չում և նրա այդ ջոկատը $\frac{1}{2}$ հարյուրակի տեսքով մասնակցեց Կարսի գորախմբի մի քանի գործողություններին:

Միլիցիայի մյուս հեծյալ և հետիոտն խմբերը՝ իրենց խուճապայնության պատճառով, որևէ օժանդակություն չզինված ուժերին չցուցաբերեցին:

Արդահանի հեծյալ միլիցիան կազմված էր Կադիմովի թիկնապահներից: Միլիցիայի կազմակերպական կառույցի ոչ լիարժեք կայացած լինելու պատճառով միլիցիայի տեսուչ Հրաչյայի դերն աննկատ էր և անորոշ:

Հայաստանի վարչակազմում ամենախոշոր և ակա-նավոր դեմքերից մեկը, անկասկած, Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանն էր: Անհերքելի վարչական ունակություններով օժտված այդ անձնավորությունը հին ռուսական կառավարման ձևի և ռուսական չինովնիկական համագգեստի կողմնակիցն ու հետևորդն էր:

Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելուց հետո Ղորղանյանը ենթարկվում էր գեներալ Հովսեփյանին, որին տրված էին նաև նահանգապետի լիազորություններ: Գեներալ Հովսեփյանի պահանջկոտության պատճառով Ղորղանյանը հասավ նրան, որ գեներալ-նահանգապետի պաշտոնը Կարսում չեղարկվեց և ինքը, որպես քաղաքացիական նահանգապետ, ստացավ լիակատար անկախություն:

Գեներալ -նահանգապետության շրջանին է վերաբերում այն թշնամանքը, որ առկա էր գեներալ Հովսեփյանի և Ղորղանյանի միջև: Այդ թշնամանքը թեժանում էր Կադիմովի գործի, ինչպես նաև այլ հանգամանքներով, որոնք ի հայտ էին գալիս մարզում առկա ռազմա-օպե-

րատիվ իրավիճակում զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների հանդեպ միասնական վերահսկող ղեկավարության բացակայության պատճառով:

Անձամբ ինքը՝ Ղորղանյանը, կրում էր ռուսական վարչակարգի պետական խորհրդականի (գնդապետի և գեներալ-մայորի միջև, զինվորական հստակ համարժեքը չկար) համազգեստ և իր ենթականերից էլ պահանջում էր կրել ցարական ժամանակների չինովնիկական տվյալ պաշտոնին համարժեք զինվորական համազգեստներ: Դրան ընդդիմանում էին զինվորականները, պատճառաբանելով, թե վարչակազմի կատարած օրինախախտումները տեղական բնակչության մոտ անդրադառնում են նաև զինվորական համազգեստ կրող զինծառայողների հեղինակության վրա: Զինվորական համազգեստ կրելը դադարեցնելու վերաբերյալ ռազմական գերատեսչության պահանջին Ղորղանյանը չենթարկվեց:

Հարկ է նշել, որ Կարսի մարզում միլիցիոներները կարողանում էին այցելել միայն այն մուսուլմանական բնակավայրերը, որոնց անմիջական մոտակայքում տեղակայված կային հայկական զինուժի զորամասեր: Բացառություն էր կազմում միայն Արդահանի միլիցիան, որը, փաստորեն, հանդիսանում էր բացառապես տեղի մահմեդականներից կազմված Կադիմովի պահակախումբը:

1919 թ. Կարսի մարզ այցելեց մինիստր -նախագահ Խատիսյանը և Ղորղանյանը կարողացավ վերջինիս վրա թողնել գերազանց տպավորություն: Դրանից հետո Ղորղանյանին սկսեցին համարել Կարսի գլխավոր կա-

ռավարիչ և նա սկսեց կրել արդեն իսկական պետական խորհրդականի (գեներալ-մայորի) համազգեստ: Նրա որդուն շնորհվեց սպայական կոչում, և նա ծառայության անցավ Սեպուհի շտաբում:

1920 թ. Ղորղանյանը Կադիմովից նվեր ստացավ երկու սևաթույր նժույգներով գեղեցիկ մի կառք:

Մարզի մյուս վարչական պաշտոնյաները՝ փոխնահանգապետ Չալխուշյանը և մարզի միլիցիայի տեսուչ Հրաչյան և այլք որևիցե դերակատարում չունեին: Առաջինը՝ երիտասարդ լինելու, իսկ երկուսը միասին՝ վարչական աշխատանքի փորձ չունենալու պատճառով:

Այսպիսով, Կարսի մարզում ամբողջ վարչական իշխանությունը կենտրոնացված էր Ղորղանյանի ձեռքում: Բացառություն էր միայն Արդահանի շրջանը, որտեղ թագավորում էր Կադիմովը:

Դիտարկելով Հայաստանի զինված ուժերին առնչվող բոլոր տվյալները, մենք, ախուսափելիորեն, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Հայաստանն այնքան թույլ էր և անկազմակերպ, որ մեծ դժվարությամբ կարողանում էր գսպել իր ներսում բնակվող կամ էլ իրեն շրջապատող մահմեդական բնակչության ոչ կանոնավոր ուժերն ու անկազմակերպ զանգվածը: Չունենալով անկախ պետականության պայմաններում ձևավորված բազմադարյան ավանդույթներ, կառավարման փորձ և անհրաժեշտ կադրեր, Հայաստանը միանգամայն պատրաստ և ունակ չէր նոր պայքար տանել կանոնավոր զորքեր ունեցող Թուրքիայի դեմ:

Թուրքիայից եկող սպառնալիքը այնքան տեսանելի չէր մեր կառավարության համար, որ այդ ուղղությամբ

նա թույլ տվեց մի շարք խոշոր սխալներ, որոնք հանգեցրին Հայաստանի կործանմանը:

Եվ այն ամենը, ինչը շարադրվեց նախորդիվ, պետք է հանդիսանա հիմնավորումն այն բանի, որ Կարսի անկման օրինակը, իսկ հետագայում էլ՝ արհասարակ ինքնուրույնության անկումը, մեր կառավարության վարած ոչ հմուտ քաղաքականության հետևանքներն էին:

Անհոգությունը, սեփական ուժերը գնահատելու անկարողությունը, հույսերը բացառապես Անտանտի հետ կապելը և անգլիական մեծ ու փոքր ներկայացուցիչների խոսքերին չափից ավելի նշանակություն վերագրելը [...]:

Այդ քաղաքականությունը բնութագրվում էր նաև այն իրողությամբ, որ Հայաստանը չկարողացավ իր կողմը տրամադրել Վրաստանին, կնքել նրա հետ զոնե պաշտպանական միության պայմանագիր:

Հակառակը, կառավարությունը ասպարեզ բերեց մի շարք թյուրիմացություններ այդ հանրապետությունների միջև, ինչը հանգեցրեց հայ-վրացական պատերազմի բռնկմանը: Նման քաղաքականության օրինակ էր Վրաստանին ուղղված նոտան, որով Հայաստանը վիրավորական տոնով պահանջում էր վրացական ուժերից մաքրել Շուլավեր գյուղը և հետ քաշվել Խրամ գետից այն կողմ:

Ոչնչով չարդարացված այդ պատերազմը ավելի սրեց հայերի և վրացիների միջև բնականից եղած անբարյացակամությունը, այնչափ փչացրեց հարաբերությունները երկու հանրապետությունների միջև, որ նրանց հետագա մտերմանալը դարձավ անհնարին: Դա նույնպես

իր հետևանքն ունեցավ Հայաստանի համար Թուրքիայից սպառնացող վտանգի պահին:

Հայաստանի քաղաքականությունը տեղի մահմեդականների նկատմամբ բնութագրվում էր խիստ անհաշտ կեցվածքով: Դրա հետևանքով էլ Հայաստանի տարածքում տեղի ունեցան մի շարք բռնկումներ, քանի որ մահմեդականները չէին ցանկանում ճանաչել Հայաստանի այդպիսի իշխանությունը:

Մասամբ տեղի վարչակազմի չարաշահումների, ինչպես նաև տեղական խելամիտ իշխանության բացակայության պատճառով, այդ բռնկումները բավականին դժվարությամբ էին ճնշվում: Ընդ որում, ճնշվում էին բավականին դաժան ձևով: Դա էլ ասենք, որ դաժանությունը հատկանշական է ցանկացած ապստամբության ճնշման պարագայում:

Մահմեդականների նկատմամբ վարվող նման քաղաքականությունը պատճառ դարձավ Ղարաբաղում ադրբեջանական զորքի իրականացրած հայերի կոտորածին:

Ի դեպ, մեր կառավարությունը, դրդելով այդ շրջանների հայկական բնակչությանը ապստամբության, անհրաժեշտ պահին չկարողացավ օգնել ո՛չ զորքով, ո՛չ զենք-զինամթերքով:

Շորագյալի և Չալդրի մահմեդականների ապստամբությունը ճնշելու պատճառով թուրքական Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը բողոքի նոտա հղեց մեր բանակի հրամանատար Նազարբեկյանին:

Այս դեպքում էլ ապաշնորհ քաղաքականությունը դրսևորվեց Կարաբեքիբին մի անպարկեշտ պատասխան ուղարկելով, ինչի մասին արդեն խոսվել է:

Զգիտակցելով թուրքական ակտիվ գործողությունների վտանգը, Հայաստանը Օլթիի գործողությամբ ուղղակի մարտահրավեր նետեց Թուրքիային: Մարտահրավեր նետվեց ինչ-որ ածխահանքերի համար, որոնց ածուխը Հայաստանը ի վիճակի չէր ո՛չ արտահանել և ո՛չ էլ շահագործել:

Այսպիսով, Քյազիմ Կարաբեքիբի հետ ընդհանուր լեզու գտնելու հայկական կողմի անկարողությունը, անձնական բանակցություններ վարելու փորձերի բացակայությունը և մեր նշած ագրեսիվ քայլերը առաջ բերեցին այն պատերազմը, որը հանդիսացավ Հայաստանի վերջի սկիզբը:

Այդ ամենի համար պատասխանատվություն պետք է կրի այն մարմինը, որը, համարելով իրեն կառավարություն, ի գործու չեղավ գիտակցելու և գնահատելու կանոնավոր հակառակորդի հետ պատերազմ վարելու իր իրական ուժերն ու ունակությունները, ինչի հետևանքով էլ այդ մարմինը այդքան հեշտությամբ զրկեց Հայաստանը այն ինքնուրույնությունից, որը ստեղծվել էր հայության արյան ծովի վրա:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ:
ՆՍՏԱԾՆԵՐԻ ՇԱՐՔՈՒՄ ՁԱԽԻՑ ԱԶ ՎԵՐԶԻՆԸ
ԳՆԴԱՊԵՏ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԿՈՐՈՂԿՈՎՆ Է

Հարցաթուղթ

1. Ի՞նչն ձեր համար է
2. Որտեղ եղեք այժմ.
3. ~~Ի՞նչն է~~ ^{Ի՞նչն է} Ձեր հարցը. այժմ.

Նպատակ

1. Նյութի նպատակը
2. Որտեղ եղեք ընթացիկում այժմ
3. Ի՞նչն է Ձեր հարցը.
4. Այժմ. ի՞նչն է.
5. Ի՞նչն է Ձեր հարցը ընթացիկում
6. Որտեղ եղեք այժմ.
7. Ի՞նչն է Ձեր հարցը.
8. Ի՞նչն է Ձեր հարցը.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲՆՈՐԻՆԱԿԸ

Լուսանկարի շրջերեսը, ուր ներկայացված են լուսանկարում
պատկերված անձանց անունները
(լուսանկարը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը)

Ход Ольтинской операции и контр-дѣйствія противника

Составлено по памяти

Согласно приказу Н-ка Александропольской группы войск Ген. Пирумова Н-ку Карсского отряда Ген. Оsepяну, поставлена была задача занять силой оружія Ольтинскій округ.

По агентурным данным, оказавшимся вполнѣ точными, границу Ольтинскаго округа защищали два мѣстных баталіона: Нариманскій и Тартумскій большого состава (около 1000 чел. каждый), два горных орудія и пулеметы. Главные силы противника были сосредоточены по шоссе Пенякъ — Мерденекъ. В районѣ озера Керышлы — гелъ противник имѣлъ до 400 конных курдов.

Цѣлью наступленія была выставлена необходимость занять каменоугольные копи, находящіяся в районѣ сел. Пенякъ.

Во исполненіе сего приказа — 17 Іюня 1920 года Г-м Оsepяном изданъ приказъ по Карсскому отряду о наступленіи, согласно которому наступленіе велось тремя колонами.

Правой — полковника Мазманова, средней — полковника Шагубатова и лѣвой — подполковника Нестеровскаго.

Н-м тылового Мерденекскаго района назначен полковник Сармыкешев с подчиненіем ему камендатских постов от Александропольскаго караульнаго баталіона, охранявшими коммуникацію Карсъ-Мерденекъ, 1ой роты 5го пѣх. полка, расположенной в Ардагане, 2-х ротъ от караульных баталіонов Карскаго и Александропольскаго (по одной от cadaго) и Мерденекской поршневои батареи, располо-

Ход Ольтинской операции и контр-дѣйствія
противника совершено по памяти.

Согласно приказу Н-ка Александропольской группы войск, Ген. Пирумова, Н-ку Карскаго отряда Ген. Оsepяну, поставлена была задача занять силой оружія Ольтинскій округ.

По агентурным данным, оказавшимся вполнѣ точными, границу Ольтинскаго округа защищали два мѣстных баталіона: Нариманскій и Тартумскій большого состава (около 1000 чел. каждый), два горных орудія и пулеметы. Главные силы противника были сосредоточены по шоссе Пенякъ — Мерденекъ. В районѣ озера Керышлы — гелъ противник имѣлъ до 400 конных курдов.

Цѣлью наступленія была выставлена необходимость занять каменоугольные копи, находящіяся в районѣ сел. Пенякъ.

Во исполненіе сего приказа — 17 Іюня 1920 года Г-м Оsepяном изданъ приказъ по Карсскому отряду о наступленіи, согласно которому наступленіе велось тремя колонами: Правой — полковника Мазманова, средней — полковника Шагубатова и лѣвой — подполковника Нестеровскаго.

Н-м тылового Мерденекскаго района назначен

Արխիվային ձեռագրի առաջին էջը

женныя всѣ в Мерденеке и составляющими резерв Карскаго отряда для правой и средней колонн.

Распределение сил в колоннах:

1) Правая колонна - 1 ½ пѣх. полка, коменд. рота /Штабригады второй²⁰⁰/, 6^я отдельная партизанская сотня, 4 гор. оруд[ія], двѣ поршневых пушки и греческія добровольцы.

2) Средняя колонна - 1 ¾ бат.[аліона] 5 пѣхот. полка, 2ая отдѣль.[ная]. партиз.[анская] сотня, два легких орудія, Ольтинская милиція и греческія добровольцы.

3) Лѣвая колонна — баталіон 4го пѣх. полка с командой конных развѣдчиков и 2 горныя пушки, выделенныя всѣ из состава Сарикамышскаго отряда. Численность баталіонов (в среднем) к началу операціи: 1го и 4-го пѣх. полка, - около 300 челов., 5го пѣх. полка, - около 200, партизанских сотен, - от 100 до 150 ч.

Согласно вышеуказанному приказу, наступающія колонны 18 іюня заняли исходное положеніе.

Правая колонна — в с. Дортъ-Килиса, средняя колонна - въ Мерденекѣ и левая колонна - в с. Башъ-кей. 19 Іюня правой колонной занят с боя Панджурскій перевал и гора Замп и левой колонной гора Керышлы - гелъ- тапа, причем лѣвая колонна во время движенія из Башъ-кея на Керышлы- гелъ была окружена курдской конницей в 2-3 сотни с участием регулярных турок, - повидимому, - 3го пѣх. полка. Энергичными дѣйствіями самой лѣвой колонны и заставами Сарикамышскаго отряда курды были разсѣяны и потом отбиты.

20 Іюня правая колонна, энергично пробившись вперед, к 18 часам заняла Пенякъ, перерезав шоссе Агундырь -

Ольты, лѣвая колонна заняла сел. Косоръ. Средняя колонна с разсвѣтом повѣла наступленіе на укрепленныя Агундырскія позиціи противника, расположенныя по высотам, покрытым лѣсом. Послѣ упорного боя противник был сбитъ, причем Агундырскія кочевые взяты конной атакой. Противникъ отошелъ на высоты у селенія [Мизек-?], гдѣ еще сопротивлялся, не смотря на обходныя движенія правой и лѣвой колонн.

20 Іюня произошло соединеніе всѣхъ колонн в районѣ Пеняка, при чем захвачены были слѣдующіе трофеи: интендантскіе склады - около 140 тысяч трехлинейных патрон [нов], (в чем у нас была особенная нужда), горныя 3-х дюймовыя снаряды и большой обоз - свыше сотни арб и среди них 2 горных орудія и 5 Максимовских пулеметов.

20 Іюня последовало приказаніе из штаба командующаго войсками занять каменоугольныя копи, укрѣпиться и не продвигаться впередъ. 21 Іюня правая и средняя колонны составляли Ольтинскій отряд (под н-ом полковника Мазманова) и [он] занял позиціи от Панджурскаго перевала по восточному берегу рѣчки Каплы до г. Васкутъ включительно. Лѣвая колонна обратно включена в состав Сарикамышскаго отряда и заняла позиціи от хут[ора] Игдылы через г. Кер-оглы- [баши], в соотвѣтствіи с чем прочія части Сарикамышскаго отряда выравнивали позицію занятіем Чимиръ-дага, чем была закончена операція. Наши потери въ операціи - около 5 убитых и 30 раненных, причем наибольшія потери понесла лѣвая колонна.

Плѣнных нами было взято со стороны противника нѣсколько человѣкъ, [...] разсѣявшіеся солдаты укрылись в деревнях и лѣсах под видом мирных жителей. Наступившія с правой и средней колоннами греческія добровольцы имели исключительно грабительскую цѣль, поче-

²⁰⁰ Следует понимать как "комендантская рота штаба второй бригады". Вторая пехотная бригада в те дни являлась основным войсковым соединением Карскаго отряда Армянской армии.

му и на дѣлѣ боевого значенія не имѣли и, к 21 Юня разсѣялись.

В августѣ месяцѣ ввиду обозначившейся активности турок и их сосредоточенія против Сарикамышскаго и Ольтинскаго отряда — нами занята гора Замп и наше расположение было как указано на схемѣ²⁰¹.

Ввиду малерийных заболѣваний Ольтинский отрядъ с каждым днем таял и в августѣ месяцѣ боевой состав батальонов уменьшился болѣе чѣм в два раза. К началу сентября находившіяся 1 $\frac{3}{4}$ батальона 5го полка замѣнена 1 $\frac{1}{2}$ батальоном 1го полка, взятыми изъ Кагызмана, послѣ чего весь 1ый полк оказался сосредоточенным в Ольтинском отрядѣ. Ввиду отсутствія резервов и малочисленности солдат позиція была занята [...].

С другой стороны к августу месяцу на Ольтинском фронтѣ противник стал проявлять активность и 20 и 21 августа противник даже захватывал тактическій ключъ позиціи — гору Васкутъ, но положеніе нам удавалось возстановливать. Наконец в ночь с 13 на 14 сентября турки, сосредоточив бригаду пѣхоты (2 полка 9-й дивизіи с артилеріей) и подготовив возстаніе Курдскаго населенія оккупированной нами части Ольтинскаго округа на[...]яли руководимое Халид-беєм [...], повели рѣшительное наступленіе на правом фланге Сарикамышскаго отряда и гору Васкутъ, которая являлась ключем этой позиціи и, сбив наш рѣдкія цѣпи с широкой плато горы Васкутъ, быстро перерѣзали шоссе у Пеняка, гдѣ имѣлъ мѣсто штыковой бой, успѣшный благодаря превосходству силъ, для противника. Наступленіе турок на Сарикамышскій отрядъ было отражено. К 6 часам утра Н-м Ольтинскаго отряда отдан приказ об отступленіи на Панджурскій

перевал. 2-я и 11-я роты (2 роты) 1го пѣх. полка отступили по шоссе на Агуджарскій перевал, который благодаря разстроенности этих рот занят был слабо.

Остальные части Ольтинскаго отряда, не имѣя возможности под сильным натиском противника сосредоточиться, стали продвигаться на Панджурскій перевал по горным тропамъ, встречаемымъ из под каждого куста и камня огнемъ возставших курдов. Здѣсь нами были оставлены два горных и два легкіх орудія (при чем стреляющія приспособленія были спасены) и до 4 пулеметов, часть коих была сброшена в речку Агундирку. Вызванная из Ардагана рота 5го полка на разсвѣтъ 15 сентября заняла Агундирскій перевал, чѣм придана была некоторая устойчивость Мерденекскому фронту. 16 сентября Ольтинский отряд, физически и нравственно подорванный, занял старыя Мердекскія позиціи, что западнѣе шоссе Мерденекъ-Ардаганъ, причем Панджурскій перевал оставлен нами и занят регулярной пѣхотой противника, а Агундирскій перевал остался в наших руках. 16го же сентября 6ая рота 5го полка выступила обратно в Ардаган откуда ей не суждено было вернуться обратно с оружием, так как она принуждена впоследствии интернироваться в Грузію и 11 октября присоединилась к полку на г. Агбаба, отпущенныя грузинами без оружія. Наши потери (*зачеркнуто*) при отступленіи из Пеняка - 50 солдат, 4 офицера [...], 6 орудій (из них 2 - поршневых) и 4 пулемета Максима. О предполагавшемся наступленіи турок Карсское командованіе было вполне освѣдомлено, равно как [и] о готовящемся возстаніи курдов занятой нами части Ольтинскаго округа. В концѣ августа по настоянію Ген. Осепянца состоялось совѣщаніе у Н-ка Алек. [сандропольской] группы войск, на котором присутствовал также Главноначальствующій

²⁰¹ В рукописи упоминаемая схема отсутствует.

Карсской области Карганов²⁰². Ген. Осепян предлагал все боеспособное мусульманское население занятой нами части Ольтинского округа выселить в тыл, но это предложение не было принято, на просьбу усилить отряд одним или двумя регулярными батальонами получен из Эривани категорический отказ. Ввиду угрожающего положения турок в отношении праваго фланга Сарикамышского отряда, он был усилен 6ой партизанской конной сотней. Участок от хутора Игдылы на Агундирь охранялся разъездами.

Несмотря на критическое положение Карсского отряда и выполнѣ обозначавшихся сосредоточенія противника и его активных дѣйствій, подкрепленіе отряду не было дано, если не считать прибывшій в Карсъ безоруженный баталіон Александропольской самообороны под начальством подполковника Затикяна.

Ввиду моральнаго дѣйствія на 1ый пѣх. Полка, произведенный отступленіем из Пеняка в обстановкѣ крайнѣ тяжелой, этот полк нуждался в отдыхѣ и был небоеспособен. Разсчитывать на возстановленіе положенія этим полком не приходилось. С другой стороны, не имѣя свободных частей, после совѣщанія Н-к Алекс. группы с Н-м Карсского отряда рѣшено было сдѣлать последнюю попытку активности ударом частями 4 полка на Бардусъ, что в случаѣ успѣха могло возстановить прежнее воодушевленіе войск и создать критическое положеніе для Ольтинской группы войск противника.

К названному времени силы противника на Ольтинском и Сарикамышском фронтах: 9-я и 12-я дивизіи, конный полк, Тартумскій и Нариманскій баталіоны (последніе –

большого состава) что составляло 20 баталіонов съ артилеріей и 3 эскадрона, против наших 8 линейных ба-

таліонов и одного сборнаго баталіона из караульных рот и двух нерегулярных партизанских сотен, сильно разстоявших, и 10-ти орудій, если не считать поршневых пушек. В ночь с 23 на 24 сентября Сарикамышскій отряд сбил противника с Бардусских высот, но подошедшими весьма сильными резервами противника наше наступленіе было отбито и Сарикамышскій отряд, который упорно обороняясь принужден был отступать, причем ввиду прорывов нашего фронта части Сарикамышского отряда были разъединены, но тѣм не мѣнѣе в порядкѣ [отошли] к Бегли-Ахмету, куда был сосредоточен весь Карсскій отряд. Этим наступленіем послѣ 45- дневных боевых дѣйствій турки выиграли Карсъ и Александрополь.

До 14 октября Карсская операція

Из Карсской крепостной артилеріи для пробы были привезены по шоссе два тяжелых орудія [...] выпущено около 20 довольно удачных выстрелов. В начале октября укрепланный Гарамъ-Вартанскій раіоны приказано занять К-ру Карскаго караул. Б-на полковнику Первердіеву с новосформированными 2-мя ротами 2 –мя легкими орудіями (после перваго наступленія Мазманова на Сулдашъ-кая).

Хумбы при размещеніи в селеніях Ново-[/...]/новке и Владикарс производили грабежи, насильно отбирали лошадей, чем вносили общій безпорядок, возстановливаемый с трудом. Войск[а] обывателей лишали транспорта и вызывали враждебное настроеніе населенія к войскам.

Х Занятіе Гара[мъ] Вартанских позицій.

²⁰² Имеется ввиду губернатор Карсской области Республики Армения Степан Корганян (Корганов, Карганов).

Распор. Ген. Пирумов 2^м ротами Караульного батальона и 2 легких орудия батарей [...].

XX Посещение передовых позиций на станции Бегли - Ахметь Ген. Назарбековым, Ахвердовым и Силиковым ген. [...]

После приезда Назарбекова приезжает Рубен паша

XX X Действия капитана Агаяна - до 14 октября.

I Положение войск и позиции после перехода из Пеняка. Ольтинс [...]

II Меры, предпринятые для восстановления положения и наступление на Барду[сь].

III Наступление турок на передов. позиции, занимаемые 4 полком

IV Сосредоточение Карсского отряда к Бегли-Ахмету-Ново-Селимъ

а) высылка Ген. Силиковым отряда полк. Карганова²⁰³ на Мерденекское направление, состав: кон. полк ...Эрив. кар. бат, 2 гор. 13 б.

V Отход левого фланга для занятия Ах-Бабы

а) Образование маневренного резерва полковника Долуханова [в рядах] Сул - Даш-кая

VI Наступление Карсского отряда 14 октября на Сул Даш-кая и отход правого фланга и центра Гарамъ - Вартан к горе Дашъ-кая

III Разбивка войск на боевые участки и высылка крайнѣ левого [За ...] бат. 8 полк и 2 гор. орудий капит. Гндуни.

IV Захваченные турецкие разведчики 27 октября указали обход турок на Везенкой.

V а) Выдвижение полковника Карганова 120 конных и 2 роты Александр. батальона Башкедекляръ и батальон 2 полка для наблюдения за [Я...]

IVI Формирование Везенкойского отряда распоряжением ген. Пирумова,

состав: 1 полк из Карсского отряда - 1 конный дивизион и роты Карсского Караульного батальона.

IVV - зачеркнуто

IV - Перегруппировка войск. Назначение Генерала Казарова - н-м левого боевого участка, и ген. Осепяна - правым участком.

а) Неудобство совмещения должностей нач. группы и коменданта крепости, управление войсками.

X После 14 октября [полковник] Карганов был подчинен Сепуху с прибывшим отрядом 2-м батальонами 8-го полка, послѣ смены конный полк был оттянут и Карганов убыл в Александрополь для приведения в порядок полка.

XI 30 октября неудачная атака Везенкойских позиций и падение крепости Карс. Смерть полковника Мазманова.

X События у Масры, совещание ген. Овсепяна с Сепу [в]сел[е] Троицкое и отход на Кызыл-Чакхакские позиции.

XI Новое наступление турок на Сибата и 7 полкъ, действия броневика и отход на Александропольские позиции.

XII Высылка парламентаров к туркам Хана-Катурского и члена парламента и заключение перемирия, приказ об...

XIII Приказ об отходе из Александрополя: отряд Осепянца на Х[о]ром - Казанчи, 1-й 4-й полк как отряд Сибата 7 и 2 батар. кон. полк 2 полк Карганова на Ке[...]-Ка[ф]т[ар]ли. Баш-Абаранское шоссе занято было ротами Эрив. караульного батальона. Отряд Сепу отошел на Джаджур с 7-м полкомъ с подчинением пограничной бригаде, наход. в Караклисъ.

²⁰³ В данном случае имеется ввиду полковник Николай Корганян (Карганов, Карганов).

XIV Бой 4-го полка у горы Кызыль-даг и ранение Смбата.

а) бой Джадурского отряда

XV Отход наших войск за нейтральную зону перед заключением мирного договора на Талын-Армянский и отстранение ген. Осипяна от должности.

I

а) Состояние войск, порядок подчиненности и вооружения и 3^х линейных патронов и растянутость фронта, отсутствие резерва.

б) Данные разведки и численность неприятельских войск.

в) Иррегулярная конница Филоса и Мурадхана и хмбета 5 полка.

г) Невозможность своевременно добиться пополнения и поддержки и укрывательство дезертиров.

д) Прибытие безоружного батальона Александропол. обороны и конного дивизиона Шт. ротмистра Тер-Погосова.

е) ~~Д. Я. Кадымова~~

ж) Формирование конных хумбов А. Погосяна и др., самовольный уход их с фронта 4-го полка.

з) Положение офицеров и солдат

Справку о убитых во время отступления у Пеняка

и) участь [...]

Другим почерком добавлено

о выселении из Пеняк

Факты безответственности

I

Последствия Ольтинской операции

13 июля турки силой до бригады пехоты овладели горой Васкут, что южнее Пеняка и, вызвав одновременно возмущение в тылу Ольтинского отряда - ./ 1ый пех. полк/, 1/2 батареи 2 и [...] и 2 роты караульных бат. Алек. Карск. гр., конная милиция - 40 конных милиционеров, рота штаба бригады/, прорвали наш передовой фронт, отрезав главный путь отступления /шоссе/, принудили отходить разстроенные части его через Панджурский перевал. Во время отступления наши части дали потерь убитыми - ранен. 70 человек.

К 15 числу Ольтинскому отряду удалось сосредоточиться на старых Мерденекских позициях, что западнее шоссе на Ардагань. Охрана нашей западной границы от Ардагана - Мерденек через Караургань-Каракурть поручена Карсскому отряду, делившегося на Ольтин., Сарикамыш. и Кагызманский отряды.

Мазманов - 1й полк, Мириман[ов]. - 4 полк, 1 батарея /состав отряда/ и артиллерия. 1й пехотный полк - Ольт. отряда ввиду массового заболевания малярией имел состав - до 600 штыков под командой полков. Арутюнова, 4-ый полк в составе 1100 штыков под командой полковника Мириманова и 5ый пех. полк в составе двух батальонов в составе до 450 человек - полковник Шагубатов, Карсского караульного батальона 4 менее боеспособных рот - 250 человек, несших гарнизонную службу и 2 роты Александропольского штаба бригады - 50 бойцов, 2ая - легких - 4 орудия и 5 и 7 горных - по 4 орудия 4ой горных батарей взвода, 2 орудия и поршневых орудий - 16, 10 - при полках и 6 батарейных, мало пригодных для боя против регулярной артиллерии, кавалерия - 2-я партизанская сотня

Филоса-отъ 60 до 120 человек, 6ая сотня Мурадъ-Хана от 120 до 300 человек пѣхоты и конных.

Итого: пѣхоты —, орудій —, конных —

Базой Карскаго отряда и ставки Н-ка отряда является гор. Карсъ. К названному моменту Карсъ не мог быть назван крѣпостью по следующим соображеніям. Согласно записям Русскаго военнаго энциклопедическаго словаря изданаго 1911 года крѣпость Карсъ уже относилась к 3 классу.

Предназначенное для Карса новое артиллерійское вооруженіе вместо старое вооруженіе во время Европейской войны защитили русскими крѣпости Эрзерум в 916 году были вывезены для укрепленія последней. После занятія Карса турками в 918 году, турки эвакуировали все более ценное артиллерійское вооруженіе в глубь Турціи, после занятія англичанами Карса в 919 году оставшіяся орудія новых систем и 2000 000 3^х линейных патрон вывезены были ими для Деникинской армии (часть орудій попали вместо Деникина Азербайджанской республике) и так как многочисленныя укрепленія и форты крѣпости требуютъ расчитанный для обороны гарнизон силой не менее одного корпуса (40 000 чел.), [...] были вооружены исключительно поршневыми полевыми орудіями оставшіеся как малоценныя и 28 тяжелых пушек большого калибра из 3 дальнобойных пушки, хотя и старых систем, бывшее на 8 ½ версты и не имел на случай осады никаких продовольственных запасов, почему и крѣпость могла обороняться только в случае прикрытія флангов полевыми войсками. Пѣхотнаго гарнизона, предназначеннаго для обороны, [крѣпость] не имела. Формировавшаяся полковником Бабаджановым в конце 919 года Карсская крѣпостная артилерія, не имевшая столько офицеров-специалистов как серьезная боевая сила разматриваться не может. Начальник

Карскаго отряда Ген.- майор Осепянц в оперативном отношеніи был подчинен Н-ку Александ. группы и одновременно коменданту крѣпости Карсъ Ген. Пирумову, имѣвшимъ [ставкой] гор. Карсъ. Таким образом, полевые войска Карскаго отряда были подчинены коменданту крѣпости, — вопреки положенію управленія полевыми войсками, что и отразилось с началом боевых дѣйствій. Существованіе Н-ка группы войск не оправдывалось ничем, так как Ген. Пирумов не имел права распоряжаться находящимися частями пѣх.[оты] [и] кон. [пицы] в г. Александрополь и не объединял в своем лице военнаго управленія и Карсской администраціи, так как губерн. Карганов не был ему подчинен.

Не смотря на то, что съ конца 1919 г. весь 920 год проходил в непрерывных боевых дѣйствіях с турками и курдами, как /например/ отрезаніе Мерденск. отряда Мазманова в концѣ 919 года, попытки отрезать Сарикам. отряд /Новоселимск — Елькегман — татар /, весь Карсскій отряд /, [...] непрерывные натиски турко-курдов на Сарикамышскій отряд, и на Кагызманскій отряд, причем противнику даже удалось захватить окраины гор. Кагызман / Ольтинская операція и проход/, несмотря на эти непрерывные боевые дѣйствія Военному командованію Карса не удалось добиться от правительства объявленія Карсской области на военном положеніи, что объединило бы военное и административное управленіе и что способствовало бы увеличенію безопасности Карсской области. Постоянныя боевые дѣйствія требовали большого расхода патронов, по ввиду того, что англичанами было оставлено в Карсе на всю Арменію около 2 мильона системы 3^х линейных патрон, которыми была вооружена почти большая часть войск Арменіи, на долю Карскаго отряда осталась на столько незначительная часть, что 3^х линейных патронов

чувствовалась постоянная нужда и артиллерийское управление не могло удовлетворить даже 20% [10%] (двойка переправлена на единицу) Карсского отряда, не смотря на самое экономическое расходувание.

Ввиду растянутости позиции (120 верст) и незначительности сил Карсского отряда, [отряд] не мог иметь своего общего, если не считать 2 - 3 рот, резерва. На требование н-ка Карсского отряда после занятия Пеняка усилить его хотя бы 2-мя регулярными и боеспособ. батальонами из Эривани был получен категорический отказ.

При наступлении турок на Ольтинский отряд ими временно велось наступление на правый фланг Сарикамышского отряда (хутор Игдыли) которое было 4-м полком отбито и после отхода Ольтинского отряда через Панджурь на Мерденекь правый фланг и тыл 4-го полка оставался открытым со стороны Ольтинского шоссе.

Использовать выдвинутое положение 4 полка для восстановления положения в Пеняке не представлялось возможным ввиду отсутствия общего резерва и подавленного морального состояния 1-го полка после тяжелого отступления. Такое положение сразу доказало туркам наше бессилие.

Новыми настойчивыми требованиями наконец удалось добиться присылки кон. дивизиона — число 180 кон[ных] Тер-Погосова, который был выслан для охраны правого фланга Сарикамыш. отряда. Столь незначительная помощь не могла улучшить положение Карсского отряда. Между тем, по данным агентурной разведки выяснилось присутствие на Ольто-Сарикамышском фронте новой турецкой дивизии в составе 4-х полков и таким образом против 3^х полков очень слабого состава Карсского отряда турки сосредоточили 9-ю, 12-ю дивизии и 11-я дивизия против Сурмалу, 2 местных конных полка сувары и 2 отдельных батальона большого состава — Тартумский и Нариманский.

Кроме того на стороне турок были курдские банды Ольтинского, Кагызманского района, а впоследствии - района Ардагана и Мерденекь. Регулярные полки турок были 12-ти ротного состава [примерно] по 100 чел. каждая, - с большим количеством пулеметов, хорошо организованных с соответствующим числом артиллерии [...]

Итого — до 11 тысяч под командой н-ка Восточного фронта Кезим Карабекир паша. Агрессивность их намерения доказывалась наступлением на Пенякь и захватом занятого нами Ольтинского района.

Несмотря на все эти угрожающие данные, Военное министерство вновь отклонило просьбу подкрепления и единственно отозвался по своей инициативе комендант гор. Александрополя Полковник Затикян, приводимый с разрешения военного министра 1000 человек с Александропольской самообороны из граждан гор. Александрополя мало боеспособных. 90% оказались посланными на фронт без оружия и после больших трудов стоило получить из Александрополя для этих безоружен. винтовки Роса, с которыми в Армении еще не были знакомы. Хотя б-н Александрополя не мог рассматриваться как боевая сила, но тем не менее прибытие этих старых добровольцев благоприятно отразилось на состоянии войск. Попытки Н-ка Карсского отряда и Н-ка Александр. группы усилить Карский отряд формированием иррегулярных частей (хумбами) из турецкоподанных армян местного района не дало положительных результатов ввиду того, что эти хумбы, - в большинстве на худосочных конях, - либо отказывались выступать для выполнения боевых задач не указывая Н-м определенного участка, не желая иметь над собой другого н-ка кроме ген. Осипяна, либо уходили самовольно с позиций, часто исчезая на некоторое время с критической минуты. Н-к этих мелких хумбов Аршак Погосян и прочие, не руководимые чувством долга перед

родиной и опираясь на общее безответствие, которым характеризовалось все наше управление, способствовали только дезорганизации фронта и тыла. Численность их колебалась самым невероятным образом,- возрастая к моментам получения аванса и уменьшалась с приближением к позициям.

В таком положении находился фронт и тыл Карсского отряда, когда Карсское командование, считая положение слишком угрожающим, стремилось к восстановлению положения в Пенякѣ, - с тем, чтобы не сдавать позиции правого фланга Сарикамышского отряда.

Имея в своем распоряжении для этой цели исключительно части правого фланга Сарикамышского отряда (до 8 рот и 2 эскадрона [с] Александр. полком и 4^й полк с горной артиллерией), Генерал Овсепян с разрешения Н-ка группы решил атаковать Бардусские высоты турок, имея целью занять Бардусъ и отрезать турок [от]

Пеняка и дать возможность Мердененскому отряду продвинуться на запад для занятия Пеняка.

Въ началѣ сентября (8 или 9,- справки у Скендарова) согласно деспозиции Ген. Осипяна, который лично руководил операцией правого фланга Сарикамышского отряда, наши войска ночной атакой [...] захватили Бардусские высоты и захватили их до разсвета, но подошедшим из Бардуса турецким резервом численностью нѣскольких батальонов, наши части были отброшены, уведя с собой несколько раненых пленных. С нашей стороны были ранены 2 офицера 4 полка и ранено и убито 30 [...]

Во время этой операции Александр. оборона и 2 роты караульных батальонов как не боеспособные были расположены на тыловых позициях и перевалах. Послѣ атаки наши войска стояли на старой позиции. С этой не удачной атакой исчерпались все ресурсы на восстановление положения. Отсутствие ощутительной помощи из Эривани

чувствовалась как офицерами [так] и солдатами фронта, и в совокупности с нашими боевыми неудачами сильно по-нурила дух войск, которые чувствовали себя предоставленными собственной судьбѣ. Угрожающее положение не замедлило сказаться. С 23 на 24 сентября под покровом ночи и тумана турки, ведя слабую демонстрацию против левого фланга Сарикам. отряда, сосредоточенными силами до 2-х бригад прорвали правый фланг Сарик. отряда, захватили 2 горных орудия 4 -й батареи и, встрѣчая упорное сопротивление 4-го полка (гдѣ особенно упорно проявил 1 -й батальон капитана Гондарджяна) стремились через нижний Салуть и Елкечмазь отрезать весь Сарикамышский отряд, но оказанное упорное сопротивление дало возможность стянуть Сарикамышский отряд с его растянутого фронта и даже эвакуировать самое наиболее ценное имущество 4-го полка и отойти в порядкѣ на Бегли - Ахметъ. Приказание ген. Овсепяна занять при отступлении гор. Сулдаш-кая почему то не было исполнено.

Н-к Карсского отряда, дабы противодействовать стремительному наступлению турок превосходными силами, не имѣя возможности [и] не [получая] директив из Эривани, приказал немедленно полковнику Мазманову с 1-го полка, выслав обоз и артиллерию по шоссе из Мерденека на Карсъ, оставив в районѣ Родионовки полковника Сармакешева с 2-мя ротами Караульного бат-на, вооруженный ротой 1-го полка и 15 кон. милиц. [...] с поршневыми орудиями через горы двигаться на присоединение к 4-му полку через Тайгутъ на Бегли-Ахметъ, предварительно сжечь в Мерденекѣ всѣ и исполнив маршъ к утру 14 сентября. Аналогично Кагызмановскому отряду полков. Шагубатову (5 пѣх.полк) двинуться по шоссе Карсъ и занять Бернскія [...] позиции, в случае желанія местного армянского населенія эвакуироваться,- не препятствовать

ему. Этим сосредоточением наших частей удалось прикрыть Карсь от внезапного захвата турками. Генерал Осепян немедленно выехал в Бегли -Ахметъ и застал 4-й полкъ в положеніе необеспеченном на случай продолженія наступленія турок.

Между тем Сулдаш-кая оказался занят передовыми частями противника. Не теряя ни минуты, Ген. Осепян объехал лично позицию и немедленно издал боевой приказ по занятіе позиции от гор. Карахач через высоты, что между Ново-Селимом и Бегли-Ахметом через Берну на гор. Агадову и лично наблюдал за выполнением этого приказа. Ставку свою перенес из Карса на станцію Бегли-Ахметъ, каковой былъ удобен для связи с Карсом.

Состояніе связи

Необходимо замѣтить, что ввиду остраго недостатка с полевым телефонным кабелем, телефонная связь частей Карскаго отряда оставалась на телеграфных проводах, а где таковых не было и позволяло время, - ставились линіи на столбах телеграфным проводом с изоляторами или без таковых. Ввиду этого, всякое передвиженіе частей отражалось на состояніе телефонной связи, батареи также не имѣли достаточнаго телефоннаго имущества, что затруднило управленіе огнем. Самый город Карсь обслуживался телеграф. [ными] средствами штаба 2^й бригады. Форты крепости не были связаны телефонами, и только с началом наступленія некоторые форты были связаны также средствами штаба бригады.

Центральная телефонная станція всех Карских проводов находилась в штабе второй бригады. Турки имели превосходство в телефонной связи, что особенно сказывалось при управленіи огнем полевой турецкой артилеріи, снабженной, к слову сказать, более совершенными полевыми пушками (образца 1902 г.), бьющие далее наших (1900 г.) около 1 версты, имеют более точное прицельное

приспособленіе и системы менее расшатаны чем наши. Ввиду осложненій на Карсском фронте Эривань видя, что турки уже не отступят и оперативные донесенія не были преувеличены, назначает Генерала Силикова командуя

щаго Карским фронтом на правах командующаго арміи с подчинением ему всех властей военных и гражданских этого раіона. Ставкой своей Ген. Силиков назначилъ гор. Александрополь, который был важенъ как организационный пункт, так как там были сосредоточены запасы англійск. снаряженія, обмундированія и вооруженія. И так как этот пункт обладал достаточной отдаленностью, то являлась возможность, управляя фронтом, имѣть наблюдение за Ардагано-Чалдырским участком, откуда турки могли выйти в тыл Карсу и отрезать все действующіе войска.

Направленіе через Гаджи-Халиль и Кара-Кала на Кагызман требовало наблюдений из Александрополя. Временным Н-ком штаба Ген. Силикова был назначен Н-к штаба командующаго войсками Ар[меніи] полковник Векилов.

После приведенія в порядок боевой линіи Бегли-Ахметскаго раіона Генерал Осепян решил овладеть тактическим ключом турецкой позиции гор. Сулдаш-кая, который являлся весьма сильным пунктом, благодаря своему естественному рельефу, одинакова защищенный со всѣх сторон на подобіе естественнаго форта. Для атаки [в] конце сентября (справка у Скендарова) горы Сулдаш-Кая был назначен 1-й пѣхотный полкъ, находив. в резерве [...] и баталіона 5-го полка при содействіи нашей артилеріи под командой полковника Мазманова. Для поднятія духа солдат, ввиду ненастной погоды, Ген. Овсепян приказал раздарить небольшую партію новаго [англійскаго] снаряженія. Атакующіе войска при содействии правого фланга 4-го полка, защищающаго позицию в этом раіоне, овладеваютъ турецкой позиціи, [но] встретив упорное сопро-

тивление и разстреляв все патроны, в беспорядки отошли назад, а некоторые роты совершенно разсыпались и отступление отряда Мазманова пришлось прикрывать одной лишь ротой, которую ему удалось удержать в своих руках.

Отступившие части почти целиком были собраны в Бегли-Ахмете и для приведения в порядок снова были оставлены в резерв, за исключением батальона 5-го полка, менее пострадавшем. Принятыми Н-м отряда мерами положение было восстановлено.

Для обеспечения правого фланга действующих войск в Карс прибыл Сумбат с пешими и конными добровольцами, собранных из турецко-подданных армян, плохо одетых, что имело значение ввиду наступающих холодов до [...] столько-то человек (*справка у Пирумова*), который был направлен в Джелпус для наблюдения за Ардаганским шоссе и для противодействия действующим в этом районе курдским бандам и одновременно наступать на Ардагань (*Справка у Пирумова*).

Для наблюдения за шоссе, идущем восточнее Чалдырского озера, в район сел. Гренадерское выслана была небольшая часть 8-го полка.

Колонна полковника Карганова: сводный конный [полк], эриванский караульный батальон высланы Ген. Силиковым для действия по Мерденекскому шоссе на Демур-Калу с подчинением ему отряда полковника Сармакешева. Конный полк при движении из Александрополя на Карс по линии железной дороги потерпел крушение потерял около 18 человек и столько же лошадей убитыми и ранеными.

Присоединив к себе дивизион Тер-Погосова, полк имел 350 сабель. Кроме того было оставлено в Александрополе 120 больных и куча бессильных коней. В начале октября полковник Карганов прибыл в сел. Радіоновку, имея там

же свою ставку. Его колонне было передано 2 орудия 13-й батареи. В районе Мерденекского и Ардаганского шоссе регулярных частей противника не нащупывалось, и действовали исключительно курдские банды (Мерденекском направлении) в числе до 600 человек, - без артиллерии, но воодушевленные присутствием турок и их успехом. Ближайшей задачей отряда полковника Карганова было овладение селения Демур-Калы, для чего требовалось занять командующие высоты весьма узкого ущелья Ляля-Баргенис, высота Кайных была сильно занята курдами. Во исполнение этой задачи полковник Карганов [...] октября [вел] наступление, атакуя пехотой с фронта и обходя противника кавалерией с севера. Оба раза пехота овладевала горой Кайных, но благодаря небрежности и малоустойчивости Эриван. караульного батальона и лесистой местностью, противник пробирается в тыл цепей караульного батальона, вызывая среди них тревогу и отход на старые позиции.

Хумбы же Сумбата серьезных столкновений с противником не имели и находились в районе [...] (*Справка Пирумова*).

Генералу Осепяну приказано было не проявлять активности до подхода маневренного резерва полковника Ишханова с 7-м полком и артиллерией, которому было дано направление Гарамь-Вартань - Тойгунь для обхода левого фланга турок, действующих против бригады Ген. Осипяна с непосредственным подчинением Ген. Силикову. Между тем, турки на фронте 2^й бригады усиливались и по личным наблюдениям ген. Осипяна и его штаба замечен был подход со стороны Каракурта большой колонны [турок] силой до бригады.

К означенному времени из батальона Александропольской обороны осталось около 180 человек, - остальные заболели и дезертировали. Для разведки подходящей

колонны противника была выслана рота Алек. самообороны и конный хумб до 20 конных под командой самого полковника Затикяна. Разведке была дана задача занять характерную сопку в районе селения Яве-гузгань.

Двигающаяся колонна противника на ходу выделила 2 роты с пулеметами, которые быстро продвинулись вперед, после некоторого сопротивления роты сил обороны сшибли и ее пулеметным огнем и заняли эту сопку. Тут впервые была обнаружена оптическая связь турок красными флажками. Красный цвет, очевидно, был выбран потому, что он лучше всего проектировался на местности, тогда как другие цвета сливались с местностью [и] менее заметны.

Войска 2^й бригады и для ознакомления фронта посетили английские и французские военные представители, причем последний наблюдал лично в подзорную трубу подход турецкой колонны.

С подходом этой колонны левый фланг 2^й бригады занимал не выгодную позицию и был в угрожающем положении. Принимая во внимание это, Ген. Осепяну приказано было выиграть время для сосредоточения наших сил и подхода маневренного резерва. Ген. Осепян, опасаясь, [что] наступлением турок на наш левый фланг бригады [он] может быть разстроен и этим потерпит неудачу весь план активности генерала Силикова, принял решение, оставляя правый фланг на месте, осадить 9 октября левый фланг на сильно оформленную гору Агбабу и занять центром соединительную позицию занятием сел. Владикарса через сел. Ново-Михайловка.

Ставку свою перенес на разъезд Владикарсь.

С разсветом 10 октября турки заняли оставленную позицию нашего левого фланга, чем отчасти доказывалось их наступательное намерение на наш левый фланг. Этот отход был сделан с разрешения генерала Пирумова,

который лично до отхода прибыл в Бегли -Ахметь и совместно с ген. Осепяном произвели рекогносцировку предлагаемым новым позициям. Насколько действия военных были связаны [с] находившейся в Карсе министерской коллегии под председательством Вращана при участии Бабаляна (ср. у Бабаляна) доказывается тем обстоятельством, что такой разумный отход левого фланга был осужден, или и так до конца и не понят. Причем Ген. Овсепян был осужден в паничности.

В ночь 10 на 11 октября турки произвели разведку на наш правый фланг и сбили наши части с горы Кара-Хань, [но] подходивший в это время к позиции для селения б-й 1 полка к-на Агаяна, несмотря на темноту и трудность ориентировки, стремительно атаковал турок сбил их, восстановив положение.

Перед наступлением 14 октября о котором речь впереди, бригаду генерала Осепяна посетили К-ий войсками республики Ген. Назарбеков, Ахвердов, Силиков, [...]. К построившимся резервным частям 1-го полка, к этому времени отлично обмундированных, Ген. Назарбеков обратился к солдатам с речью, требуя от них выполнения долга перед родиной и устойчивости, после чего посетили 5-й полк, расположенный на левом фланге и произнес такую же речь солдатам частного резерва 5-го полка. На 14 октября было назначено ген. Сил [уиковым наступление...].

В первых числах октября 1-й и 5-й полки стали получать большие пополнения, отлично обмундированные [и] вооруженные новыми винтовками Роса, с которыми мало были знакомы, и также прибыла 6-я рота 5-го полка, пропущенная грузинами с обозами оружия. Это пополнение, увеличившее состав 5-го полка вдвое (850 чел) и 1-го полка на 40%, пагубно отразилось на состоянии этих частей, так как состояло исключительно из Шурагельцев, если можно выразиться,- из патентованных дезертиров,- не

только не боеспособных, но и развалившие в этом отношении среду, в которую их вливали.

4ый пехотный полк ввиду достаточного своего состава не получивший пополнения, сохранил свою боеспособность. Единственное пополнение 4-го полка составляла рота прибывших из Тифлиса добровольцев, которая была введена в полк особо (как 13-я рота) и из таких же дезертиров, которых администрация вдруг начала находить массами и присылать в распоряжение военных частей.

Началось усиленное формирование рот Карсского караульного батальона, которых *[приблизилась]* к числу 14-ти рот, - каждая рота - 100 чел.

Все отлично обмундированы и вооружены Роса, *[укомплектованы]* надлежащим командным составом, *[но]* духом способны только для несения самой отдаленной тыловой службы.

В виду подхода маневренного резерва (2-й полк), генералом Силиковым на 14 октября было назначено общее наступление, причем отряду полковники Карганова при содействии хумба Смбата приказано было *[занять]* Демурь-Калу. Маневренному резерву полковника Ишханова произвести обход с севера Сулдашского укрепленного района. Отряду ген. Осепяна - повести наступление по фронту, направив главный удар на Сулдаш-Кая. Во исполнение этого приказа Ген. Осепян составил следующую диспозицию: находившийся в резерве 1-й полк, приведенный более менее в порядок, хотя и ослабленный дезертирами, под командой полковника Мазманова, - первого уже хорошо знакомого с этим участком ввиду первого наступления, должен был сосредоточиться в районе горы Кара-Хачь и, оставив для поддержки редкие части на старой позиции, стремительно атаковать Сулдаш-Кая, охватывая его с севера. Среднему левому участку полковника Мириманова - выделить не менее 6-ти рот полка и под общим

командованием одного штаб-офицера после завязки боя на правом фланге атаковать Сулдаш-Кая с Ю.В. *[Юго-Востока]*, охватывая его с юга. Среднему боевому участку - наступать на Ново-Селим-Лал-оглы для поддержки групп, действующих против Сулдаш-Кая. Левому боевому участку (бат-нам 5-го пех.полка) приказано было *[...]*. Для руководства этой операцией Силиков из Алекс. приехал в Карс.

[Дабы] произвести сильную демонстрацию, выдвинувшиеся на направление Ялагургчам и ведя наблюдение за горой Ягада броневики Азатамарт, выдвинутые со станции Бегли-Ахметь *[...]* и передавать в общем резерве наступать *[...]* оставались находившиеся в движении части правого боевого участка с горы Карахачь на Новомихайловку 2 роты и учебная к-да 1-го полка с 2-мя гор. орудиями, ввиду того, чтобы на правый фланг было выдвинуто максимум того, что возможно было и ввиду не обеспеченности левого фланга резервными ротами 1-го полка, приказано было расположиться в районе Новомихайловка.

В октябре закончилось перевооружение 1-го полка винтовками Роса, 4-й полк был вооружен Лебеля, 5-му полку временно оставлено вооружение 3^х *[линейной]* винтовки ввиду достаточности для одного полка 3^х линейных патронов. Ввиду недостатка во вьючных животных, в полки были выделены ограниченное число новых пулеметов системы Вакерса.

Для руководства и наблюдения за боями 14 октября Ген. Осепян выехал из Владикарса *[на]* высоту, что у шоссе 1 1/2 верст Сев. Запад. Бегли -Ахметь. С раннего утра на правом фланге завязалась ружейная и пулеметная стрельба и постепенно разпространялась по всему фронту. После 7 часов утра 1-й полк при поддержке артиллерии атаковал Сулдаш-кая, встретив со стороны неприятеля только охраняющие части, ввиду чего и легко удалось захватить

несколько рядов. Но ввиду того, что в селение Егнджа и Егнджа-Кала были сосредоточены большие пехотные силы противника, которые быстро выдвинулись и перейдя большими колоннами в контр-атаку смяли наступающие части 1-го полка, а части 4-го полка, ввиду не экономного расхода патронов, разстреляв таковые, скатились к своему полку, действующаго западнее Бегли-Ахмета. Наш аэроплан, производивший разведку, видел быстрый уход турецких обозов от Сулдаш-Кая на Сарикамыш. Брошенные им несколько бомб вреда противнику не принесли, 4^й полк и [части] Александр. обороны, на переднем участке встречая слабое сопротивление, подвинулись к Новому Селиму. Дивизион, стремившийся атаковать броневик, был им разбит и понес значительные потери, отступил. 5-й пех. полк с налета овладел своими старыми, что в районе Торчи позициями, при дальнейшем движении встретил упорное сопротивление противника выдвинувшихся [на... Явагур-чамъ].

К-р -го полка полковник Шагубатов, находившийся на батарее, был ранен в живот, но остался в строю.

Все новое пополнение, как один человек, повернулись назад, а многие, побросав ружья, шинели и предметы обмундирования и снаряжения, с особенной быстротой отскочили назад и разсыпались к 10 ч. утра. Видя, что 5-й полк ввязался в бой и получив донесение б-на 5-го полка прибытия в Ново-Михайловку, Ген. Осемян приказал этому б-ну немедленно двинуться на присоединение к полку в передовую линию для поддержки 5-го полка. С переходом в наступление была сохранена [связь] только с 4-м полком, остальные все донесения и распоряжения делались через ординарцев, что благодаря плохим лошадям и значительностью расстояния сильно замедляло доставку таковых. К 11 часам видя с наблюдательного пункта неудачу правого фланга, но не имея донесения от полковника Мазманова,

Ген. Овсепян заметил паническое отступление 5-го полка, преследуемых громадным количеством турецких пулеметов, бросился к Ново-Михайловке для приведения в порядок 5-го полка.

В то же время, заметив обход турок к Югу от Ягадавы, выслал 1½ резерв роты 1-го полка с 2 орудиями для противодействия отхода и остальная 1½ роты для занятия передовых...

окопов сильно укрепленной и растянутой гор. Агбабы.

5ый полк с помощью к-наго состава был приведен в относительный порядок и водворен на свое старое исходное положение гор. Агбабу. Ввиду стремительного отхода, раненные офицеры и солдаты, за исключением капитана Слатинского и подпоручика Бек-Назарова, были оставлены на поле сражения, в том числе и К-р батальона капитан [Капенов-?]. 4 роты 1-го полка, оставленные на правых фланговых позициях, не оказали поддержки разброшенным частям 1-го полка полк. Мазманова и самовольно оставили позиции и отошли (офицеры этих рот, в том числе прикомандиров. к 1-му полку Ш-т ротмистр Калобян были полевым судом 28 октября приговорены к смертной казни, но приговор не сумели привести в исполнение ввиду падения Карса).

К вечеру 14 октября выяснилось, что части 1-го полка удалось собрать в районе Гарамъ-Варданъ. Маневренный резерв (7-й полк с артил.) встретил при своем движении сопротивление турок и благодаря своей малоспособности не выполнил задачу и пошел с 1-м полком на Гарамъ-Варданъ.

Атака полковника Карганова потерпела тоже неудачу и отошла на исходное положение позиции. Ввиду создавшегося положения и невыясненности обстановки, угрозы правому флангу 4 -го полка, занимавшего выдвинутое положение, Ген. Осемян решил, оставляя левый фланг (гор.

Агбаба) на месте, поручив охрану шоссе ротам Алекс. караульного батальона Шт. кап Эйрамджаном, 4-му полку занять позицию от Даш-кая до Гарамъ-Варданъ включительно,- с подчиненному ему частей отряда полковника Перевердиева, чем и закончился бой 14 октября.

1ый пехотный полк для приведения в порядок стянут в сел. Александровку, поэтому ставку свою перенес на разъезд Александровку. Ввиду угрозы левому флангу, 5-му полку приказано иметь особое наблюдение к югу от Агбабы, дежурной части 1-го полка выставить охранение на направление Кани-кей, наблюдая пространство к Востоку от Агбабы. По тем же соображениям н-м Александровской группы был выслан б-н 8-го полка с 2 орудиями 5-й батареи для наблюдения [на] Каракала, что на 4 версты севернее Гаджи-Халила и наблюдением за горой Геджадаг [штаба ...]

Выяснено, что потери в бою 14 октября в отряде Ген. Осепяна 150 человек и 10 офицеров [...].

Действия колонны (справку в Агамала) [...]

Нести 2 тяжелых орудия, привезенными из крепости Карсь.

Для наблюдения за левым флангом [...] Ген. Осепян. Конные хумбы [...] и др., но не один из них не выполнил возложенной на него задачи. Тогда Ген. Осепян выслал на левый фланг конный хумб (ставку Спендарову....) [...].

Этот хумб выдвинулся на гору Геджа-даг, обнаружил турецких разведчиков и захватил 2^х из них в плен и оставил их ген. Осепяну. После допроса без применения изстязаний, но угрозы бросить в горящую печку паровоза [...]. Это на них произвело большое впечатление. Они показали, что турецкая бригада под командой Халил-бея выступила для обхода Везенкой. частей для занятия горы Геджа-даг (к 27 окт.).

Донеся об этом Н-ку группы который за неимением достаточного резерва приказал выделить из лѣв. боевого участка Ген. Осепяна 2 батальона 1-го полка под командой полковника Мазманова, 2 роты из 3-го Алекс. караульного б-на и усилить их несколькими ротами из Карсского гарнизона, форсированным маршем двинуться через Карсь на Визенкой. Колонна полковника Мазманова, именовавшаяся Визенкойским отрядом, выступила в тот же день поздно вечером затемно.

28 октября турки заняли гору Геджа-даг и повели наступление на левый фланг крайне лѣвого заслона (батальон 2-го полка), ведя демонстрацию против гор. Агбабы и 5-го полка. Ввиду усталости частей, постоянно находящихся в передвижении и плохо питавшихся, Визенкойские высоты оказались занятыми турецкими разведчиками раньше,- до подхода колонны полковника Мазманова и головной б-н 1-го полка был встречен со стороны противника пулеметным огнем и отброшен. Ввиду закрепления турками Визенкойских высот за собой, пониженный дух наших частей и отсутствие веры в успех, чему значительно способствовало влитое пополнение и роты караульных б-нов, полковнику Мазманову овладеть Визенкой не удалось.

Все 28 число шел бой в районе крайне левого заслона, на подмогу коему Ген. Осепян выслал 2 роты 1-го полка под командой капитана Агаяна. Ввиду большего наступительного порыва турок, но недостаточности устойчивости наших частей (б-н 8-ми рот), а также ввиду ранения Н-ка этого участка капитана Гднуни,- энергичного увлекающегося офицера (из турец. службы), турки выиграли положение и заняли сразу высоту, имея обхватывающее положение на Визенкой.

28 октября ввиду изменившейся боевой обстановки, не сулившей пользы, был издан приказ Александропольской

группе об отходе полевых войск на фланги крепости Карсъ, предоставляя защиту центра крепостным фортам. Отряду Сепу поручено было боевой участок перехватывающий дорогу на Мерденекъ и Ардаганъ.

Ставки в Ново-Воронцовске,- правее крѣпости Карсъ на правом берегу Карса-чая и сверху от форта Рузевскій,- участок Ген. Осемян в составе 4 и 7 полков, конный полк в Прохладном. Участок левее крѣпости (включая 5-й полк и Визенскойскій отряд, усиленные 2-мя конными дивизионами,- подчинен ген. Казарову. Согласно этому приказу ставка н-ка группы Ген. Пирумова со штабом в сел. Мазра. Перегруппировка закончена 29 октября. Двинувшіеся из Карса 29 октября беженцы большой колонной на Мазру были возвращены, очевидно, по настоянію министерской комиссии силой администраціи. Ставка Ген. Пирумова по настоянію той же камиссии была оставлена в гор. Карсе. Таким образом Ставка со всеми интендантскими службами и учреждениями, интендатскій обмундировочный груз в вагонах на станціи Карсъ. Таким образом интендантская база оказалась впереди (гор. Карсъ).

Ввиду того, что в городе намечались уже беспорядки, ввиду слабости власти [...] хлебопекарни, 2 дня подряд на виду министер. комисіи [и] Н-ка группы были разграблены, что лишило войска продовольствія, а в особенности 1ый полк, который ввиду частых передвиженій и отсутствія обоза, не сумел сэкономить никаких запасов и три дня оставался без продовольствія.

На 30 октября с разсветом было назначено наступленіе на Визенкой. Для внушенія бодрости жителям Карса печатались (в штабе Алек. группы войск в войсковой топографии) [... штаба 2 бригады возвелісь].

1ый пѣх. полк, однако, не перешел в наступленіе, так как истощенные солдаты были не в состояніи, или не желали двигаться. Командующій полком полковник Мазманов,- на

энергію и храбрость которого возлагались большіе надежды, видя свое бессиліе, покончил жизнь самоубійством 2-мя выстрелами из маузера.

Турки предупредив наше наступленіе и с большим наступательным порывом отбросили наши Визенкойскія части и приближались к станціи Карсъ.

1 ½ б-на 4-го полка, находившіеся в Мазра (резерв Ген. Осеяна), видя отступающій в беспорядке 1-й полк, Н-к резерва по собственной инициативе выделил несколько рот для того, чтобы остановить отступленіе 1-го полка и привести его в порядок. Действуя прикладами ему удалось приостановить отступленіе голодных солдат, превратившихся уже в банду и громивших на шоссе повозки с каким нибудь съестным продовольствіем. В этом время прибыл в Мазру из Троицкого Ген. Осеян, который принял решеніе имеющимся в резерве 1 ½ баталіона перейти в наступленіе на наступающих из Визенкой правый фланг турок,- с целью приостановленія такового, о чем же передал из Мазры в Троицкое для ориентировки штаба группы, что не было исполнено ввиду перерыва связи и быстро развернувшихся событий. В это же время наблюдатель, поставленный Ген. Осеяном к 14 часам доложил, что станція Карс занята турками. В это же время в Троицкое поступило донесеніе от К-ра б-на 4-го полка, что форт Рузевскій занят турками и что его наступленіем турки потеснены, но усиливаются, что шоссе Карсъ-Прохладное загружено беженцами и обозами и сильно обстреливается ружейным и артилеріским огнем, [что] интендантскій груз в вагонах, а санитарный поезд не получая разрешенія [на выезд] от н-ка Алек. группы, попал в руки противника. Наш броневик, нанося большой урон кавалерии противника, все же не смог захватить этих составов.

Ген. Пирумов, не зная о том, что противник уже занял станцію Карсъ и отрезал 5-й полк, находившійся на запад-

ных фортах, выслал к-ра дивизиона конного полка полownika Георгія Векилова с приказаніем Ген. Оsepяну активными дейcтвіями оказать поддержку отcтупавшим Визенскойcким частям. Это приказаніе прибыло после паденія крепости. Что касается крепостной артилеріи, то выстрелов ея 30 октября cлышно не было. Ввиду тумана она бездейcтвовала. По-видимому, потому турки наступали в полосе необстреливаемой.

Мало-численность артилеріи [*проявилась*], отчасти, ввиду брошенности орудій, так как горнизонные форты и роты Карсcкого караульного б-на, беженцы и местные жители отcтупили с фортов заблаговременно, причем остался на позиции в раіоне гор. Орелодин 5-й полк, который после окруженія cдался в плен с к-м полка. Ввиду неэвакуированности cвоевременно местных жителей по настоянію министерской комисcии, которая плохо разби-ралась в военной обстановке и думала этой мерой уве-личить боеcпособность,

Карс-шоссе на Прохладное и Троицкое настолько было забито гахтаканами и их арбами, скотом и жидкими воинскими обозами, что движеніе по этому шоссе, сильно обстреливавшемся, было почти не возможно, ввиду чего воинcкіе чины, в том числе и офицеры, собравшіеся около штаба Алексaдропольской группы [...] и отчасти благода-ря тому, что Ген. Пирумов, который вышел из штаба с поломаной ногой, медлил, в большинcтве тоже попали в плен, не желая бросить cвоего Н-ка группы.

В это время губернатору Карганову на хорошем коне удалось проcкочить через город. Проходивший через город на шоссе взвод 2ой батареи, покрытый огнем турецкой артилеріи, потерял часть cостава в том числе К-ра взвода поручика Багратуни.

Пробиться не могли попали в плен Ген.- 3 (Казаров, Пирумов, Араратов), Н-к штаба арміи полк. Векилов,

Штаб - офицеры: (полк Шагубатов, полковник Бабаджанов. подполк Тер-Аракелов, под. Кананов, под. Дондаров, под. Векилов, полков. Аваков, член министерской комисcии Бабалян, вице-губернатор Чалхушян и некоторые другіе административные чины). Обер офицеров – 90, н/ч (нижние чины) – до 3 000.

В гор. Карс-ь первыми ворвалась курдская конница, которая произвела массу всяких насилий, разстреливая жителей. По видимому город был предоставлен на разграбленіе, так как 3 дня в городе была одиночная стрельба и по ночам стоял стон женщин. Женщинам отъ насилия удалось cпаситься тем, которые спрятались при [...] госпиталях и американских беженcких пріютах. Все мирное населеніе, не сумевшее спрятаться, было разстреляно.

Из авиационного отряда, имеющему единственный исправный аэроплан, поднялся и отбыл прямо в Эривань c ком. дивизиона отряда Гуліяном и наблюдатель Бабалян. 2ой мало исправный аэроплан c летчиком Вержбицким cделал попытку подняться, но ввиду неисправности упал и остался в плену. Вооруженіе крепостной артилеріи со складами и взвод 2ой легкой батареи увеличили трофеи турок.

Ввиду создавшегося положенія после паденія Карса Ген. Оsepян вызвал немедленно Сепу из Мало-Воронцовки в сел. Троицкое, где информировал его. [*Ген. Оsepьян*] запросил у Сепу, - какія активныя дейcтвія может предпринять Сепу со своими частями, [*при*] том как, Сепу не мог рассчитывать на успех никакой активности, равно как и Ген. Оsepян, имевшій под своим непосредственным начальством 4-й полк да и малоспособный 7 –й полк (около 500 чел.) отсутcвіе продовольствія и боевых припасов а также всюду занятые базы (Карса) турками, а также [...]. [*Имея ввиду*] отсутcвіе связи с Ген. Пирумовым, начальником ген. Силиковым, который к этому моменту нахо-

дился в Алексадроле, Ген. Осепян принял на себя командование оставшими частями как старший [и] решил отойти на Кызыль-Чахчахские позиции, о чем немедленно донес ген. Силикову со станции Башкадыкляр, чтобы базироваться на Александрополь и войти в связь с отрядом полк. Карганова, находившемся в Башкадыкляре, куда и были направлены Ген. Осепьяном части конного полка. Ввиду возможности преследования отряда неприятельской конницы, павшим духом войск и недостаточности боевых припасов, а также рельефа местности, более близкая к Карсу позиция, на которую можно бы было рассчитывать устроиться, не предвиделась. Во время отступления на Кызыль-Чахчахские позиции разстроенные части 1-го пехотного полка с левого боевого участка ген. Казарова, а также отступавшие группами солдаты разных частей войск прошли на Александрополь, где распоряжением Ген. Силикова были приняты меры для восстановления 1-го полка вновь под командой полковника Арутюнова, находящегося при штабе Ген. Силикова. Н-м тыла в Александрополе назначен был прибывший из Тифлиса Ген. Арешев. Марш до Кызыль-Чахчахских позиций был исполнен в течение одной ночи 30 на 31 октября. Бронированный поезд стал на станции Караяль. Отряд наименовали Кызыль - Чахчахским. Приняв ввиду прибывшей от ген. Силикова деспозиции, Сепу с непосредственно подчиненными ему частями, оставив хумб Смбата в распоряжение Ген. Осепяна, отбыл в резерв Александропольской группы и расположился ближе к левому флангу, чтобы иметь возможность оказать поддержку левому боевому участку полковнику Карганову.

Ген. Осепян назначен Н-м правого боевого участка, в который включались железная и шоссейные дороги на Александрополь. Ген. Осепян [ом] хумбу Смбата с 2-мя горными орудиями 9^й батареи был дан участок выше

Магкюза по берегу Магкюз-чая. Средний боевой участок - 7-й полк с перехватом линии желез. дороги и 4-й полк составлял левый боевой участок до стыка полков. Каргановым в резерве был оставлен б-н 4-го полка и комендатская рота штаба 2^й бригады в сел. Кызыль-Чахчахе. Ставка Осепяна на станции Караяль. За селен. малыми и большими Кышлы установлено было наблюдение.

Бат-н 2 -го полка, находившемся в составе участка полковника Карганова, имел столкновение с неприятельской пехотой в районе горы Кызыл -кала у Агамаса, откуда и был отброшен турками, понеся значительные потери.

Фронт полковника Корганова [...]

На станцию Караяль прибыл для ознакомления позиции Военмин Тер-Минасян с Ген. Ахвердовым. Съ собранным резервом и оставшимся еще в Кызыль-Чахчахе частями Сепу, Тер-Минасян обратился с речью, в которой указывал создавшееся положение в виду неустойчивости частей, после чего в тот же день ночью отбыл в Александрополь.

Около 3 ноября противник съ утра обозначал наступление на правофланговый участок Смбата (которому для инструктирования распоряжением Ген. Силикова придан кавалер. полковник Шишов.). Хумб Смбата совершенно не оказывая сопротивления стал отступать, не смотря на то, что сам Смбат, желая воодушевить своих подчиненных, расхаживал в цепи.

Ген. Осепян приказал броневнику выдвинуться вперед 7-го полка для поддержки последнего, сам со штабом выехал по отступающим частям Смбата, чтобы привести их в порядок, но ввиду полной их не боеспособности и не желания драться, люди хумба все время стремились расположиться за артиллерийским взводом 12-й батареи и штабом ген. Осепяна.

Подошедший полковник Шишов доложил, что нет возможности удерживать части хумба и что уже несколько повозок брошены обозными, хотя и их, - за отдаленностью противника, вполне можно было вывезти. Значительная часть хумба просачивалась на Александрополь с севера. Кроме наступления на правый фланг, турки повели наступление по линии железной дороги на 7-й полк того же числа, не трогая участка 4-го полка. Броневой поезд встретил наступающие части противника, в плотную пользуясь превышением местности над полотном, почему броневик мог поражать их огнем с трудом. Не смотря на присутствие броневика и его мужественные действия, по видимому под влиянием отхода, хумб Сибата также начал отходить. Резерв частей был израсходован для прикрытия правого фланга от обхода противника. Сепу получил приказание выдвинуться к селу Технис с резервом, но ввиду медленности его марша и несоблюдения им полевого устава (о предупреждении Н-ка, к которому он двигался) Ген. Осепьян не был ориентирован в порядке и направлении этого движения. В это время поступило донесение от 4-го полка, что он также начал свой отход ввиду не обеспеченности своего правого фланга. Ввиду создававшегося положения ген. Осепьян принужден был наметить новые позиции, на которых возможно будет остановить отступающие войска.

Для чего приказал занять позиции по левому (восточному) берегу реки Арпачая. Отряд полковника Карганова по малочисленности (2 батал. 2-го полка, кон. Полк, 4 роты Эрив. кар. б-на под ком. [...]) и разстянутости участка имел больше наблюдательное значение, ввиду чего и отошел на линию участка Ген. Осепьяна.

Резерв Сепу в районе сел. Вартанлы Узун-Килиса встретился с передовыми наступающими частями турок,

которых по малочисленности удалось ему заставить отступить, о чем он донес непосредственно Ген. Силикову.

В это время в Александрополе началось большевистское брожение, к которому примкнули разбитые и дезертировавшие из своих частей солдаты разных полков. За неимением ни одной прикрывающей роты штаб Ген. Силикова отъехал от Александрополя (4-го числа ноября). В городе начался грабеж интендантских складов. И без того подавленные и измученные солдаты фронта были смущены этими событиями, подвоз продовольствия прекратился, положение стало весьма критическим, однако резервным частям Сепу и местным властям удалось восстановить в городе порядок. Штаб Силикова вернулся в город, а за отсутствием хлеба на фронт были посланы галеты и сгущенное молоко. Однако в Александрополе и Эривани уже сознавали что дальнейшая борьба с турками уже не возможна, и отчасти, в целях ограждения Александрополя от участи Карса решено было вступить в переговоры с турками, для чего был послан парламентом Н-к разведки Котурский со членом парламента на паровозе.

Пакет принял со стороны турок офицер. Ответ последовал ночью того же дня, по которому турки соглашались на перемирие лишь в случае отхода наших войск до часа дня на 15 верст за Александрополь. Причем турками должны были заняты только крепость и станция, а в городе турецких войск не должно было быть. Для исполнения требований перемирия Ген. Силиков диспозицией того же числа передал по телефону и пакетом приказание отряду.

Джаджурский отряд Сепу в составе 7-го и 8-го полков, такие - то батарей 2 орд гор. 9 батареи, 13-я гор. батарея...[далее текст на всей странице не считывается]... на позициях того же названия.

Несмотря на перемирие, 12 или 11 ноября турки повели снова незначительными силами наступление на фронте Хором-Кафтарлы, где сторожевую службу нес 1-й полк. 1^й полк, оказав сопротивление, отошел на Артик — причем 1-й батальон 1-го полка потерял связь с полком и отошел на Баш-Апаранское шоссе. На следующий день турки повели наступление на участок полковника Карганова и потеснили его части. Смбат с конными своего хумба, согласно приказу ген. Осепяна, ударил во фланг наступающих на полковника Карганова противника и встретив конные его части отбросил к Агину, но ввиду неумелого преследования сам Смбат оставался в Ташкале (*Справка у Скендарова*),

наскочил на пехоту противника, который их разстроил, а конница противника своим преследованием погналась за отступающими. Смбат, видя мчавшихся назад своих конных, выскочил из Таш-Кала и, чтобы воодушевить своих конных, бросился на противника, произошла рукопашная схватка, противник был приостановлен, а Смбат ранен в голову и во время падения с лошади сильно контужен [...] голову, отчего и произошел [...] перелом правой стороны.

Противник сильной конной частью с пехотой занял высоту западнее села Молла-Гекча, в котором расположен был резерв 1 ½ б-на 4-го полка. Однако контр атаку 4-го полка при содействии 7 — й батареи, израсходовавшей большую часть снарядов, противник сбил с большими потерями. Полк расположившись после отхода на правом фланге участок ген. Ген. Осеп. под давлением противника стал отходить, виду чего ген. Осепян приказал отойти на Талынъ. По прибытие в Талынъ была установлена нейтральная зона. Положение на левом боевом участке полковника Карганова при содействии вновь подошедшего из

Сардарабада пополнения положение тоже было восстановлено.

В связи [с] поставленной задачей Ген. Осепян приказал Н-ку штаба произвести рекогносцировку позиций в районе Кырмызы — и Талын Армянский. Однако после производства рекогносцировки получен был приказ правому и левому боевому участку отойти за нейтральную зону — Станция Аракс — Талыш-Ком. Причем ввиду имевших место недоразумений между полковником Миримановым и Ген. Осепяном оба [...] н-кам [...]

приказано было прибыть на станцию Эчмиадзин к ставке Н-ка Алагезского отряда Дро. Штабу бригад [...] - в гор. Вагаршапат, 1ый пехотный полк - двинуться на расформирование в сел. районе гор. Вагаршапат, 2ой легкой батареи - в Вагаршапате, 4 —му полку под н-вом полковника Нестеровского - стать в районе сел Талыш-Ком, выйдя в связь вправо с Абаранским отрядом под Степаняна (вновь формировавшийся 5-й полк) и влево войти в связь с участком полковника Карганова (Каракилисский отряд), усиленный отдельным кон. дивиз[ионом] и резервом милиции. Оба эти участка вошли в состав Алагезского отряда Дро. Во время разбора дела на станции Эчмиадзинъ в ставке Дро Ген. Осепян не пожелал дать никаких объяснений и отверг предложенное обвинение в отрицательной пристрастности к 4 —му полку и полковнику Мириманову и был отстранен от командования бригады. Полковник Мириманов вновь вступил в командование полком.

Администрация [...] ...

План заключенія

- 1) Причина возникновенія войны с турками
  - а) Наши агрессивныя действія в Ольтинском направленіи
  - б)
  - 2) Состояніе войск Арменіи и крепости Карсъ, и управленіе войсками, и роль военной секціи парламента
  - а)
  - б)
  - в)
  - г) Неправильное распределеніе войск по данным агентурной разведки и возможности фронта, не своевременное сосредоточеніе войск в Карсском раіоне
  - 3) Отсутствіе необходимых организацій обозов и проч.
  - 4) Непроизводство учебных стрельб в регулярных частях.
  - 5) Некомплект. частей, отсутствіе учебного сбора запаса.
  - б) Положеніе офицеров и солдат.
  - 7) Общая безответственность отраженія и на войска. Недостаток старших войсковых н[ачальнико]в, начиная от к[омандиро]в б[атальон]ов.
  - 8) Хумбы – вредная амбиція хумбанетов, невозможность [постановки] им никакой задачи, отсутствіе военной подготовки и не умение составить организацію.
  - 9) Постоянная позиціонная служба и частые боевые действія по всей границе.
  - 10) Администрація: Карганов, Грачія и Кадымов.

а) укрывательство дезертиров и ответы на постоянныя не розыски, взяточничество, тяжелая подводная повинность ввиду неименія у частей обозов.

11) В раіоне боевых действій не подчиненіе администраціи военной власти.

Заключеніе работы в министерс.

12) Неуменіе привлечь на свою сторону соседей (как турок, грузин) и неуменіе избегнуть войны ввиду неподготовленности.

Причины возникновенія войны

Уступив нам в 1919 году большую часть Карсской области по требованію и настоянію англичан, турки не намерены были проявлять личную активность, враждебную в отношеніи, но оставили в курдских раіонах некоторое количество вооруженія и в качестве инструкторов (чаушов). Этой мерой они достигли того, что все местное мусульманское населеніе обращало свои взоры на Турцію в надежде на постоянную помощь, стремясь постоянно къ установленію на их территоріи турецкой власти. Действія турецкіх инструкторов [проявлялись] в раіоне Каракурта, в раіоне Шурагель, Ольт, Зангибасара и Нахичевана. Наши боевые действія, направленные против неподчиняющихся нам курдов и татар, вызвали со стороны команд. восточным фронтом Кара-бекиром протест Командующему войсками Назарбекову, в котором указывалось на избіеніе и разореніе мусульманскаго населенія, и что такіе действія возмущают турок, как единовѣрцев. В этом протесте Карабекир указывал прекратить преследованіе мусульман, возстановить разоренное имущество (2 справки у парлам.). Ответ с нашей стороны на этот протест был составлен

министерством иностранных дел и подписан секретарем (*справку у членов парламентаріев*), гдѣ отрицалось приводимое обвиненіе и не допускалось вмешательство турок во внутренніе дела Арменіи. То обстоятельство, что ответ был подписан секретарем Мин. инос. дел Карабекиру показалось оскорбительным, что он впоследствии высказал нашей делегаціи, находящейся в Александрополе во главе с Хатисяном, заключившій мирный договор с Турціей.

Видя в наших действиях и этом ответе угрозу спокойствія в пограничных мусульманских *[районах]*, Карабекир, кроме мер по организаціи на военный лад курдов Ольтинского округа под руководством талантливого начдива Халил-бея, по-видимому решил усилить пограничную дивизию (*справка у Скендарова*). Майские большевистские волненія показали также Карабекиру нашу внутреннюю слабость, борьбу политических партій и отсутствіе внутренней спайки. При таком положеніи назревал политическій вопрос. Наша государственная граница на Западе, как установило Английское командованіе, шла из [...] на Ардаган и далее, - западнее шоссе Ардаганъ-Мерденекъ на Караурганъ-Каракуртъ. Таким образом турки считали, что бывший Ольтинскій округ оставлен под их влияніем. Наше правительство в связи с затрудненіями нефти для железнодорожного движенія стремилось овладеть каменноугольными копьями севернее сел. Пенякъ Ольтинского округа. В правительстве имелся обширный доклад о состояніи и качестве богатств этих копій. Копія этого обширнаго доклада была прислана в Карсъ для ознакомленія военных и гражданских властей. То обстоятельство, что эти каменноугольные копи не были связаны с нашими центрами не только железными, но даже шоссеиными дорогами, находились в районе возможных постоянных военных действий [...], правительство совершенно несмущалось и совершенно не считалось с Турціей.

Правительство в лице Рубена Тер-Минасяна нажимало на военное командованіе с целью занять эти копи организованным наступленіем. Командующій войсками ген. Назарбеков, помощник военного министра Ген. Ахвердов были противниками этой операціи, не считая армию настолько сильной, чтобы в открытой борьбе с Турціей занять и удержать за собой Ольтинскій район. Карсское командованіе в лице Ген. Пирумова и Ген. Осепяна склонны были начать эту операцію, причем Ген. Пирумов рассчитывая на расположенную в Александрополе сформировавшуюся конную бригаду и Александропольскій караульный баталіон, почему на вопросы военного министра Рубена Тер-Минасяна по прямому проводу дал согласіе. Ген. Осепян ответил, что может занять своими силами каменноугольные копи. Ген. Осепян, давая свое согласіе, имел ввиду следующее: по точным данным агентурной разведки в Ольтинском округе у противника находились сформированные по территориальной системе два батальона большого состава: Тартумскій и Нариманскій подъ руководством турецких офицеров и инструкторов и солдат. Батальонам были приданы взвод горной батареи, пулеметы систем Максима и Кольта, местная ирегулярная связь вдоль шоссе из Ольт. на Мерденек. Турецкіе регулярные силы против Карскаго отряда представились одной дивизией малого состава не военного времени. 11-я турецкая дивизія предназначалась по видимому турками для Сурмалинского направленія ввиду расположенных там наших частей и всегда могла быть переброшена на Север. Резервы турецкаго Восточнаго фронта находились в районе Эрзрум-Эрзинджан. Их мобилизація и переброска равно как и 12-я дивизія потребовали бы значительнаго промежутка времени. Таким образом, имея в своем распоряженіи хорошо подготовленные 2 баталіона I^{го} пехотнаго полка и 6 рот 4 полка, и один

баталіон 5 пех. Полка, 1 ½ батареи и партизанскую сотню Филоса и формирующуюся сотню Мурадхана, всего 4 ½ баталіона численностью 1300 бойцов при 6 –ти орудіях Ген. Осепян рассчитывал легко разбить Ольтинскую группу противника. Ввиду такого настроенія Карсского командованія вопреки нежеланію Ген. Назарбекова и Ахвердова, Военный министр Рубен приказал перейти Карсскому отряду в наступленіе, – имея целью овладеть Ольтинским округом. За этим приказаніем последовало видно колебаніе, так как с началом боевых действий военный министр передал до Пирумова, что, если возможно приостановить военные действия, но жребій был уже брошен и наши войска 3-мя колоннами двигались в обхват курдских сел, имея целью соединиться в Пеняке, причем северная колонна двигалась с гор. Панджуръ (1-й полк Мазманова), а южная колонна (Нестеровскій), – с Сарикамыша ... хутор Игдыли. Несмотря на сильное сопротивление и укрепленныя позиціи, мы имели полный успех, захватив артилерію и пулеметы. Хищные пешіе банды из греков и армян и партизанская сотня Мурадхана и, отчасти и Филоса, при деятельном участии местной милиціи разгромили занятую тереторію и начался такой массовый угон скота через малопроходимые горные тропы, что чтобы препятствовать ему нужно было начать внутреннюю войну войсковыми частями, которые к сожаленію были заняты на фронте. Ольтинскій отряд вошел в связь с Сарикамышским отрядом (куда вернулись роты 4-го полка) в раіоне горы Васкут ь хутор Игдыли. Наши боевые действия и разгром Ольтинского раіона не мог остаться незамеченным со стороны турок, которые искали уже не причины, а повода для своїх агрессивных действий в сторону Арменіи.

(Следует поместить II письмо Карабекира, если было, сделать справку и парлам...).

Таким образом, не считаясь с нашим внутренним состояніем и нашей не подготовленностью веденія войны съ регулярным противником, нами был брошен Турціи вызов.

Для того чтобы выяснитъ нашу неподготовленность къ войне с Турціей необходимо разсматривать состояніе наших войскъ, вооруженіе и внутреннее управленіе ими. Управленіе войсками сосредотачивалось в штабе К-щего войсками, но сам командующій войсками ген. Назарбеков был подчинен Военному министру, который в свою очередь постоянно считал себя в нравственной зависимости от Военной секции Парламента. Таким образом, командующій войсками был более чем стеснен в самостоятельности и никакія мероприятия военного ведомства не были возможны без санкціи и одобренія военной секціи парламента. Обращаясь к тому, насколько военная секція была подготовлена к решенію всех военных задач и вопросов, необходимо вкратце остановиться на ее составе: Дро, Сепу, Варос Бабаян, гер (*ген.* - ?) Балоян, Доктор Меликян (старшій), полк. Арсен Шахмазян и др.

Отсюда видно, что специалистов по военному делу во фракціи не было не одного, так как единственный офицер Шахмазян, – прапорщик запаса и служившій в добровольческих армянских дружинах на младших должностях, после чего дальнейшая его карьера включительно до полковника происходила в парламентской обстановке производствами и награжденіями за особые заслуги перед родиной и каковыя известны по видимому были одному парламенту.

Ввиду такого состава при разсмотреніи военных вопросов встречая на каждом шагу затрудненія, эта фракція обращалась за советами и указаніями к военным авторитетам (генералитетам), но эти советы в большинстве оставались без послѣдствія ввиду своеобразной точки зренія фракціи на военное дело. Обращаясь к министерству нельзя не

отметить деятельность ген. Ахвердова, который при своем большом военном опыте и широком образовании, а также при своей спокойной настойчивости сумел уладить не одну шероховатость работы военного министерства. Командующий войсками ген. Назарбеков, не смотря на свой большой боевой опыт и престиж в русской армии, где он сумел за свою выдающуюся боевую работу получить кроме ордена св. Георгия также высшую и французской наградой медаль за храбрость или английский орден Виктории, не пользовался в Армении исключительным авторитетом, что можно приписать его старческому возрасту или же нигилистической точке зрения на будущность Армении.

Штаб командующего войсками и главное управление делали своего дело, причем главное интендантство начало развивать свою достаточно активную деятельность на начало 920 года.

Ввиду той роли, какую сыграл Карсь в поражении [Армении], необходимо также остановиться на высших военных деятелях Карсского фронта. Как упомянуто выше, Н-м Алекс. группы войск и одновременно комендантом крепости Карсь был генерал-лейтенант Даниел бек Пирумов, - боевой начальник маленького отряда с беспокойным и упрямым характером.

Он недостаточно хорошо разбирался в стратегической обстановке, а также в оперативной обстановке большого фронта. Преследуя часто свои выгоды, он стремился к созданию комфорта и ореола блеска, связанных с его постом, причем от этих стремлений больше проигрывая чем выигрывая. Для управления войсками и крепостью не сумел создать необходимый надлежащий аппарат в виде (штаба группы и крепости), благодаря чему не способствовал оперативной работе и являясь лишним звеном оперативной подчиненности. Как мотивировали выше

наличие должности начальника группы, не объединяющего в своем лице гражданских и военных властей и не пользующегося правом распоряжаться войсками Александропольского горнизона, ничем не может быть не объяснено и не оправдано, так как на одной и той же массе войск этих были поставлены два оперативных начальника (Карсский отряд, Н-к группы), имеющих вдобавок общую ставку в гор. Карсе.

Объединение в одних руках крепостного и полевого командования имело последствия и вредно отразилось на ход операции, в особенности приближение таковых к гор. Карсу. Требование военного министра сдать Карсь только понесся в рядах войск 70 % убыли, генералом Пирумовым, как комендантом крепости, выполнилось тем, что он принужден был быть в числе первых из этих процентов, что, однако, хотя и освещалось выполнением долга, вредно отразилось на обороне Карса, так как с другой стороны, Ген. Пирумов, как Н-к группы, находясь в городе Карсе вместо сел. Мазра, не мог быть достаточно ориентирован и надлежащим образом управлять полевыми войсками своим приказом по группам от 28 октября. Кроме того, присутствие Н-ка группы в Карсе продолжало сковывать полевые войска на нем как на базе, которая не выполняла необходимые требования [...] быть достаточно обезпеченной.

Что касается Н-ка Карсского отряда ген. Осеяна, то, несмотря на то большое неудовольствие, которое высказали ему как высшие военные, так и министерские круги, необходимо отметить его исключительную добросовестность и честное выполнение долга по мере своих сил. Являя постоянную заботливость в отношении солдат, он еще в бытность К-м 4-м армянским стрелковым полком назывался благодарными солдатами отцом. Будучи джентльменом в отношении своих подчиненных, он не всегда бывал корект-

ным в отношении своих начальников и высших гражданских властей. Будучи в русское время сторонником армянских национальных войск, он был большим противником армянских хумбапетских дружин, которые он считал разсадчиками и покрывателями армянского дезертирства и лишаящих армянскую молодежь необходимой военной подготовки и усвоения дисциплины. Эти причины вызвали то неудовольствие, которые вызвали неприязненное отношение военных и министерских кругов.

Такое отношение вызвало несколько комиссий с участием членов парламента для обнаружения злоупотреблений по службе (талян и проч.). Так как ввиду постоянного благополучия и успеха вплоть до последнего наступления турок придраться к неумелому управлению войсками было невозможно, и Ген. Оsepян получал благодарности в приказе по войскам Армении, а также [за] личное состояние войск и их самоотверженную работу. Однако комиссии эти никаких злоупотреблений выявить не могли и сидевшая сучком в глазу у всех молочная ферма, связанная с его именем, принадлежала его брату, который помогал семье Ген. Оsepяна молочными продуктами. Ввиду того что грузинское правительство разорило все его хозяйство в Белом Ключе и недостаточности жалования, семья Ген. Оsepяна жила более чем скромно.

До наступления турок как упомянуто выше, деятельность отряда была блестящей. Стремясь к малогражданской самостоятельности, Ген. Оsepян умел предоставлять необходимую самостоятельность своим подчиненным и-м отрядов, что при их командировании благотворно отразилось на подчиненных им частях. В отношении Ольтинской операции Ген. Оsepяном был только выполнен долг и поставленные ему задачи, так как ответственность за последствия он не брал на себя. Много способствовало этой значительной операции завоевательный

дух Мазманова и солдат 1-го полка. При наступлении турок Ген. Оsepян проявил решимость и инициативу с соединением отрядов в одно целое для противодействия превосходящих сил противника, действующих по операционной линии Сарикамышь-Карсь. По соединении отряда Ген. Оsepян находился непосредственно [...], причем неоднократно разъезжал по позиции, ободрял солдат. Находясь все время на главном наступательном пути турок и имея все время перед собой превосходящие силы, получая вопреки его желанию негодное пополнение, разслабившее войска, Ген. Оsepян делал все что мог, чтобы добиться успеха, но после боя 14 числа [октября], Ген. Оsepян потерял надежду на боеспособность 1-го и 5-го полка. То обстоятельство, что 1-й полк наряжался всегда для активных действий, вызывалось тем обстоятельством, что он все время стягивался в резерв для приведения его в порядок и сложных передвижений на фронте обстановка не допускала. Кроме того Ген. Оsepян имел выбор только из трех, так как роты караульных б-нов считались еще менее боеспособными чем 1-й полк. Единственно, что можно поставить в виду,- это то обстоятельство, что он дал слишком большую самостоятельность К-ру 4 -го полка пол. Мириманову ввиду отличной административной работы последнего, не сумел укротить его строптивого нрава, который проявился при наших неудачах в виде недисциплинированного поведения, не охотного и замедленного исполнения приказаний. Такая недисциплинированность, несомненно, вызвана была общей безответственностью и тем, что Ген. Оsepян после своего доклада не был поддержан И-м группы и министерской комиссией.

Переходя к рассмотрению полевых войск рассмотрим их по родам оружия.

Наша пехота к началу турецкого наступления состояла [из] 3^х регулярных бригад,- 2^х [бригад] полкового состава,

одной бригады Сепу,- в большинстве из турецко-подданных армян (4-я бригада) и 5-й бригады Дро (9-й и 10-й полки) и 2-х отдельных пехотных батальонов, которые впоследствии во время военных действий были развернуты в 11-й и 12-й полки, причем последний всегда находился в Басар-Гечаре и участия в компаниях не принимал. Состав пехотных полков был установлен 3^х батальонный,- по 4 роты в каждом. Численность же их значительно колебалась от 300 до 100 ввиду невозможности получить надлежащего пополнения, а также никогда не прекращавшагося дезертирства, прикрывавшагося местными административными властями. Таким образом, приблизительный состав пехоты принимавшей участие в компаниях, [если] считать по 700 человек в среднем на 10 полков,- 7500 ч^л., из которых 10% нестроевых штыков,- для округления можем считать до 6500 [человек]. 6-й и 12-й полки не принимали никакого участия в военных действиях с турками, но вновь сформированный 11-й полк принимал участие против [турок в] Сурмалу. Вооружение пехоты в полках было разных систем, но придерживалось одной системы (3^х линейных Лебеля). К началу войны прибыли английские винтовки Роса и пулеметы Викерса, которыми пришлось спешно перевооружать полки, снабженные 3^х линейными винтовками. Ввиду отсутствия 3^х линейных патронов такое перевооружение часто приходилось делать ввиду противника и во время операций. Несмотря на то, что солдаты не были знакомы с этой винтовкой, как ей действовать, и боевая обстановка не позволяла тщательного ознакомления; имеющиеся в полках по одной пулеметной команде Максима, а в некоторых полках пулеметной к-де Кольта, были перевооружены пулеметами системы Викерса, сходными с системой Максима. Что касается ручных пулеметов Луиса, то за неимением запасных частей и пат-

ронных дисков, таковые в большинстве не годились к действию.

За недостатком выючных животных и выючных приспособлений, полки могли принять далеко [от] меньшего штатное число пулеметов, имея в среднем около 12-ти, что составляет по одному пулемету на роту.

Обмундирование ввиду постоянной помощи из - за границы до начала войны было удовлетворительным, с начала военных действий - отличное. При полках конно-разведочные команды, ввиду недостатка конного состава, не превышали в среднем 20 коней и, принимая во внимание отсутствие конно-ординарческих команд, они способны были выполнять только организационные функции, что лишало полки необходимой конницы для боевой разведки и связи.

Обоз пехотных частей за отсутствием конного состава, повозок, амуниции и сбруи был ниже всякой критики, и имевшиеся при некоторых полках волы и подводы не могли обслуживать свои части по недостатку и малой численности и малой подвижности. Бригадные обозы вообще не существовали. Такое состояние обозов лишало части той стройности и подвижности, которые так необходимы для передвижения и боевых действий и лишало их регулярной организации.

Состояние телефонной связи за отсутствием телефонного кабеля было неудовлетворительным и даже штаб полка, находясь в непосредственной близости от б-нов, не мог иметь с ними техническую связь. Др. средства связи отсутствовали или не были применимы для горной войны.

Обращаясь к командному составу, следует отметить, что при сравнительно достаточном количестве младших офицеров, ощущался недостаток в опытных командирах, отчасти и ротных. К-ры отдельных частей, как наиболее выдающиеся, как офицеры в большинстве были вполне

удовлетворительны, что касается унтер-офицерского состава, то таковой был весьма неудовлетворительный ввиду того, что учебные команды ввиду частых оперативных действий не дали не одного нормального выпуска и присутствие учебных команд на передовых позициях по целым месяцам были обыкновенные картины.

Унтер-офицерский кадр из русской армии был очень незначительным, кроме того, что большинство из них не проходило нормального курса учебных команд, так как туда принимались те солдаты, которые свободно владели русским языком.

Ввиду чрезвычайно тяжелой службы с постоянным оперативным передвижением, недостатке белья, полного отсутствия спальных принадлежностей, отводимые в резерв офицеры не могли отдохнуть.

Недостаточное питание ввиду того, что Армения содержала войск больше, чем она могла содержать, недостаток медикаментов, бедность оборудования госпиталей, постоянное малярийное заболевание даже в Карсской области в районе Пеняка, - все это истощало рядовых солдат, которые не могли, конечно, примириться [с] тем, что такая служба должна быть нескончаемая, - тем более что, семьи их были совершенно не обеспечены.

У нас на службе состояли с 20 по 32-летнего возраста, что показывает, какое напряжение Армения переносила в мирное время, если только хоть один день существования Армении можно было назвать мирным.

Состав солдат исключительно состоял из крестьян. Интеллигенция, горожане призывного возраста и даже более зажиточные крестьяне каким-то образом увертывались от исполнения воинской повинности, а в тех исключительных случаях, когда они были призваны, устраивались на теплых местах и в тыловых частях.

Правительственная пропаганда в частях совершенно не велась. Скрытное построение частей не могло быть заранее определяемо ввиду того, что доминирующая в Армении партия не имела своих политических работников в войсках и можно почти смело сказать, что во всей регулярной армии не было не одного солдата Дашнакцакана, что особенно сказалось [при] Майских метежах. Причиной этого явления следует искать в том, что все члены партии легко устраивались на платных и административных должностях.

В аномальном положении находилось и офицерство Армении. Постоянный фронт, постоянные лишения, вечные нервные напряжения, плохая оплачиваемость, для семейных необходимость жить на 2 дома, не говоря уже о постоянной опасности для жизни, отсутствие пособия для раненных, а также семействам убитых делало военную службу настолько тяжелой и не привлекательной, что каждый офицер мечтал об уходе со службы и поэтому при всяком недоразумении со старшим начальником офицер не бывал сдерживаем боязнью пострадать по службе или быть уволенным. Такое положение вещей чрезвычайно вредно действовало на военную иерархию, что при общей безответственности подрывало дисциплину. Партийных офицеров было очень незначительный процент и в особенности в строевых частях.

Среди старшего командного состава и генералитета партийного не было не одного, что возможно, потому что на общий взгляд военных считается вредным для дела подчинение двум дисциплинам (военной и партийной).

Недостаточная материальная обеспеченность, а также безнаказанные примеры хумбапетов, администрации и некоторых лиц, занимавших чрезвычайно очень высокие посты, толками офицеров более бойких на талан, на

который в Армении высшими властями было принято смотреть сквозь пальцы.

Ввиду того, что резерва офицерских чинов не было, а некоторое число состоявших в запасе представляли собой негодный элемент, уволенный по суду или же в аттестационном порядке, то при мобилизации, за отсутствием военных училищ офицерский набор не мог быть пополняем. Таким образом, убыль офицеров убитыми ранеными или больными не замещалась. Кадровые части указанных запасных офицеров не принимали и таковые группировались [60] вновь сформированных ротах Караульного батальона, что в совокупности пополнение таковых вечными дезертирами и составляло те негодные к бою роты, о которых говорилось много раз выше.

Переходя к рассмотрению кавалерии следует обратить внимание на то, что состав ее не был совершенно пропорционален количеству других оружия. Состав нашей кавалерии заключался в сводном конном полку, который все время находился в периоде формирования и преобразования в конную бригаду и обратно и отдельном кон. дивизионе 3^х сотенного полного состава, сформированного из партизанской сотни и несшего кавалерийскую службу во всех боевых столкновениях Эрив.-Далагяз, Сурмалу, Зан[гезур]-Карабах районов.

Сводный конный полк или конная бригада, в зависимости от периода потерял полученный в наследство от русских кавалерийских полков конный состав. В 18-м и началу 19-го года от военных действий, чистоты и большого недостатка фуража [полк] постоянно был беден лошадьми настолько, что не мог восстановить даже более одного конного эскадрона. Бедность Армении конским составом и, в особенности, кавалерийского типа 12-го роста, неумение наших кавалерийских старших Н-ков слишком обращавших внимание на внешнюю сторону к

местному [но]головию лишало Армению той незначительной кавалерии, которая была установлена штабами.

Большим препятствием к созданию кавалерии являлся и острый недостаток кавалерийских офицеров, которых приходилось заменять пехотными офицерами совершенно не знакомыми с кавалерийской службой. Старшие кавалерийские начальники, как Ген. Хачатуров, видный офицер русской армии, совершенно не сумел приспособиться к армянской действительности.

Полковник Карганов, храбрый, энергичный офицер сумел несколько подвинуть формирование вперед, принимая и закупая лошадей, сообразуясь с местной обстановкой. Под[полковника] Мелик-Шахназарова, К-ра 1-го полка или (дивизиона) можно охарактеризовать как специалиста по разваливанию конных частей, так как он разложил 1^й конный полк, принятый от Бек-Пирумова, разложил тот же полк по усвоению его Карским кав. полком, в течение 918-го года потерял весь конский состав 1-го кавалерийского полка после преформирования Армянской армии и, по – видимому, не сумел создать ни одного эскадрона. За свое 2^хлетнее командование конными частями не сумев внушать уважение подчинен. не офицерам не солдатам, полный мистических предчувствий и ненормальностей, заставляющей подписывать свою фамилию под деловыми бумагами писарей [и] интенданта. Совершенно непонятно, каким образом доверялась ему отдельная конная часть. Карьера его в армянских частях кончилась тем, что он во время майских событий 20-го года бежал с большевиками, хотя и был в душе глубоким монархистом.

Что касается 2-го полка (от дивиз.), то командир его Сергей Векилов, хороший офицер русской гвардейской кавалерии, то ему не давали работать благодаря каким - то

отношениям К-ра бригады Хачатуровым и К-ра конного полка Шахназаровым.

По - видимому, благодаря отсутствию лошадей, в этих конных полках внутренняя жизнь протекала в большинстве воспоминании старых царских кавалерийских традициях и связи с этим слишком тщательное оборудование офицерских собраний и духовых оркестров.

Ввиду недостатка лошадей и те немногие солдаты, которые состояли в кон. бригаде (полку) не были надлежащим образом обучены езде и действию холодным оружием. Ощущался большой недостаток в шашках, а пик не имелось совершенно. Впрочем, по местным условиям пика не являлась необходимой.

Благодаря такому положению вещей конная бригада мало принимала участие в боевых действиях Армении и находилась большею частью в резерве в гор. Александрополе. После убийства ген. Хачатурова во время майских событий полковник Карганов принял эту бригаду лошадьми и с началом турецкой войны [эта] конная бригада, переформированная в полк, выставила около 400 всадников, - не важно обученных и с 2-мя конными пулеметными хорошо обученными командами.

Что касается отдельного конного дивизиона, то я, как бывший командир этой части особенно распространяться не буду, но замечу, что она считалась особенно надежной конной частью, которую бросали в критические минуты для выполнения особенно трудных задач. Состав этого дивизиона по составу людей и лошадей превосходил постоянно конную бригаду, не смотря на непрерывное участие в боевых действиях и частых походах. В 20-м году был сделан опыт по трансформированию нескольких партизанских отдельных 6-ти сотен из турецко-поданных армян на собственных лошадях без участия офицеров. Из 6-ти сформированных в таком порядке сотен только 2-я

отдельная сотня Филоса делала более или менее удовлетворительную работу при удовлетворительном внутреннем состоянии, но и эта сотня несколько [раз] привлекалась [...повержден. док. ... благодаря ...].

В начале же турецкой войны [...].

Остальные партизанские сотни были ниже всякой критики. В тяжелые минуты, когда ощущался слишком недостаток в живой силе, военным властям приходилось прибегать к хумбам, которые пребывали обыкновенно на лошадях и по своему составу от хумбапета до рядового являлись совершенно не надежным и прибывали видимо исключительно с целью грабежа, не чувствуя ни привязанности, ни долга перед той частью Армении, которая не являлась для них - бывших турко-подданных - родиной. Проявляя интерес исключительно к авансам, учиняя беспорядки и грабежи в местах своих стоянок, и в особенности в русских и малаканских селах, эти хумбы не выполнили ни одной возложенной на них надежды и заполнить то место нашей армии, которое должно было замещаться кавалерией совершенно не могли и приходится констатировать, что их работа была более вредна, чем полезна.

Счастливым исключением являлись 2 маленьких конных хумба: 20 коней (*Скандаров Ког.*) [Хумбапет этого отряда] командиром 5-го полка за боевые отличия в Кульнинской операции был произведен в подпрапорщики, и 2-й конный хумб - 12 коней из числа турецкой колонны на Карс через Везенкой [неск.... орд... след.] штабе 2 бригады и добывали 2-х пленных, как указано выше, которые имели важное значение - [как язык] для обнаружения этого движения (27 октября).

Несмотря на свою бедность Армении удалось сформировать горных батарей - легких гаубичных - поршневых, снабженных отличным составом английских артилле-

рийских мулов и хорошо содержавшимися лошадьми из остатка русского наследства. Конский состав был близок к нормальному, но парковые части для [...] артиллерии пехоты, хотя и предусмотренными штатами, совершенного не могли быть развернуты. Материальные части артиллерии состояли из поношенных в русской и армянской боевой обстановке легкого орудия, — сверх того, [они] были устарелой системы (образца 1900 г.), если не считать 2 орудия первой батареи образца 1902 г. (*справки у Мосеянца*). Внутреннее состояние батареи было хорошее, что объясняется отдельными маленькими хозяйствами батарей и отсутствием ирегулярных начальников (хумбапетов), вносящие всюду дезорганизацию. Не малую роль в благоприятной жизни нашей артиллерии сыграло то обстоятельство, что артиллерийским военным было предоставлено больше инициативы, чем в других родах оружия не столь узко специальных. В связи с этим боевая работа легких полевых батарей была вполне удовлетворительной, когда ее прикрывала устойчивая пехота. Для борьбы с курдами и татарами и, вообще, с ирегулярным противником при батареях имелись еще поршневые взводы, возившиеся на быках.

Недостаток телефонного имущества, в особенности кабеля, давало о себе чувствовать в управление огнем артиллерии. Офицерский состав был в полке хороший и в своем составе имел таких видных артиллеристов как ген. Арапатов, ген. Гамазов и друг. Солдатский состав, как в отборном роде оружия и имевшего возможности маленьким хозяйством содержать их почти нормально, был вполне удовлетворительный и всегда отлично дисциплинированный, давая наименьший процент дезертирства. В снарядах недостатка не ощущалось.

При артиллерийском управлении в Кана-Керах имелись кроме складов патронов и снарядов еще артиллерийские

мастерские а также ружейно-патронный завод переделывает патроны Лебея и Луиса, которых было достаточно в Армении, [в] патроны 3^х линейных систем. В Александрополе также открывались большие артиллерийские мастерские. Изготовленные патроны не дали удовлетворительные результаты и применялись только в момент полного отсутствия 3^х линейных патронов.

Авиационный отряд был в процессе формирования. Начальник отряда, хотя и старательный офицер Гульян не имел надлежащего опыта для управления такой частью. Из имевшихся нескольких летательных [*аппаратов*] только 2 привезенные из Франции были годны к полетам. Причем один из них (меньший) был настолько поврежден при пробных полетах, что не мог принять участие в турецкой войне. Следует вообще заметить, что в горной войне при отсутствии аэродрома и наличия высоких гор, аэроразведка требует поднятия на слишком большую высоту.

Инженерные войска состояли из одного батальона развернутого в инженерный полк. По-видимому, ввиду недостатка технических средств, полк этот находился в периоде формирования, был состава менее штатного и в турецкой войне никакого участия не принимал.

Находившиеся в Армении нескольких радиостанций особенной пользы во время боевых действий не принесли, за исключением Эриванской мощной станции, которая поддерживала связь с Тифлисом и перехватывала радиопрограммы Московские, Бакинские и другие.

Все эти инженерные части, равно как и автогаражи подчинены были Н-ку главного военно-технического управления. Авто-гараж владел свыше 40 старыми, оставшимися от русских частей автомобилями, использовал их в совершенстве. Причем в Эриванском районе подвоз боевых припасов и довольствия [*производился*] на грузовых

автомобилях, что имело большое значение при бедности этого района крестьянскими перевозочными средствами.

Для того чтобы закончить о состоянии военных сил Армении следует еще упомянуть о единственной считавшейся в Армении крепости Карсь, о которой достаточно подробно уже сказано впереди. Александрополь же представлял из себя крепость - склад и не может рассматриваться как полевое укрепление.

Что касается санитарных средств войск Армении, таковые состояли из полковых околodных 3^x (*зачеркнуто* 1) госпиталей, из 2^x лазаретов, одного санитарного поезда (справки у доктора).

Разсмотрев эти боевые силы Армении до начала турецкой войны и установив их незначительность, рассмотрим теперь потив кого и как они были группированы.

Начиная рассмотрение с праваго фланга имеем:

для охраны местного Карсского района *[от]* враждебных нам мусульманского и курдского населения, а также для охраны турецкой границы был расположен Карсский отряд. Одна 6-я рота 5-го полка в Ардагане, Ольтинский отряд полковника Мазманова от Панджурятского перевала через Пенякъ был расположен до горы Васкутъ, включительно в составе 1^й пехотный полк - 3 баталіона, Карс-кая конная милиція (40 чел), партизанская сотня Филоса [...] протяжение фронта - верст, численность - около 900 чел. В районе Мерденека - Мерденекский отряд полковника Сармакешева, охранявший тыл Ольтинского отряда от мест. мусульман и состоявший из упомянутой Ардаганской роты, 2-х рот Алексан. караул. баталіона и поршневых неподвижных пушек, - шт. 8, численность - 150.

Сарикамышский отряд полковника Мириманова - от хутора Игдыли через Караурганъ-Каракуртъ, - состав 4-го полка из 3^x б-нов., 2 гор. орудія 5-й батареи, 2-я рота

Алексан. караульн. б-на, численность - 1300 чел., протяжение фронта - , Кагызманский отряд полковника Шагубатова: 11 рот 5-го полка, взв. 2^й батареи, Кагызманская конная милиція, Кагызманский район - правый фланг к направлению к Каракурту, левым к Кульны, численность - 450 ч., протяжение фронта - .

Карсь - крепостная артилерія полковник Бабаджанов, 2 роты Карсского караульного б-на, комендантская рота штаба 2-й бригады, - численность - 300 человек, не считая вспомогательных учреждений.

Для охраны Сурмалинского района, - для охраны местного района и турецкой границы Сурмалинский отряд полковника Худабашева, делившіеся на 2 боевых участка-Кульнинский и Игдырский, состав: 9-й полк, 8-й полк и 8-я батарея, фронт Кульны-Игдырь Дашбурун-Тхангивсу-Каджар, численность- 1600 человек, протяженность фронта - .

Шахтахтский фронт - Ген. Шелковников: 2-й и 3-й пехотные полки, 11-я горная батарея, 1ая легкая *[батарея]*, фронт-Верх. Кабаглар-Кивряг-Шахтахты, броневой поезд на ст. Камарлы. протяжение фронта - .

Даралагызский отряд Джуль. справка у Ген. Мелик-Мурадян.

Баязетский отряд Хамазяна, ставка-Базаргечар

Отдельный Базаргечарский бат.

Дилиджанский отряд Ген. Ханкамалова (*справка у доктора*)

Казах - Азербейджана Советского

6^й полк и 7[...].

Чтобы закончить кольцо наших позиций заметим, что в Александрополе расположены были все время переформировавшаяся конная бригада и 2 роты караульного батальона. Грузинскую границу охраняла Караклисская пограничная бригада.

В Эривани был расположен Эриванский караульный б-н и Инженерный полк и в резерве на отдыхе в Канакерах 10-й полк и отдельный кон. дивизион.

Таким образом, все войска были расположены на позиции, которая благодаря своей разтянутости занималась редкими постами, неся фактически пограничную службу. Армянский резерв состоял из 4 ½ б-нов, считая и Эриван. пех. и отдельн. кон. див. 2-го кон. полка. Все занятые границы не могли быть не ослаблены, не оставлены ввиду постоянной возможности набегов наших многочисленных врагов.

Хотя Карсское командование в точности выяснило агентурной разведкой сосредоточение турок в районе Бардуса в числе 2^х пехотных дивизий, 2^х отдельных пехотных батальонов и до 8-ми эскадронов конницы, тем не менее главное командование не сочло возможным стянуть с других участков силы на усиление Карских войск, имея со одной стороны непосредственную угрозу Эривани с 11-й турецкой дивизии, Нахичеванских татар и кон. большевистского полка.

Со стороны Дилиджана-Каравансарая имелась большая угроза в лице советских войск, все время копавшихся на фронте. Естественно, что благоприятно разрешиться этот вооруженный вопрос мог лишь чудом и во всех остальных случаях Армении был предначертан крах при таком ведении политики. Вот почему и с первых же шагов турецкого наступления мы, обладая слишком жидкими силами, лишенные возможности сосредоточить свои силы исключительно против турок, терпели поражение.

I. Решение главного командования бросить Эриванский караульный батальон и конный полк для обеспечения правого фланга Карской группы.

II. Высылка плохо организованная 7-го полка в виде маневренного резерва для обхода Сулдаш-Кая.

III. Усиление Ардаганского направления сначала хумбом Смбата и наконец 8-м полком ввиду такой постепенности и наших неудач пользы не принесло, а прибывший к моменту взятия турками Карса 2ой полк в Башкадляр никакого значения в боевых действиях не имел.

Усиление Карсского направления этими 3-мя полками было сделано с риском прочности других фронтов и возможно было лишь отчаянному положению, окончательно выясневшемуся к моменту турецкого наступления на Карс.

Несомненно, что при наличии всех этих сил к моменту турецкого наступления даже при той слабой организации, на которой мы подробно остановились выше, исход мог получиться для нас значительно благоприятным, так как регулярные силы турок не превосходили 11-ти полков при растянутой коммуникационной линии, плохого обмундирования и слабого питания турецких солдат.

Причины несвоевременного концентрирования войск на Карском фронте следует объяснять отсутствием риска главного командования и большой осторожностью.

Так общая безответственность о которой шла речь впереди являлась следствием той организации судебной части которая существовала в Армении. Не останавливаясь на гражданских судах укажу только, что добиться справедливого решения было почти невозможно, в особенности в тех случаях, когда замешаны бывали хотя бы отдаленные власти имущие (как например, дело Н-ка развед. отделения штаба командующего войсками (*справка у Саркис.*) .... уважаемого министра Джамаляна в воровстве и крупном деле).

В чрезвычайных случаях снаряжались чрезвычайные суды (нап. майские события), обличенные чрезвычайными правами, и характерно, что только эти суды рисковало правительство облечь правом принуждать виновных к смертной казни, пользуясь тем реакционным направлением, которое являлось следствием подавленного восстания.

В отношении же военных судов правительство никак не могло рискнуть установить смертную казнь за тяжелые виды военных преступлений (как то: измена, дезертирство, малодушие), как это принято в самых демократических странах. Необходимость таких строгих мер диктуется тем обстоятельством, что для введения солдата в бой, в последних должна быть уверенность, что побег с поля сражения будет наказан смертью. После непрерывных настояний военных властей, в 920-м году закон о смертной казни был введен, но колебания правительства отразились на этом законе в отношении недостаточно решительной формулировки и неумения применить на деле § этого закона. Так, напр. мне неизвестен ни один случай смертной казни за воинские преступления, а построенные во время турецкой войны в гор. Эривани и Карсе на базарных площадях якобы для устрашения населения веселицы служили развлечением для шалопаев и издевательств. Эти факты красноречиво говорят, насколько отсутствовали в Армении сильная власть и правосудие.

К слову сказать, законы, по которым должны были иметь суждение судьи, были не совсем определены, так как до выработки новых законов приказано было руководствоваться русскими императорскими законами, которые не были достаточно изменены и применимы к республиканскому строю Армении. Мне неизвестно, чтобы велись какие-нибудь работы в выработке новых судебных гражданских и военных законов, а как только что указанная недостаточная приспособленность русских законов к

Армянской республике показывает, как мало было обращено в Армении [внимания] на суды, как важнейший регулятор военной и общественной жизни.

Переходя к рассмотрению администрации Армении, - этого важного органа порядка и законности, приходится к сожалению констатировать как раз обратные явления. Так, администрация является у нас органом, нарушающим законы, укрывающим дезертиров, взимающим взятки и угнетающих слабых. При таком отношении выполнения своих задач сия администрация, конечно, не могла способствовать войскам в выполнении своих боевых задач и производила дезорганизацию фронта укрывательством дезертиров.

Необходимо заметить, что все письменные запросы воинских частей в административные пункты, как требовало военное министерство, сообщением о дезертировавших чинах возвращались с характерной надписью «по нерозыску возвращается». [Были] попытки военного министерства бороться с дезертирством установлением особых комиссаров по ловле дезертиров, но ничто не могло дать положительных результатов при общей продажности милиции. Такое состояние милиции не могло, конечно, быть случайным, оно имело свои глубокие основания морального и материального характера и на ней не мало отразилось то перенапряжение Армении войсками, которое требовало 13 сроков службы (с 19 до 32 лет. воз.- действительная служба).

Таким образом, коротко говоря, низкий нравственный уровень милиции, администрации был вызван отсутствием подходящих и честных работников, а лихоимство, доходившее до безобразных размеров, вызывалось полной не обеспеченностью жалованием и общим экономическим кризисом страны.

В отношении измены чинов администрации Армении мне известен только один случай, а именно громкое дело Кадымова, произведенного по настоянию главноначальствующего Карсской губернии Карганов правительством в заурядь-полковники. Громкое это дело заключалось в том, что военные власти, а главным образом Ген. Осепян уличали Кадымова в измене и пособничестве ольтинским курдам и туркам в бытие на должности Н-ка Ардаганского округа, населенного в большинстве мусульманами. Главноначальствующий Карганов доказывал наоборот, большую преданность Кадымова армянским интересам, что увеличило его до больших размеров папку надписи дело о Кадымове в штабе командующего войсками и министерстве иностранных дел, и дело это закончилось лишь тогда, когда после падения Карса Кадымов был назначен турками на ту же должность Н-ка Ардаганского округа.

Можно еще заметить, что главными работниками администрации являлись полицейские и административные чины старого русского правительства, которое, не смотря на свою твердую власть не могло бороться во взяточничестве и лихоимстве таковых.

В Армении же никакой ясной борьбы с этим злом не было. По видимому недостаток в людях заставил администрацию принимать с распростертыми объятиями тот негодный элемент среди офицеров, который удавалось воинским частям выбрасывать, не смотря на постоянные запросы со стороны парламента. Эта мера являлась пагубной как для войсковых частей, так и для администрации, так как с одной стороны ослабляло дисциплину войск, так как этот элемент мало дорожил военной службой вообще и своей воинской частью в частности.

Ввиду недостатка в людях на низшие административные должности принимались администрацией расторопные солдаты и унтер-офицеры из числа дезертиров частей, что

лишало войска более обученных солдат и являлось приманкой для будущих дезертиров. Организация вооруженных сил администрации для борьбы с разбойниками и проч. не дало положительных результатов, если не считать небольшой конной части Карсской конной окружной милиции, которая была создана смелым и энергичным Мамиконяном, кажется имевшего чин прапорщик и который принимал участие в некоторых операциях Карсского отряда под видом отдельной ½ сотни.

Остальные конные и пешие милицеские части пользы воинским частям не принесли благодаря своей паничности. Ардаганская конная милиция состояла из телохранителей Кадымова. Ввиду не совсем установившейся организации милиции роль инспектора милиции Грация была неопределенна и незаметна.

Одной из самых крупных личностей администраций Армении являлся Карсский губернатор Карганов, человек [с] несомненными административными способностями и приверженец старой русской администрации и русской чиновничьей формы. С передачей Карсской области Армении Карганов был подчинен Ген. Осепяну как Ген. губернатору. Ввиду требовательности Ген. Осепяна Карганов сумел добиться упразднения генерал-губернаторства, что давало независимое положение ему, как губернатору. К этому времени (генерал-губернаторству) относится та вражда, которая существовала между Осепяном и Каргановым, усиленная делом Кадымова и другими обстоятельствами, неизбежными при отсутствии объединяющего Н-ка между военными и административными чинами в военно-оперативной обстановке.

Сам нося форму русского статского советника, Карганов требовал ношение чиновничьей военной формы от своих подчиненных, что ввиду лихоимства администрации дискредитировало военных в глазах местного населения. А

требование военного министерства снять администрации военную форму Каргановым не было исполнено. Следует заметить, что в Карсской области милиционеры могли появляться только в тех мусульманских пунктах, где в самой непосредственной близости находилась воинские части, не считая конечно телохранителей Кадымова именовавшихся Ардаганской милицией и состоявших исключительно из местных мусульман.

В конце 1919 года, во время посещения Карсской области министром - председателем Хатисовым, Карганов сумел произвести на последнего отличное впечатление. Следствием чего было наименование Карганова Главноведущим Карской губернии, [он] стал носить форму действ. ст. советника, а сын его был произведен в офицеры и назначен в штаб в бригаду Сепу. В 920 -м году у Карганова появился отличный выезд, состоящий из маленького фаэтона и пары воронных, присланный ему своим подчиненным Кадымовым. Остальные административные чины, - как то вице-губернаторов Чалхушян, инспектор милиции губернии Грачиия и др. не играли никакой роли. Первый, - ввиду молодости и оба, - ввиду отсутствия административного опыта и способности. И таким образом вся административная власть в Карсской губернии сосредоточена была в лице Карганова, за исключением Ардаганского округа, где царствовал Кадымов.

Разсмотрев все данные Армении, касающиеся вооруженных сил, мы неминуемо приходим к заключению, что Армения была настолько слабой и неорганизованной, что с трудом справлялась с тем неорганизованным мусульманским населением, которое входя в ее территорию, или окружая массой превосходящей население Армении, и не обладая многочисленным и опытным кадром, созданным в традициях многовекового самостоятельного существования,

была совершенно не подготовлена и не способна к новой борьбе в лице Турции с ее регулярными войсками.

Угроза со стороны Турции нашему правительству была настолько не очевидна, что оно в этом направлении сделало ряд крупных ошибок, которые привели к гибели Армении.

И все, что было выше изложено, должно явиться аргументацией того, что пример падения Карса, а затем и падение самостоятельности заключается в той не умелой политике, которое вело наше правительство. Безпечность, неумение оценить свои силы, исключительные надежды на Антанту и слишком большое значение, приписываемое словам значительных и мало значительных английских представителей [...].

Характеризовало эту политику неумение расположить в свою пользу Грузию, заключением хотя бы оборонительного союза. На оборот, [правительство] вызвало ряд недоразумений между этими республиками, закончившиеся армяно-грузинской войной, чему виною явилась также неумелая политика - нота Армении - Грузии в оскорбительной форме и требование очищение сел. Шулавер и уход за реку Храмь. Это ничем не оправданная война усилила природное нерасположение армян и грузин и настолько испортило взаимоотношение республик, что тесное сближение их следовало считать невозможным, что и сказалось в минуту угрозы Армении со стороны Турции.

Политика Армении в отношении местных мусульман характеризовалась непримиримостью, вследствие чего на территории Армении было множество вспышек мусульман, не желающих признать власть Армении.

Отчасти вследствие злоупотребления администрации и отсутствия разумной власти на местах, вспышки эти с трудом усмирялись, причем проявлялась большая жестокость, которая характерна вообще при всяком подавлении

возстанія. Такая политика против мусульман вызвала резню в Карабахе, устроенную Азербайджанским войском.

Причем наше правительство, толкавшее армянское население к возстанію в нужную минуту не сумело оказать помощь ни войсками не боевыми припасами. Подавление мусульманскаго возстанія в Шурагелях и Чалдыре вызвали со стороны командующего Восточным фронтом Кезим Карабекира ноту на имя нашего командующего Ген. Назарбекова. И здесь неумелость политики сказалась [в] некорректном ответе, о чем уже говорилось выше. Не сознавая опасность турецких активных действий, Армения решилась на прямой вызов Турции Ольгинской операцией, из-за каких-то каменугольных копий, уголь которых не эксплуатировать, не вывозить Армения не имела возможности.

Таким образом, полное неумение найти общий язык с Кезим Карабакиром, отсутствіе попытки к личным переговорам и указанные нами агрессивные действия вызвали ту войну, которая была началом конца Армении, и ответственность за которую нести должен тот орган, который именуя себя правительством, не знал и не мог оценить своих сил и способностей к веденію войны с регулярным противником и который с такой легкостью лишил Армению той самостоятельности, которая возникла на море армянской крови.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4

ԱՆԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ՊԱՅՍԱՆԱԳՐԻ

ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

TRAITÉ DE PAIX

ENTRE LA TURQUIE ET L'ARMÉNIE

du 2 Décembre 1920

(ALEXANDROPOL - GUINRI 1

Dans le but de mettre fin à l'état de guerre présente et conclure une paix durable, le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie d'une part et la République d'Arménie d'autre part ont désigné pour leur Plénipotentiaires pour les négociations de Paix savoir:

S.E. le Général Kazim Yara Bekir Pascha, Commandant du Front Oriental.

S.E. Hamid Bey, Gouverneur Général d'Erzeroum

S.E. Suleiman Nedjati Bey, député d'Erzeroum

Pour l'Arménie:

M. Alexandre Khattissian ancien Ministre-Président, député

M. Abraham Kulhandanian, ex-Ministre des Finances, député

M. Stépan Khorganian, Ministre Adjoint à l'Intérieur, lesquels se sont réunis à Alexandropol et après avoir échangé leurs pleins pouvoirs reconnues en bonnes et dues formes ont convenu des dispositions suivantes

- 1) La guerre entre la Turquie et l'Arménie a pris fin
- 2) La frontière entre la Turquie et l'Arménie commence au point où le Karasou se jette dans l'Arax jusqu'au nord-est de Tikhnis-l'est de Grand Kemli l'est de Kiziltaci jusqu'au Grand Akbaba puis les régions de Charour Nakhitchévan et de Chakhtalti qui se trouvent au sud de la ligne Kaki-dagh 10000, hauteur 8000 - mont Karasou 8400, le v. Khot Khour Koullég mont Schat 7000, note 3680 sur la rivière Arpatohai (carte 5 veretes 1908) Saraboulag 8711 gare d'Ararat jusqu'à la rivière Arax au point où se jette

*Kirgizim Karabekir
Alex. Khattissian*

la rivière Karasou. Dans les régions de Nakhitchévan, Charour et Chakhtalti ou sera établi dans l'avenir par loi de plébiscite une administration l'Arménie ne doit s'immiscer dans cette administration quelle que soit la forme de cette administration. Ces régions seront provisoirement sous la protection provisoire de la Turquie.

(Kirgizim Karabekir)
Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie admet le plébiscite dans le territoire se trouvant entre l'ancienne frontière et la frontière actuelle indiquée dans le 2-ième article territoire cédés à la Turquie par le présent Traité et qui ont une attache irréfutable historique ethnique, et juridique avec la Turquie, dans le cas où la République d'Arménie exprimera le désir pour ce plébiscite. Ce plébiscite aura lieu dans le cours de 2 années qui suivront la ratification du présent Traité

- 4) Dans la bonne volonté d'obvier désormais aux institutions des Gouvernements Impérialistes de l'Entente qui pourraient troubler la sécurité du pays, le Gouvernement d'Arménie consent de n'avoir outre une gendarmerie d'armes légères et au nombre suffisant pour maintenir l'ordre et la sécurité du pays, qu'une milice militaire de 1500 bayonettes avec 2 canons de montagnes ou de campagnes et 20 mitrailleuses pour défendre les frontières du pays. Le service militaire ne sera pas obligatoire en Arménie. Le Gouvernement de l'Arménie est libre de construire des forts et d'y placer pour défendre son pays contre l'ennemi extérieur, des canons lourds du nombre qu'il trouvera nécessaire à condition de ne pas employer des canons à obus de 15 centimètres et de longs canons employés dans l'armée, ni d'autre armés

- 5) Le Gouvernement d'Erivan consent par le présent Traité à permettre aux Représentants Politiques ou à l'Ambassadeur de Turquie, qui après la paix résidera à Erivan, de faire lorsqu'il voudra des inspections et des enquêtes

*Kirgizim Karabekir
Alex. Khattissian*

relatives à ces conditions. Par contre le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale s'engage à prêter à l'Arménie son aide armée lorsqu'il y aura un danger intérieur ou extérieur et dans le cas où le Gouvernement de la République d'Arménie en ferait la demande.

6) Les Hautes Parties Contractantes consentent au retour dans leurs foyers dans les frontières anciennes de tous les réfugiés exceptés ceux qui s'étaient réfugiés pendant la guerre générale, dans les armées ennemis ont combattu contre leurs Gouvernements respectifs ou ceux qui ont pris part aux massacres. Les Parties Contractantes consentent à faire jouir les réfugiés rapatriés d'un régime dont jouissent les minorités dans le pays le plus civilisé.

7) Ceux des réfugiés indiqués dans l'article 6 qui dans une année à partir de la ratification du présent Traité ne seront pas rentrer dans leurs foyers n'auront plus droit à ce retour mentionné dans l'article 6. Leur demande de droit de transverson ne seront plus pris en considération. Resp

8) Respectant les principes d'humanité et de droit déclarés et admis par lui le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale malgré les dépenses énormes qu'a été obligé de faire pendant deux années pour le maintien de son armée, renonce à l'indemnité de la présente guerre que ledit Gouvernement a été obligé de faire contre l'Arménie. Les deux Parties Contractantes renoncent également aux pertes subies pendant la guerre universaire.

9) Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie assure dans un esprit le plus sincère son secours et aide au Gouvernement de la République d'Arménie pour développer et fortifier l'autorité du Gouvernement d'Erivan.

10) Le Gouvernement d'Erivan s'engage à considérer et déclarer nul le Traité de Sévres auquel le Gouvernemen

ment de la Grande Assemblée Nationale a catégoriquement renoncé. Le Gouvernement d'Arménie s'engage à rappeler d'Europe et d'Amérique ses Délégations dont les centres politiques des Gouvernements Impérialistes de l'Entente ont fait un instrument d'instigation. Ils déclarent en outre d'aplanir, avec une sincérité absolue les malentendus qui pourraient surgir d'une manière ou autre entre les deux pays. Le Gouvernement d'Arménie pour donner une preuve de son intention de vivre dans la paix et de son respect pour le droit de voisinage de Turquie s'engage à éloigner de l'administration gouvernementale les personnes provocatrices qui poursuivent les projets impérialistes dans le but de troubler la paix entre les deux pays

11) Le Gouvernement de la République d'Arménie s'engage à assurer les droits des musulmans habitant dans le territoire de la République et dans le but de faciliter le développement dans les terrains religieux et culturels de la population musulmane s'engage également à n'entraver aucunement l'organisation de ses communautés, l'élection directe par celle-ci des muftis et la confirmation du grand mufti, qui sera élu par les muftis locaux par le Cheikh-ul-Islam du Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale

12) Les Hautes Parties Contractantes s'engagent à laisser passer librement les personnes et les marchandises de l'autre Partie par leurs chemins de fer ainsi que par toutes les voies et renoncent aux droits de transit fait par la mer ou de quel que pays que ce soit. Le Gouvernement de la République d'Arménie s'engage de renoncer aux droits de transit pour les marchandises, charriots, wagons, expédiés par transit entre la Turquie, l'Azerbeïdjan, la Perse et la Géorgie. Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale s'engage à donner à l'Arménie, par Charour Nakhitchevan, Chahathti et Bjoulfa avec la Perse et Makou le libre transit. Etant donné que l'Etat turque est obligé de prendre les mesures nécessaires contre les instigations et les attentats des Gouvernements Impérialistes de l'Entente qui peuvent les diriger contre son

Kirgim Karabekir de Khettifing

existence et sa vie, il aura droit jusqu'à la conclusion de la paix générale et sans entraver la circulation libre de contrôler pour empêcher l'introduction des armes surpassant la quantité indiquée dans l'article 4 les chemins de fer et les voies dans le territoire d'Arménie. Les deux Parties Contractantes défendront l'entrée en Arménie des Représentants officiels et non officiels des Gouvernements impérialistes de l'Entente.

13) Le Gouvernement de la Grande Assemblée sans porter atteinte aux droits assurés par le présent Traité à la République d'Arménie a le droit de prendre des mesures militaires dans le territoire de la République d'Arménie

14) Le Gouvernement d'Arménie déclare nul tous les Traités qui auraient pu conclure et ayant un rapport avec la Turquie ainsi que tous Traités conclus au préjudice de la Turquie.

15) Dès la signature du présent Traité les relations commerciales seront reprises entre les Parties Contractantes et les deux Parties enverront leur Représentant Diplomatique et Consulaire dans les capitales et villes respectives.

16) Des conventions postales, télégraphiques, téléphoniques et consulaires seront conclues par des sous-commissions suivant les dispositions du présent Traité. A partir de la signature du présent Traité, les relations par chemins de fer entre les pays voisins et les territoires occupés par les troupes turques seront reprises, ainsi que les communications postales et télégraphiques entre lesdits pays et la région occupée seront réinstallées.

17) L'évacuation du territoire qui restera suivant le présent Traité à l'Arménie ainsi que l'échange des prisonniers seront fait; lorsque l'Arménie accomplira les conditions du présent Traité. Les intérêts civils de cette guerre seront échangés immédiatement après la signature du présent Traité. L'échange des prisonniers de guerre sera fait d'après les

Kiagim Karabekir
Alex. Khatibpash

les dispositions qui seront prises par les sous-commissions des délimitations.

18) Le présent Traité sera ratifié dans un mois.

En foi de quoi, LES PLÉNIPOTENTIAIRES SUSNOMMÉS ONT SIGNÉ LE PRÉSENT TRAITE.

Fait à Alexandropol le Deux Décembre mil neuf cent vingt en deux exemplaires et en langues turques et françaises

Kiagim Karabekir *Alex. Khatibpash*
Y. Hamid *A. Gulshany*
Suliman Pasjaty *St. Korganyan*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբրահամ
Գյուլիսանդանյան, 14
Ալեքսանդր Խատիսյան,
14, 102, 148
Ալեքսանդր Միրիմանյան,
28, 98, 99, 100, 116, 139
Աղայան, 67, 78
Ավագյան, 84
Արամ, 15
Արամ Դաուդեան, 23
Արարատյան, 7, 19, 48, 84,
98, 131, 135, 136, 137
Արեշյան, 88
Արսեն Շահմազյան, 108
Բաբայան, 66
Բաբայան, 108, 154
Բաբաջանով, 45, 84
Բագրատունի, 84
Բալոյան, 108
Բյուրո-կառավարություն,
10
Գդնունի, կապիտան, 78
Գեորգի Վեկիյան, 82
Գնդապետ Ղորղանյան, 60
Դոնդարյան, 84
Դրո, 15, 19, 20, 21, 98, 108
Զալինյան, 15
Զատիկյան, 38, 64
Էյրամջյան, շտաբս-
կապիտան, 74
Թովմաս Նազարբեկյան,
15
Իշխանյան, 63, 69
Խալիդ-բեյ, 35, 102
Խանքալամյան, 137
Խաչատուրով, 125
Կադիմով, 144, 145, 147
Կալոբյան, ռոթմիստր, 74
Կարո Սասունի, 99
Կոտուրսկի, 94
Հախվերդյան, 67, 90, 110
Համագասպ, 19
Համագասպ (Համո, Մհեր)
Օհանջանյան, 10
Համիդ բեյ, 14
Հարությունյան, 7, 8, 11, 25,
38, 42, 44, 49, 56, 62, 68, 84,
85, 91, 93, 99, 102, 107, 110,
113, 115, 117, 145
Հովսեփյան, 26, 37, 38, 45,
50, 51, 53, 58, 71, 96, 99
Ղազարյան, 79, 85, 87, 95,
96
Ղամազյան, 131, 137
Ղոնդարջյան, 53
Ղուլյան, 86, 132
Մազմանյան, 42, 46, 78, 80,
134
Մամիկոնյան, 146
Մելիքյան, 108

Մելիք-Շահնազարյան,
125, 126, 127
Մովսես Միլիկյան, 16
Մուրադ-Խան, 43
Նեստերովսկի, 106
Շահբուդաղյան, 72, 84, 135
Շելկովնիկով, 136
Շիշով, 90, 91
Չալխուշյան, 84, 149
Ռուբեն Տեր-Մինասյան,
10, 105
Սարմաքեշյան, 135
Մեպուհ, 78, 108
Միմոն Վրացյան, 14, 15
Սկենդարով, 51, 58
Սմբատ, 59
Սուլեյման Նեջադի բեյ, 14
Ստեփան Ղորղանյան, 14
Ստեփանյան, 98
Վարոս Բաբայան, 108
Վեկիյան, 58, 82, 127
Վերժիցկի, 86
Տեր-Առաքելյան, 84, 110
Տեր-Պողոսյան, 48
Փերվերդյան, գնդապետ,
75
Փիլոս, 105
Փիրումյան, 26, 45, 84, 104
Քանանյան, 84
Քեռի, 19
Քյազիմ Կարաբեքիր
փաշա, 14, 49

Տեղանունների ցանկ

Ադրբեջան, 6
 Ալազյազի ջոկատ, 98
 Ալեքսանդրապոլ, 5, 13, 14, 16, 61, 82, 87, 88, 90, 91, 94, 127
 Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր, 102
 Ախտա, 23
 Աղադավա, 55
 Աղամաս, 89
 Աղբաբա, 37, 65, 73, 74, 77
 Աղունդիրկա, 36
 Անդրկովկաս, 16
 Արաքս կայարան, 98
 Արդահան, 6, 36, 37, 41, 42, 54, 58, 79, 103, 145
 Արթիկ, 96
 Բազարչայ, 23
 Բաթում, 7
 Բայազետ, 19, 131, 137
 Բաշ-Ապարան, 16, 21, 24, 25
 Բաշկադիկլար, 87, 140
 Բաշքեյ, 30
 Բասար-Գեչար, 137
 Բարդուս, 139
 Բաքու, 22
 Բեգլի-Ահմեդ, 40, 54, 55, 66
 Բելի Կլուչ, 114
 Բերնա, 54, 55
 Բոլշեկյան հուզումներ, 102
 Գեջադադ, 76
 Դաշբուռուն, 136
 Դաշկայա, 75
 Դարալագյազ, 137
 Դեմուրկափի, 61, 62
 Դիլիջանի ջոկատ, 137
 Դորթ Քիլիսա, 30
 Ելենովկա, 23
 Ելիզավետապոլ, 18
 Ելքեչմազ, 53
 Եղնջա, 71
 Զանգեզուր, 23, 124
 Զանգիբասար, 101
 Էրզինջան, 105
 Էրզրում, 44, 105
 Էրիվան, 18, 38, 47, 52, 53, 57, 85, 94, 124, 133, 138, 139, 142
 Թալին, 97, 98
 Թալիշ, 98
 Թիքնիս, 91
 Թիֆլիս, 15, 37, 60, 84, 88, 99, 131, 136
 Թորթում, 27

Թուրքիա, 13, 14, 19, 44, 84, 100, 103, 104, 107, 149, 151, 152
 Իգդալի, 33, 38, 47, 106
 Իգդիր, 107, 135, 136
 Լալ-օղլի, 70
 Խորհրդային Հայաստան, 23, 26, 60, 99
 Կահիրե, 10
 Կադրզման, 7, 34
 Կայնըդ, 62
 Կանիքյոյ, 75
 Կարա-Խան, 66
 Կարա-Կալա, 58
 Կարակուրտ, 42
 Կարայալ, 88, 89, 90
 Կարաուրզան, 42, 103, 135
 Կարս, 5, 13, 16, 26, 29, 38, 43, 45, 48, 54, 56, 59, 61, 66, 68, 70, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 103, 111, 139
 Կարսաչայ, 79
 Կարսի մարզ, 6, 62
 Կարսի նահանգ, 6, 7
 Կերաշլի-գյոլ, 27
 Կերաշլի-գյոլ-թափա, 31
 Կուբան, 17, 18, 19, 22
 Կուլն, 129, 135, 136
 Հայաստան, 9, 20, 26, 60, 68
 Հայաստանի Առաջին Հանրապետության, 95
 Հայկական կորպուս, 15

Հաջի-Խալիլ, 58, 75
 Հարամ Վարդան, 63
 Հոռում, 96
 Ղազախ, 138
 Ղամարլու, 22, 137
 Ղարաբադ, 124
 Ղարախաչ, 55
 Ղարաքիլիսա, 22, 60, 94, 138
 Ղըզըլ-կալա, 89
 Ղըզըլ-Չախչախ, 87
 Ղշլի, 89
 Ղրմըզլու, 98
 Մազրա, 79, 81
 Մալո-Վորոնցովկա, 86
 Մոքցյուզ-չայ, 89
 Մելիք-Մուրադյան, 137
 Մերդենեկ, 27, 28, 29, 30, 36, 41, 46, 47, 48, 51, 54, 61, 62, 79, 104, 135
 Մոքցյուզ, 89
 Մոլլա-Գյոկչա, 97
 Մոսկվա, 67
 Մուղղոսի զինադադար, 8
 Յավադուր-չամ, 72
 Յավե-Ղուզդան, 64
 Նախիջևան, 101
 Նարիման, 27
 Ներքին Մալուս, 10, 53
 Նովո-Միխայլովկա, 65, 72, 73
 Նովո-Վորոնցովկա, 79

Շահթադո, 136, 137
 Շիրազլու, 22
 Շորագյալ, 101
 Ուզուն Քիլիսա, 92
 Չալդը, 58, 60
 Չիմիրդադ, 33
 Պարսկաստան, 137
 Պրոխլադնոյե, 79, 82, 83
 Զելաուս, 60
 Ռյազան, 28
 Ռոդիոնովկա, 54, 62
 Ռուսական կայսրության,
 6
 Սան-Ռեմո, 9
 Սարդարապատ, 16, 26, 97
 Սարիդամիշ, 30, 31, 34, 35,
 38, 39, 42, 46, 47, 48, 51, 52,
 53, 71, 106, 107, 114, 135
 Սևր, 9
 Սուլդաշ-դայա, 53, 58, 69
 Սուրմալու, 48, 124
 Վադարշապատ, 98

Վանանդի նահանգ, 8
 Վասկուտ, 33, 35, 41, 107
 Վարդանլու, 92
 Վեզենկոյ, 76, 77, 129
 Վլադիկարս, 65
 Վրաստան, 37, 145
 Տաշ Կալա, 97
 Տոյդուն, 51, 63
 Տորչի, 72
 Տրոիցկոյե, 81, 82, 83, 86
 Փանջուրի լեռնանցք, 36,
 41, 134
 Փարիզ, 10
 Փենյակ, 27, 28, 31, 32, 35,
 37, 38, 41, 47, 49, 51, 103,
 106, 121, 134
 Քանաքեռ, 15, 132, 138
 Քարվանսարայ, 139
 Քաֆթադլի, 96
 Քերովի-Բաշի, 33
 Օլթի, 5, 31, 48
 Օլթիի շրջան, 105

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ.....	4
Ինչի մասին է ներկայացվող արխիվային նյութը.....	4
Ով է հուշերի հեղինակը.....	14
Օլթիի օպերացիայի ընթացքը և հակառակորդի պատասխան գործողությունները.....	26
Օլթիի օպերացիայի հետևանքները.....	41
Կապի վիճակը.....	56
Պատերազմի ծագման պատճառները.....	100
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1-2 քարտեզներ	
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3	
ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԼՕԳԻՆԱԿԸ.....	155
Ход Ольтинской операции и контроль-действия противника.....	157
До 14 октября Карсская операция.....	163
I Последствия Ольтинской операции.....	167
План заключения.....	196
Հ ԱՎԵԼՎԱԾ 4	
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ԲԼՕԳԻՆԱԿԸ.....	227
Անձնանունների ցանկ.....	234
Տեղանունների ցանկ.....	236

**ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԿԱՐՍ - ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ
(1920 թ. հունիս – 1920 թ. նոյեմբեր)**

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՊԱՅԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Հրատարակիչ-տնօրեն՝ Ռուզան Սահակյան .

Սրբագրիչ՝ Զարուհի Մխիկյան

Շապիկի առաջին էջում՝ Կարսի ամրոցի միջնաբերդը
Շապիկի վերջին էջում՝ Ալեքսանդրապոլի ամրոցի
հյուսիսային ֆորտը (բերդամասը)

Ստորագրված է տպագրության 15.06. 2019:

Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 15 տպ. մամուլ:

«ԳԵՎՈՐԳ - ԶՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 011-52.79.74
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

